

ISSN 0130-5719

Філософська думка

1 1983

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються матеріали XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, в цьому номері вміщуємо статті:

Б. М. Шляхов — Ленінські ідеї про формування естетичної сфери соціалістичного способу життя; В. М. Кравець, О. Я. Липа — XXVI з'їзд КПРС про взаємозв'язок матеріальних і духовних основ розвитку особи; В. Г. Виноградов, С. І. Гончарук — Закони функціонування у системі соціального прогнозування; В. Б. Моїн — Задоволеність працею і розвиток ділових якостей працівників.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів друкуємо статті: В. С. Горський — Про світоглядне значення принципу історизму; М. Ф. Тарасенко — Світоглядні аспекти генезису і перспектив розвитку технології; Є. І. Андрос — Істина як форма практично-духовного освоєння світу.

Філософська думка

Заснований 1927 року
Виходить 6 разів на рік

1
1983

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

ЖИТВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

Характерні риси соціалістичного способу життя

- Шляхов Б. М.* (Дніпропетровськ) — Ленінські ідеї про формування естетичної сфери соціалістичного способу життя 3
Кравець В. М. (Івано-Франківськ), *Липа О. Я.* (Івано-Франківськ) — XXVI з'їзд КПРС про взаємозв'язок матеріальних і духовних основ розвитку особи 14

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

- Горський В. С.* — Про світоглядне значення принципу історизму 20
Тарасенко М. Ф. — Світоглядні аспекти генезису і перспектив розвитку технології 28
Андрос Є. І. — Істина як форма практично-духовного освоєння світу 39

Методологія наукового пізнання

- Виноградов В. Г.* (Москва), *Гончарук С. І.* (Москва) — Закони функціонування у системі соціального прогнозування 49

Проблеми формування людини

- «Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (закінчення) 55

На допомогу соціологові-практику

- Моїн В. Б.* (Одеса) — Задоволеність працею і розвиток ділових якостей працівників 67

- Бичко І. В.* — Видатний гуманіст епохи Відродження. (До 450-річчя від дня народження М. Монтеня) 74

Критика буржуазної ідеології

- Култаєва М. Д.* (Харків) — Західнонімецька філософська антропологія і педагогіка 81

- Васильєва А. В.* (Москва) — Теологічна інтерпретація науки як вияв кризи сучасної релігії 90

- Вовк О. Л.* — Неспроможність клерикально-націоналістичних концепцій історії Київської Русі 99

Досвід методичної роботи кафедр філософії вузів республіки

- Ключников В. П.* — Методологічна і світоглядна спрямованість лекцій із спеціальних дисциплін. (Із досвіду роботи кафедри філософії Української сільськогосподарської академії) 112

Проблемні огляди літератури

- Дослідження світоглядних і методологічних функцій матеріалістичної діалектики філософами Української РСР (1976—1981) (закінчення) 114

Наукове життя

- Депенчук Н. П., Крисаченко В. С.* — Світогляд і наукове пізнання 121

Рецензії

- Стеценко Л. М.* — Естетична думка на Україні 124
Філософи, лауреати Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки 1982 р. 128

- Книжкова полиця 48,73

- Наші автори 129

СОДЕРЖАНИЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Шляхов Б. М.* (Днепропетровск). Ленинские идеи о формировании эстетической сферы социалистического образа жизни, с. 3. *Кравец В. М.* (Ивано-Франковск), *Липа Е. Я.* (Ивано-Франковск). XXVI съезд КПСС о взаимосвязи материальных и духовных основ развития личности, с. 14. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Горский В. С.* О мировоззренческом значении принципа историзма, с. 20. *Тарасенко Н. Ф.* Мировоззренческие аспекты генезиса и перспектив развития техники, с. 28. *Андрос Е. И.* Истина как форма практически-духовного освоения мира, с. 39. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Виноградов В. Г.* (Москва), *Гончарук С. И.* (Москва). Законы функционирования в системе социального прогнозирования, с. 49. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. «Круглый стол» философов, психологов и социологов «Жизненный путь личности» (окончание), с. 55. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Моин В. Б.* (Одесса). Удовлетворенность трудом и развитие деловых качеств работников, с. 67. \diamond *Бычко И. В.* Выдающийся гуманист эпохи Возрождения. (К 450-летию со дня рождения М. Монтеня), с. 74. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Култаева М. Д.* (Харьков). Западногерманская философская антропология и педагогика, с. 81. *Васильева А. В.* (Москва). Теологическая интерпретация науки как проявление кризиса современной религии, с. 90. *Вовк О. Л.* Несостоятельность клерикально-националистических концепций истории Киевской Руси, с. 99. ОПЫТ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. *Ключников В. П.* Методологическая и мировоззренческая направленность лекций по специальным дисциплинам, с. 112. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Исследование мировоззренческих и методологических функций материалистической диалектики философов Украинской ССР (1976—1981) (окончание), с. 114. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Депенчук Н. П.*, *Крысаченко В. С.* Мировоззрение и научное познание, с. 121. РЕЦЕНЗИИ, с. 124. \diamond Философы, лауреаты Государственной премии Украинской ССР в области науки и техники 1982, с. 128. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Shlyakhov B. M.* (Dnepropetrovsk). Lenin's Ideas on Formation of Esthetic Sphere of the Socialist Way of Life, p. 3. *Kravets V. M.* (Ivano-Frankovsk), *Lipa E. Ya.* (Ivano-Frankovsk). The 26th Congress of the CPSU on Interrelation of Material and Spiritual Bases of the Personality Development, p. 14. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Gorsky V. S.* On Weltanschauung Significance of Historism Principle, p. 20. *Tarasenko N. F.* Weltanschauung Aspects of Genesis and Prospects for Technique Development, p. 28. *Andros E. I.* The Truth as a Form of Practically-Spiritual World Mastering, p. 39. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Vinogradov V. G.* (Moscow), *Goncharuk S. I.* (Moscow). Functioning Laws in the System of Social Prediction, p. 49. PROBLEMS OF MOULDING MAN. «Round Table» of Philosophers, Psychologists and Sociologists «Life Way of an Individual» (to be ended), p. 55. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Moin V. B.* (Odessa). Contentment with Labour and Development of Business Properties of Employees, p. 67. \diamond *Bychko I. V.* An Outstanding Humanist of Renaissance (On the 450th Anniversary of M. Montene Birth), p. 74. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Kultaeva M. D.* (Kharkov). The West German Philosophical Anthropology and Pedagogics, p. 81. *Vasiliyeva A. V.* (Moscow). Theological Interpretation of Science as a Manifestation of the Present Religion Crisis, p. 90. *Vovk O. L.* Bankruptcy of Clerical and Nationalist Conceptions of the Kiev Rus-History, p. 99. ON AN EXPERIMENT OF METHODOLOGICAL WORK OF PHILOSOPHY DEPARTMENTS IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE REPUBLIC. *Klyuchnikov V. P.* Methodological and Ideological Directedness of Lectures in Special Disciplines, p. 112. PROBLEM REVIEWS OF LITERATURE. Investigation of Weltanschauung and Methodological Functions of Materialist Dialectics by Philosophers of the Ukrainian SSR (1976—1981), p. 114. SCIENTIFIC LIFE. *Depenchuk N. P.*, *Krysachenko V. S.* Weltanschauung and Scientific Knowledge, p. 121. REVIEWS, p. 124. \diamond Philosophers, Ukr. SSR State Prize Laureates in the Field of Science and Technique for 1982, p. 128. OUR AUTHORS.

Характерні риси соціалістичного способу життя

Б. М. ШЛЯХОВ

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ ПРО ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ СФЕРИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

XXVI з'їзд КПРС визначив питання вдосконалення соціалістичного способу життя як ключове завдання комуністичного будівництва, один з найактуальніших напрямів досліджень в галузі суспільних наук. За останні роки радянськими вченими зроблено чимало в роботі цієї важливої проблеми. Видано ряд монографій, де узагальнено практичний досвід становлення і розвитку нового способу життєдіяльності радянських людей і народів братніх соціалістичних країн, розкрито сутність і структуру цього складного соціального феномена, закономірність його вдосконалення*.

Проте багато питань, тісно пов'язаних з реальною життєвою практикою вдосконалення соціалістичного способу життя, його істотних аспектів ще не дістали достатнього висвітлення в науковій літературі. Серед них можна назвати й естетичну сферу соціалістичного способу життя.

Звичайно, сфери людської життєдіяльності можливо відокремити одну від одної лише теоретично, з метою наукового аналізу. Насправді ж матеріально-економічні, політичні, культурні, моральні, естетичні та інші суспільні відносини та умови соціалістичного способу життя тісно пов'язані між собою і в своєму розвитку перебувають в процесі складного діалектичного взаємовпливу.

Зазначимо, що в документах XXVI з'їзду КПРС у зв'язку з аналізом питань соціалістичного способу життя значну увагу приділено естетиці, красі як важливим чинникам його вдосконалення. «Не треба пояснювати, як важливо, щоб усе, що нас оточує, несло на собі печать краси, доброго смаку»,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії¹. «Наше важливе завдання— вдосконалити всю систему естетичного виховання трудящих»,— наголосив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський на XXVI з'їзді Компартії України².

Буржуазні ідеологи, силкуючись дискредитувати соціалістичний спосіб життя, дедалі частіше вдаються до витонченіших засобів ідеологічних диверсій, які включають і сферу духовного життя. Прагнен-

* Див.: Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба. М., 1976; Философские проблемы общественного развития (некоторые аспекты формирования и развития социалистического образа жизни). М., 1976; Арнольд А. Социалистический образ жизни и культура. М., 1976; Бутенко А. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения. М., 1978; Толстых В. Образ жизни: понятие, реальность, проблемы. М., 1975; Струков Э. Социалистический образ жизни: Теоретические и идейно-воспитательные проблемы. М., 1977; Проблемы социалистического образа жизни. М., 1977; Федосеев П. Конституция СССР и социалистический образ жизни. Коммунист, 1978, № 2; Социалистический образ жизни. М., 1980; Наш социалистический способ життя. К., 1980; Соціалістичний спосіб життя: Довідник. К., 1980.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 75.

² Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— XXVI з'їзд Комуністичної партії України: Стенограф. звіт. К., 1981, с. 61.

ня будь-що навіть трудящим (особливо молоді) соціалістичних країн стандарти поведінки, смаки, чужі ідеалам комунізму, використовуючи з цією метою пропаганду продукції так званої масової культури, «творіння» модерністського мистецтва, — все це також є складовою частиною широкої «психологічної війни», яку проводить світова реакція проти соціалізму. Особливе місце «радянологи» відводять фальсифікації ленінської естетичної спадщини, ленінської політики КПРС у галузі естетики, художньої творчості. Намагаючись принизити сутність ленінської естетичної спадщини, ці «дослідники» будь-що прагнуть переконати своїх читачів, що В. І. Ленін нібито не приділяв уваги питанням розвитку естетичної культури мас, а його висловлювання з питань літератури і мистецтва буцімто мали суто випадковий характер. Як зразок таких «наукоподібних» суджень можна навести «одкровення» американських «радянологів» Макліна і Вікері, які пишуть, нібито «зайнятий іншими справами Ленін мало уваги приділяв проблемам художньої творчості і зніяковіло визнавав свою некомпетентність у цій галузі». За твердженням іншого «експерта» — Едварда Брауна, сфера інтересів Леніна в галузі художньої, естетичної нібито загалом була обмеженою. Культурні проблеми мали для Леніна «другорядне значення», — заявляє Д. Біллінгтон³.

За всіма такими твердженнями «радянологів» чітко простежується головна мета, розрахована на ерозію естетичних цінностей соціалізму, дискредитацію ленінських принципів політики партії в галузі духовної культури. Зазначене вище свідчить про те, що дослідження естетичної сфери соціалістичного способу життя як реального втілення ленінських естетичних ідей нині набуває особливої актуальності. Безперечно, розробка цієї проблеми потребує колективних зусиль учених — філософів, соціологів, мистецтвознавців, дизайнерів, педагогів.

У цій статті висвітлюються ленінські методологічні положення щодо формування естетичної сфери життєдіяльності трудящих, її органічного зв'язку з комплексом проблем формування політичної свідомості мас, їх високих моральних якостей і творчих здібностей, утвердження гідного і щасливого життя людей праці. В даному контексті простежується процес перетворення в життя ленінських естетичних ідей в історичній практиці революційної боротьби трудящих мас за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Адже ленінські ідеї, як підкреслював Л. І. Брежнев, «були, е і завжди будуть для всіх продовжувачів його великої справи маяком, надійним орієнтиром, мудрим провідником у розумінні сучасного життя, у розв'язанні проблем, що постають в нашу епоху перед борцями за соціалізм, перед будівниками соціалізму і комунізму»⁴.

За останні десятиріччя радянська «естетична ленініана» збагатилась низкою праць, де висвітлюється широке коло важливих аспектів ленінської естетичної спадщини, їх значення в розвитку художньої культури розвинутого соціалізму. Видані тематичні збірники [«В. И. Ленин и А. В. Луначарский» (М., 1971), «В. И. Ленин и изобразительное искусство» (М., 1977), «В. И. Ленин и культура» (М., 1980)], збагачують наші знання про титанічну роботу, яку провели більшовицька партія і її засновник, керівник першої держави робітників і селян. Серед монографічних досліджень останніх років привертає увагу праця Г. Апресяна «Ленінська концепція будівництва соціалізму і естетика», в якій широко розкрито ленінське розуміння естетики соціалістичного творення, краси нових суспільних відносин, що формуються насамперед у процесі трудової діяльності мас.

³ Див. за: Беляев А. Идеологическая борьба и литература. Критический анализ американской советологии. М., 1975, с. 115.

⁴ Брежнев Л. И. О Ленине и ленинизме. М., 1982, с. 4.

Підкреслимо, що питання естетичної сфери соціалістичного способу життя В. І. Ленін розглядав в органічному зв'язку і діалектичній єдності з усім комплексом питань, що стосуються створення необхідних умов для всебічного гармонійного розвитку особи. В. І. Ленін неодноразово зауважував, що в галузі суспільних відносин усі грані і сторони досить рухомі, тісно пов'язані між собою, і щоб не похибувати проти істини, не помилитися у політиці, необхідно прагнути до найповнішого врахування й аналізу всіх цих сторін і граней. Ленінські праці є яскравим взірцем такого підходу до аналізу суспільних явищ, в тому числі — закономірностей формування гідного людни способу життя, життя, яке дає можливість виявити всі свої обдаровання й таланти, «яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами».⁵

Вороги соціалізму, перекинувши сутність марксизму-ленінізму, твердили і твердять, нібито основоположники марксизму-ленінізму менш за все думали про долю людської особистості, жертвуючи нею в ім'я майбутнього торжества комунізму, що в ідеї соціалістичного колективізму зникає окрема особистість з її інтересами, потребами, способом життя і що утвердження соціалізму будітмо означає поглинання особи колективом.

Як відомо, такі нападки далеко не оригінальні. Ще на початку століття ними, наприклад, був просякнутий зміст горезвісного збірника «Віхи» — цієї, за словами В. І. Леніна, «енциклопедії» ліберального ренегатства, насиченої злісним наклепом на соціалізм як «заперечення особистості». В цьому ж дусі були також витримані писання М. Бердяєва, який залякував міщанина брехливими «одкровеннями», нібито в марксизмі «суспільна людина знищується в ім'я чогось примарного, надлюдського, в ім'я ідеї соціалізму і пролетаріату», що це вчення «знищує гуманізм, остаточно вбиваючи людину»⁶.

Проте досить звернутись вже до перших творів В. І. Леніна, осягнути їх глибинний зміст, щоб відчутти і зрозуміти головну думку, основну ідею — обстоювання інтересів трудящих мас, прагнення зробити все, щоб добитися їх справжньої свободи і щастя, утвердити гідний людни спосіб життя. Це — глибоке переконання в тому, що тільки боротьба за соціалізм може забезпечити здійснення цих ідей. В 1894 році, полемізуючи з ліберальними народниками, В. І. Ленін говорив, що російські соціал-демократи воюють проти ідеалізму і фантазій «друзів народу», які прикрашають уявними квітами село, не для того щоб маса селянства залишилася в стані гноблення, вимирання і поневолення, а «для того щоб пролетаріат зрозумів, які ті кайдани, що сковують всюди трудящого, зрозумів, як куються ці кайдани, і зумів повстати проти них, щоб скинути їх і простягнути руку за справжньою квіткою».⁷

В. І. Ленін використовує образний вислів К. Маркса з «Вступу» «До критики гегелівської філософії права», в якому в яскравій художній формі розкривається справжня гуманістична сутність марксизму як вчення, що озброює трудящих у боротьбі за свободу і щастя, торжество справжньої краси життя.⁸

Слідом за Марксом і Енгельсом, які з величезною силою переконливості довели, що сам характер капіталістичного виробництва і засновані на його основі суспільні відносини пригнічують трудящі маси, збіднюють їх духовний світ, В. І. Ленін у нову історичну епоху — епоху пролетарських революцій — показав, що імперіалізм за-

⁵ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁶ Бердяєв Н. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. М., 1916, с. 84.

⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 225.

⁸ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 385.

грожує самим підвалинам існування культури, існування людства. Лише в боротьбі за ідеали соціалізму, тільки в соціалістичному суспільстві можливе утвердження духовного багатства особи, її всебічний розвиток, утвердження гідного людщини способу життя.

В умовах підготовки трудящих мас до революції в Росії питання про характер нових, соціалістичних форм співжиття, було по суті питанням конкретним, практичним. Це найважливіше питання ніколи не випадало з поля зору В. І. Леніна. В ленінських творах міститься чітка концепція побудови соціалістичного суспільства, метою якої було формування нового способу життя, нової людщини, яка б мала необхідні умови для розгортання своїх здібностей та обдаровань, оволодівати висотами освіти, науки і культури.

Уже в праці «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» В. І. Ленін приділив велику увагу питанням побуту, іншим умовам життя трудящих. Він розкрив соціально-економічні основи і характер змін усього старого способу життя трудящих класів внаслідок швидкого розвитку капіталізму в Росії.

В. І. Ленін підкреслював, що всі засоби експлуатації на заводах і фабриках «поширюються на всі сторони праці, життя робітника», створюють «цілу систему видавлювання соків з робітника капіталістом», що, «наймаючи робітника, фабрика розпоряджається вже ним як їй завгодно, не звертаючи ніякої уваги на звички робітника, на звичайний спосіб життя, на його сімейне становище, на розумові потреби»⁹. Щоб усунути такий стан, пише В. І. Ленін, треба покласти край експлуатації праці капіталістом, а саме: знищити приватну власність на засоби виробництва, передати їх до рук усього суспільства. І лише тоді продукти, що виробляються загальною працею, служитимуть для «задоволення потреб самих робітників, для повного розвитку всіх їх здібностей і рівноправного користування всіма здобутками науки і мистецтва»¹⁰.

Отже, задоволення і розвиток духовних потреб, можливість розвитку всіх здібностей особистості трудящої людини розглядаються В. І. Леніним як вельми важливі аспекти справді людського способу життя трудящих мас, об'єктивні умови реалізації яких створює соціалізм.

Разом з тим В. І. Ленін, як ніхто інший, бачив складність процесу формування нового, соціалістичного способу життя як системи життєдіяльності людей з їх новою структурою потреб, інтересів, ідеалів, світоглядною, духовною культурою. Він переконливо довів, що тільки в процесі активної участі самих трудящих у боротьбі за повалення гніту царизму і капіталізму, а потім в їх активній участі в соціалістичному будівництві робітники і селяни здатні позбутися традицій, звичок, забобонів, породжених експлуататорським ладом; що тільки в дружній колективній роботі всіх трудящих можуть сформуватися нові духовні, моральні якості людей, новий соціалістичний спосіб життя. Адже мета соціалізму — не просто задоволення повсякденних нужд людей, а забезпечення «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»¹¹.

В. І. Ленін не випадково акцентував увагу на цьому питанні в своїх зауваженнях на другий проект програми Російської соціал-демократичної партії, який був підготовлений Г. В. Плехановим. Він підкреслював, що організацію виробництва, яка б задовольняла потреби окремих членів суспільства, можуть, мабуть, запровадити й трести. Завдання ж соціалізму полягає в тому, щоб створити такі об'єктивні умови, які б сприяли піднесенню потреб трудящих мас,

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 91.

¹⁰ Там же, с. 94.

¹¹ Ленін В. І. Зауваження на другий проект Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

утвердженню такого способу життя, в якому духовне збагачення особистості було б визначальною рисою.

У свій час К. Маркс і Ф. Енгельс звернули увагу на обставину, що буржуа саму потребу в знаннях, у духовному збагаченні робітників експлуатують у своїх корисливих інтересах, нав'язуючи їм «духовну їжу», яка розбещує їх свідомість, насаджуючи обивательську міщанську психологію. Буржуазію задовольняє спосіб життя тієї частини робітників, які за словами Ф. Енгельса, «...смиренно скоряються своїй долі, живуть як чесні обивателі, пливуть за течією, не цікавляться тим, що діється на світі, допомагають буржуазії ще міцніше заковувати робітників у кайдани»¹². В умовах, де сама праця — важка, виснажлива, безрадісна — є «джерелом деморалізації», справляє отупляючий вплив, — робітникові не надано ніякої іншої можливості для впливу своїх людських почуттів, крім протесту проти свого становища. Але саме в цьому протесті робітник, за словами Ф. Енгельса, «повинен виявити свої найпривабливіші, найблагородніші, найлюдяніші риси»,...а власні зусилля робітників прилучитися до людської культури безпосередньо зв'язані з цим»¹³.

Цей зв'язок глибоко і всебічно розкрито у творах В. І. Леніна. Він показав, як робітничий рух у Росії висунув своїх робітничих активістів, «які присвячують себе цілковито справі освіти й організації пролетаріату..., цілком свідомо сприймають соціалізм». Він зауважує, що з посиленням боротьби проти гніту і насильства царизму і капіталізму «серед робітників зростає пристрасне прагнення до знання і до соціалізму.., виділяються справжні герої, які — незважаючи на неподобну обстановку свого життя, незважаючи на отуплюючу, каторжну роботу на фабриці, — знаходять в собі стільки характеру й сили волі, щоб учитись, учитись і учитись й виробляти з себе свідомих соціал-демократів, «робітничу інтелігенцію»¹⁴.

У цьому процесі духовного збагачення трудящих, формування їх благородних моральних якостей, що спонукають їх до рішучого протесту проти «неподобної обстановки свого життя», В. І. Ленін важливе місце відводив мистецтву, художній культурі. Він високо цінував твори російської класичної літератури, її величезний моральний потенціал і велику історичну заслугу її вбачав у тому, що вона проводила рішучу війну «проти безглузвих середньовічних обмежень особи», роблячи великий вплив на «піднесення почуття особи, почуття власної гідності» в задавлених нелюдським ладом умовах життя мас, служила пробудженню людини в «коняці», пробудженню, «яке має велетенське, всесвітньо-історичне значення»¹⁵.

Виявляючи турботу про зростання духовної культури трудящих, В. І. Ленін рішуче викривав «байки» буржуазних лібералів і чорносотенців про якусь «єдину» надкласову національну культуру, вчив бачити і розрізняти в цій сфері те, що зв'язано з передовими, демократичними традиціями і те, що відбиває інтереси експлуататорів, інтереси реакції. Ленінське вчення про дві культури в кожній національній культурі експлуататорського суспільства, про необхідність творчо засвоювати і розвивати елементи демократичної і соціалістичної культури в кожній нації, про закономірності формування культури соціалістичного суспільства нині є яскравим маяком у діяльності марксистів-ленінців. Як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Респуб-

¹² Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 336.

¹³ Там же, с. 419.

¹⁴ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 257.

¹⁵ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне зібр. творів, т. 1, с. 403—404, 375.

лік», «соціалістична змістом, різноманітна своїми національними формами, інтернаціоналістська духом і характером радянська культура є великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей Радянського Союзу»¹⁶.

В. І. Ленін бачив, що у розвитку творчої «революційної самосвідомості» трудящих мас, формуванні ідейно-політичних і морально-естетичних поглядів і переконань значну роль здатне відіграти мистецтво. Формування соціалістичної культури вимагає не тільки засвоєння духовних надбань минулого, але й створення культурних цінностей вже на новій, соціалістичній основі, які б втілювали нові соціальні ідеали, відбивали героїчну боротьбу за соціалізм. Заклик В. І. Леніна, звернений до більшовиків у 1905 році, — йти завжди попереду, слугуючи маяком для «революційної самодіяльності мас», «показуючи у всій його величчі і в усій його принадливості наш демократичний і соціалістичний ідеал», мав безпосереднє відношення і до майстрів мистецтв. Адже мистецтво покликане в яскравих художніх образах розвивати й утверджувати величне, поетичне в дійсності, піднімати на боротьбу проти «потворних умов життя», наві'язано масам трудящих експлуаторами, тобто воно повинно слугувати здійсненню ідеалу людяності й краси життя, утвердженню соціалістичного ідеалу.

Теоретично обґрунтовуючи принцип партійності літератури і мистецтва в статті «Партійна організація і партійна література», В. І. Ленін чуйно ставився до справжніх запитів і потреб формування нової соціалістичної художньої культури, що відображала естетичні ідеали трудящих мас. Він гнівно таврував тих, хто, говорячи про «абсолютну свободу» творчості, про «незайнтересованість» естетичного судження, презирливо вважав маси чужими красі і такими, яким нібито притаманна лише суто утилітарна психологія.

Керована В. І. Леніним більшовицька преса, особливо газета «Правда» з перших днів свого існування послідовно проводила роботу у справі пропаганди кращих творів літератури і мистецтва. Відгукуючись на запити своїх читачів-робітників, «Правда» приділяла значну увагу питанням розвитку духовної, естетичної культури мас. У статті «Недосяжна галузь» газета, полемізуючи зі скептиками, спираючись на реальні факти, писала: «Серед робітників, напевно, виникло прагнення до живопису, театру, взагалі до мистецтва. Наш суспільний лад дав робітникові тільки шинок як естетичне задоволення, але любов робітника до свободи поклікала його і до краси. І перші кроки робітників-художників, які навчаються на Причистинських курсах, викликали схвалення і у преси, і у художників»¹⁷.

У статті йшлося про виставку картин, виконаних робітниками-слухачами зазначених популярних курсів. Дану статтю було опубліковано в 1912 р. у період, коли різні скептики вважали сферу мистецтва недосяжною для робітників, твердячи, що ця сфера здатна лише відволікати їх від «пролетарської справи». Підкреслюючи, що «пролетарське мистецтво покликане до життя цілком реальною потребою робітничої маси», «Правда» звертала увагу на ту обставину, що буржуазія, спекулюючи цією потребою, намагається розбестити свідомість робітників за допомогою низькопробних, міщанських своїм духом видовищ і через те «потрібні як жорстка критика буржуазного мистецтва, так і, оскільки дозволяють сучасні умови, створення своїх, робітничих гуртків і театрів»¹⁸.

¹⁶ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. К., 1982, с. 11.

¹⁷ Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе. М., 1937, с. 229—230.

¹⁸ Там же, с. 257.

У статті «Огляд музеїв» у номері за 13 листопада 1913 р. газета підтримала ініціативу робітничих колективів, які звертали «велику увагу на задоволення естетичних потреб своїх членів-робітників, влаштовуючи екскурсії по художніх музеях і виставках»¹⁹. У січні 1913 р. у «Правді» було опубліковано ленінську статтю «Євген Пот'є», в якій розкривався глибокий внутрішній зв'язок боротьби пролетарів усього світу за соціалізм і їх прагнення до краси, до художньої творчості, що стверджує велич пролетарських ідеалів. Звертаючись до робітника, В. І. Ленін яскраво і переконливо показав величезну роль мистецтва — поезії, пісні — в пропаганді ідей соціалізму, у політичному вихованні й згуртуванні трудящих усіх країн в їх боротьбі за свободу. У статті «Розвиток робітничих хорів у Німеччині» В. І. Ленін пише, що ніякі поліцейські прискіплення «не можуть перешкодити тому, що в усіх великих містах світу, в усіх фабричних селищах і все частіше в халупах батраків лунає дружня пролетарська пісня про швидкий кінець визволення людства від найманого рабства»²⁰.

Отже, вже в дожовтневий період В. І. Ленін на основі глибокого узагальнення конкретного історичного досвіду революційної боротьби пролетаріату і всіх трудящих проти гніту й експлуатації розкриває закономірності становлення нового, гідного людини праці способу життя, в якому краса виступає як невід'ємний його момент, як вираження його справді гуманістичної і творчої природи. Глибинною основою формування такого способу життя є пробудження до історичної творчості мільйонів трудящих мас, їх «революційна самодіяльність», їх героїзм, що творить нове життя і нове мистецтво. В. І. Ленін показав, що реальною передумовою становлення нового, справді людського способу життя є пролетарська революція, соціалістичні перетворення всіх суспільних відносин.

Розробляючи програму будівництва соціалізму після перемоги Великого Жовтня, В. І. Ленін збагатив новими важливими положеннями і висновками марксистське трактування соціалістичного способу життя як реального втілення ідеалів гуманізму і краси.

У бесіді з першим наркомом освіти А. В. Луначарським В. І. Ленін, зупиняючись на перспективах розвитку естетики соціалістичного способу життя, говорив: «Справа йде про відкриття дверей перед таким суспільним ладом, який здатний створити красу, безмежно перевищуючу все, про що могли мріяти в минулому»²¹. Тут йдеться не тільки про перспективу розвитку мистецтва, як інколи в нашій літературі оцінюється ця ленінська думка. Насправді йдеться про естетизацію всієї системи життєдіяльності людей, тобто про проникнення естетичного начала у виробничу, трудову діяльність людей, їх стосунки, в їх побут, у характер використання вільного часу; тобто говориться про естетику, красу всього способу життя людей. Виконання цього грандіозного завдання потребувало подолання культурного відставання, величезного підвищення культурного рівня мас, отже, здійснення широкої культурної революції.

Уже з перших кроків діяльності Радянського уряду на чолі з В. І. Леніном чітко простежується система заходів, спрямованих на естетизацію оточуючого середовища, праці, побуту й відпочинку трудящих. Зокрема, завдання впровадження досягнень естетики в матеріальне виробництво, а також підготовка художників-виробничників було поставлене Радянським урядом вже в перші роки існування нашої держави. В 1920 р. В. І. Ленін підписав декрет про Московські

¹⁹ Там же, с. 243.

²⁰ Ленін В. І. Розвиток робітничих кадрів у Німеччині.— Повне збір. творів, т. 22, с. 263.

²¹ В. И. Ленин о литературе и искусстве. 5-е изд. М., 1976, с. 674.

вищі державні художньо-технічні майстерні для підготовки спеціалістів у цій галузі. Турбуючись про естетизацію виробництва, В. І. Ленін приділяв постійну увагу проблемам естетизації життєвого середовища, в тому числі питанням містобудівництва, охорони природи, збереження і використання історичних та художніх пам'яток. Усі ці проблеми, як правило, розв'язувалися в органічному зв'язку з усім комплексом питань, пов'язаних з формуванням і розвитком способу життя радянських людей, турботою про їх здоров'я, їх духовне збагачення. Наприклад, обговорюючи питання про реконструкцію столиці, В. І. Ленін виявив виключне піклування про озеленення міста. Архітектор І. Жолтовський пригадує, як Володимир Ілліч піклувався про створення для мешканців Москви здорового, насиченого киснем резервуару повітря і з цією метою радів передбачити озеленення берегів Москви-ріки. Він також говорив про необхідність при реконструкції столиці зберегти пам'ятники стародавньої архітектури, все цінне, що створено художнім генієм російського народу, і «гаряче обстоював справжню красу в мистецтві»²².

За ініціативою В. І. Леніна було розпочато здійснення плану «монументальної пропаганди»—зведення пам'яток борцям за свободу трудящих, ученим, художникам, створення ідейно насиченого, художньо виразного навколишнього середовища, яке б сприяло духовному збагаченню особи, створенню радісного, оптимістичного життєвого тону. В. І. Ленін особисто піклувався про те, щоб до здійснення цього плану були залучені кращі художники-реалісти і рішуче виступав проти будь-яких виявів кубізму, декадентства. «Не можна, щоб будь-який дилетант допускався до зображення тих чи інших історичних осіб без ніякої перевірки і критики»,—говорив Володимир Ілліч²³.

Утвердження естетичного начала в соціалістичному способі життя людей, творчість за законами краси передбачають як обов'язковий момент цілеспрямоване і систематичне формування естетичної потреби мас, тобто їх естетичну освіту і виховання, залучення до художніх цінностей. Формування естетичних потреб трудящих В. І. Ленін розглядав як одне з важливих завдань будівництва соціалізму.

Завдання формування соціалістичних відносин і способу життя як творчої життєдіяльності мільйонів людей праці, піднесення їх потреб висуває принципово нові проблеми і перед школою. Зазначаючи, що буржуазія прагнула всю справу навчання звести до того, «щоб намуштрувати для буржуазії покірних і спритних слуг, виконавців волі і рабів капіталу, ніколи не дбаючи про те, щоб школу зробити знаряддям виховання людської особи», В. І. Ленін підкреслював, що «це завдання—виховання людської особистості—може поставити і вирішити тільки школа соціалістична, яка стоїть в нерозривному зв'язку з усіма трудящими й експлуатованими...»²⁴.

Розглядаючи завдання соціалістичної школи у тісному зв'язку з життям, потребами формування всебічно розвиненої особистості, В. І. Ленін, більшовицька партія рішуче виступали проти спроб вилучити з шкільних програм предмети, покликані виховувати художньо-естетичну культуру молоді. Як відомо, діячі Пролеткульту разом з представниками так званого лівого фронту в мистецтві по суті намагалися відлучити трудящі маси, молодь від художніх цінностей минулого, позбавити їх можливості естетичного сприймання дійсності. Зокрема, в статті «Мистецтво і пролетаріат» І. Пунін писав: «Краса як

²² В. І. Ленін о литературе и искусстве, с. 682.

²³ В. І. Ленін об изобразительном искусстве, М., 1977, с. 289.

²⁴ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів.— Повне збір. творів, т. 37, с. 412.

нормативне естетичне поняття» повинна бути пролетаріатом «найрішуче й назавжди повалена»²⁵.

Керуючись ленінськими ідеями, партія рішуче відкинула спроби вульгаризаторів марксизму позбавити маси радості спілкування з прогресивним мистецтвом минулого, задоволення і розвитку їх естетично-художніх потреб. Формування естетичної культури народу партія пов'язувала з програмою піднесення загальноосвітнього і загально-культурного рівня трудящих у «Основних принципах єдиної трудової школи», розроблених у 1918 р. Державною комісією по освіті за участю Н. К. Крупської і А. В. Луначарського, естетична освіта і виховання розглядалися як важливий і невід'ємний аспект процесу формування творчого потенціалу особи, її потреб творити за законами краси. «Предмети естетичні: ліпка, малювання, співи і музика — анітрохи не є предметами другорядними, якесь розкіш життя», — зазначалось у цьому документі. Він також містив визначення змісту і мети естетичної освіти: «Під естетичною освітою слід розуміти не викладання якогось спрощеного дитячого мистецтва, а систематичний розвиток органів відчуттів і творчих здібностей, що розширює можливість насолоджуватися красою і створювати її. Трудова і наукова освіта, позбута цього елемента, втратила б душу, бо радість життя в милуванні і творчості є кінцевою метою праці й науки»²⁶.

З цього визначення випливає, що естетичне виховання в радянській школі підпорядковано життєво важливим цілям: формуванню творчо активної особи, що «через мистецтво повинна виховуватись творча воля дітей, їх воля до дії»²⁷. Отже, мистецтво — це не розкіш, не покликання «купки обраних» і не засіб поверхневих розваг. Прилучаючись до світу великого мистецтва, формуючи свої потреби в красі за допомогою мистецтва, трудящі маси стають більш активними і свідомими творцями краси в самому житті, краси життєдіяльності, нових, гуманістичних форм співжиття.

Ці функції мистецтва за умов соціалізму чітко визначив В. І. Ленін. У бесіді з К. Цеткін Володимир Ілліч наголошував: «Важливо.. не те, що дає мистецтво декільком сотням, навіть декільком тисячам загальної кількості населення, яке рахується мільйонами. Мистецтво належить народу. Воно повинно сягати своїми найглибшими коріннями в саму товщу широких трудящих мас. Воно повинно бути зрозумілим цим масам і любимим ними. Воно повинно об'єднувати почуття, думку і волю цих мас, піднімати їх. Воно повинно пробуджувати в них художників і розвивати їх»²⁸.

Отже, необхідність наблизити мистецтво до мас, а маси до мистецтва значною мірою зумовлена важливими громадськими функціями, які покликані виконувати мистецтво в життєдіяльності людей соціалістичного суспільства, характером цієї життєдіяльності як творчості, як вільного вияву обдаровань і здібностей людей, їх прагненням «зробити себе і все навколо себе красивим»²⁹.

Отже, в ленінській ідейній спадщині категорія соціалістичного способу життя своїм змістом поширюється і на естетичну сферу, яка не обмежується лише мистецтвом, а охоплює всі основні форми життєдіяльності людей, одухотворюючи працю, побут, дозвілля, ставлення до природи, продовжуючи творчі здібності. В ленінських працях глибоко розкрито основні закономірності і шляхи формування естетичної сфери нового способу життя, місце і роль мистецтва в естетизації життєдіяльності людей, у піднесенні їх потреб, у формуванні їх

²⁵ Пунин И. Искусство и пролетариат. — Изобразительное искусство, № 1, 1919, с. 8.

²⁶ Революция, искусство, дети. Материалы и документы. М., 1966, с. 101—102.

²⁷ Там же, с. 176—177.

²⁸ В. И. Ленин о литературе и искусстве, с. 657.

²⁹ Луначарский А. В. О коммунистическом воспитании. Киев, 1977, с. 106.

світогляду, моральних ідеалів; науково обгрунтовано необхідність свідомого керівництва процесами формування естетичної сфери як невід'ємної сторони соціалістичного способу життя, його вдосконалення.

Ленінські ідеї розвитку естетичної сфери соціалістичного способу життя дістають практичне втілення в творчій діяльності радянського народу, нашої партії. Як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді на урочистому спільному засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, «шлях, пройдений Радянським Союзом за 60 років,—це ціла епоха. Історія, мабуть, не знає такого стрімкого злету від стану відсталості, від бідувань і розрухи до могутності сучасної великої держави з найвищим рівнем культури і постійно зростаючим добробутом народу»³⁰.

За останні роки естетична культура трудящих у нашій країні помітно зросла, а її вплив на всі сфери життєдіяльності людей з кожним роком стає дедалі дійовішим. У більшості трудових колективів посилилась увага до питань естетичного виховання як важливого чинника вдосконалення способу життя. Там, де така робота провадиться цілеспрямовано, на основі науково обгрунтованих рекомендацій, в зв'язку з проблемами політичного, трудового і морального виховання, там і виробничі показники кращі, і активність робітників вища.

Значна робота щодо вдосконалення естетичного виховання як складової частини системи наукового світогляду, соціалістичного способу життя проводиться, зокрема, в Придніпровському регіоні Української РСР, передусім у містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Запоріжжі. Наприклад, ученими-суспільствознавцями Дніпропетровського університету було здійснено дослідження на тему «Естетичне виховання трудящих міста Дніпропетровська». Відповідно до розробленої програми було проведено анкетування понад тисячу мешканців міста різних категорій населення. Зроблені узагальнення і принципові висновки було покладено в основу перспективного плану соціального розвитку Дніпропетровська. Було також проведено соціологічне дослідження духовних потреб робітничої молоді міста. Встановлено, що рівень загальної естетичної культури всебічно впливає на всі соціально-виробничі характеристики молоді. Результати цього дослідження також використані в практиці організації системи комуністичного виховання у виробничих колективах. Значна робота щодо налагодження системи морально-естетичного виховання учнів шкіл, середніх учбових закладів і вузів Дніпропетровська провадиться партійними організаціями Жовтневого району, де розташовані всі вузи міста. Протягом декількох років при Жовтневому райкомі партії функціонує Рада естетичного виховання, яка надає велику практичну допомогу в реалізації комплексних планів комуністичного виховання в трудових і учбових колективах району. В місті здійснюється комплекс заходів, спрямованих на охорону й естетизацію навколишнього середовища, створення творчої, доброзичливої атмосфери в колективах.

Отже, велична історична перевага соціалізму — всебічний гармонійний розвиток особи, що становить сутність соціалістичного способу життя, перетворився у практичну справу всього радянського суспільства, головну мету соціальної політики КПРС.

Однією з закономірностей вдосконалення способу життя в розвинутому соціалістичному суспільстві є розширення і поглиблення естетико-художніх начал життєдіяльності радянських людей. У комплексному дослідженні цієї закономірності неминусе теоретико-методологічне і практичне значення має ленінська ідейно-естетична спадщина.

³⁰ Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР: Доп. на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 груд. 1982 р. К., 1982, с. 7.

* * *

Вопросы совершенствования социалистического образа жизни и формирования нового человека XXVI съезд КПСС определил среди важнейших задач коммунистического строительства. В статье рассмотрено содержание ленинских идей и положений, связанных с формированием нового, социалистического образа жизни, местом и функцией эстетического компонента в этом процессе. Анализ показывает, что в ленинском наследии категория социалистического образа жизни включает в свое содержание не только искусство, а охватывает все основные формы жизнедеятельности людей, одухотворяя труд и быт, отношение к природе, нравственно облагораживая их, пробуждая творческие способности. В ленинских трудах глубоко раскрыты основные закономерности и пути формирования эстетической сферы нового образа жизни, научно обоснована необходимость сознательного руководства Коммунистической партией процессами его формирования и совершенствования. Ленинские идеи практически воплощаются в жизнь в деятельности нашей партии и советского народа на современном этапе коммунистического строительства.

В. М. КРАВЕЦЬ, О. Я. ЛИПА

XXVI З'ЇЗД КПРС ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МАТЕРІАЛЬНИХ І ДУХОВНИХ ОСНОВ РОЗВИТКУ ОСОБИ

XXVI з'їзд КПРС накреслив широку програму дальшого піднесення добробуту радянського народу на одинадцять п'ятирічку і вісімдесяти роки в цілому. У рішеннях і матеріалах з'їзду даний розгорнутий аналіз складових елементів цієї програми — збільшення питомої ваги фонду споживання в національному доході, вдосконалення відносин розподілу на основі послідовного проведення принципу оплати за працею, дальшого підвищення рівня професійної кваліфікації працівників, піднесення їх освіти і культури та ін. «Конкретне піклування про конкретну людину, її потреби,—азначав Л. І. Брежнев,—початок і кінцевий пункт економічної політики партії»¹.

Довгострокова соціально-економічна стратегія КПРС передбачає широке використання соціальних факторів підвищення ефективності суспільного виробництва.

Серед цих факторів велика роль належить виховній роботі, цілеспрямованому формуванню інтересів і потреб трудящих. Тільки поєднуючись з творчою ініціативою, енергією мас, як підкреслювалось на з'їзді, економічна політика забезпечує неухильне просування по шляху зростання матеріального добробуту радянського народу, зміцнення духовних основ соціалістичного способу життя. Успіх тут значною мірою залежить від активної ідейно-виховної роботи, формування особи соціалістичного типу.

В. І. Ленін розглядав виховання всебічно розвиненої особи як одне з найважливіших стратегічних завдань боротьби за комунізм. За умов соціалізму складаються сприятливі умови для того, щоб «переходити до знищення поділу праці між людьми, до виховання, навчання і підготовки *всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей, людей, які вміють все зробити*»². Він заповідав вчитися комунізму в процесі практичної роботи і активної боротьби за виконання планів комуністичного будівництва, «виробляти самим комуністичні погляди...»³.

XXVI з'їзд КПРС поставив перед представниками суспільних наук завдання поглибити науковий аналіз проблем комуністичного виховання. Відповідно до настанов з'їзду радянські вчені вже опублікували низку праць⁴. Одним із завдань дальшого дослідження виховних процесів є з'ясування діалектики впливу матеріальних і духовних факторів на процес формування нової людини.

Діалектика взаємозв'язку матеріального і духовного в житті людей і суспільства виявляється насамперед у праці. Саме під таким кутом

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 31.

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Там же, с. 299.

⁴ Див., напр.: Федосеев П. Н. XXVI съезд КПСС и актуальные задачи развития общественных наук.— Вопр. философии, 1981, № 8; Румянцев А. М. Культура развитого социализма и воспитание нового человека.— Вопр. философии, 1982, № 1; Шнигарук В. І. Основні напрями дослідження проблеми формування нової людини.— Філософ. думка, 1981, № 2, с. 71—77; Красин А. Н. Всестороннее и гармоническое развитие личности. М., 1981; Струков Э. Социалистический образ жизни: ориентация на человека.— Коммунист, 1981, № 13.

зору XXVI з'їзд партії розглянув проблеми виховання нової людини. За умов соціалізму праця перетворюється на процес вільної творчості людини, спирається на «всі здобутки новітньої техніки і культури»⁵, наповнюється новим соціальним змістом. «Радянське суспільство,— підкреслювалось на з'їзді,— це суспільство людей праці. Партія і держава докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, мало-кваліфікованої і важкої фізичної праці. Нею у нас поки що зайняті ще мільйони людей. Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема. Розв'язати її — значить усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»⁶.

Поставлені з'їздом великомасштабні завдання вбирають розв'язання комплексу соціально-організаційних, науково-технічних і політико-виховних проблем. Для забезпечення високої продуктивності праці потрібно не лише економічно господарювати, домагатися високої якості продукції, вдосконалювати технологію і розширювати механізацію і автоматизацію виробництва, але й підвищувати кваліфікаційний рівень працівників, розвивати їх творчі здібності.

Додержання основного принципу соціалізму «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею» сприяє виробленню заінтересованого ставлення до результатів праці. Заінтересованість результатами праці за соціалізму становить основу дії низки суб'єктивних факторів, що утворюють своєрідний механізм формування єдності інтересів особи, колективу, суспільства. Економічна стратегія і політика партії спираються на закономірності функціонування цього механізму. XXVI з'їзд КПРС поставив перед суспільствознавцями завдання всебічного вивчення дії головного принципу соціалізму на сучасному етапі його розвитку, комплексної розробки економічних, соціальних, політичних, юридичних, організаційних та інших заходів, спрямованих на посилення контролю за мірою праці і мірою споживання.

У матеріалах партійного з'їзду особлива увага приділена вдосконаленню соціалістичного способу виробництва, розподілу і обліку, вказано на необхідність дотримуватись прямої залежності міри споживання від міри праці, поєднувати моральні стимули до високопродуктивної праці з матеріальним заохоченням, підвищувати стимулюючу роль заробітної плати.

Праця є визначальною рисою соціалістичного способу життя. Останній ґрунтується на ставленні до праці як до громадського обов'язку і водночас як до головної сфери суспільного самоутвердження особи. Оскільки праця має безпосередньо суспільний характер, то трудова діяльність особи підпорядкована суспільним інтересам. Тому продуктивність соціалістичної праці безпосередньо впливає на рівень матеріального добробуту особи, розподіл за працею формує у неї почуття суспільної справедливості. Інакше кажучи, неухильне додержання головного принципу соціалізму закладає передумови формування у трудящих норм комуністичної моралі. Розвиток соціалістичного способу виробництва, вдосконалення відносин розподілу і споживання зумовлюють матеріальні основи духовного життя соціалістичної особи, єдність суспільних і особистих інтересів.

За соціалізму дедалі більшого значення набуває задоволення потреб за рахунок суспільних фондів споживання. Виходячи з цього, XXVI з'їзд партії поставив завдання одночасно з удосконаленням відносин розподілу посилити ідейно-виховну роботу, формувати у трудящих почуття господаря країни, економічну культуру, зокрема свідомість того, що розподіл (виділення з сукупного продукту частки у фонди

⁵ Ленін В. І. Як організувати змагання?— Повне збір. творів, т. 35, с. 190.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

суспільного і особистого споживання) залежить від розвитку матеріальних можливостей соціалістичного суспільства, від кількості, якості, результатів праці всіх членів суспільства.

Соціалістичні відносини розподілу є однією з визначальних соціально-економічних основ соціалістичного способу життя. На XXVI з'їзді була обгрунтована ідея органічного взаємозв'язку та збалансованості виробничих розподільчих відносин. Вони розглянуті як важлива умова оптимізації економічного і соціального розвитку радянського суспільства. Конституційне право на працю доповнене у матеріалах з'їзду висновками про те, що ухилення від суспільно корисної праці несумісне з принципами соціалізму.

«Розподіл сам є продукт виробництва — не тільки за змістом, — писав К. Маркс, — бо розподілятися можуть тільки результати виробництва, але і за формою, бо певний спосіб участі у виробництві визначає особливу форму розподілу, форму, в якій беруть участь у розподілі»⁷. Партія завжди велику увагу приділяла вдосконаленню соціалістичних відносин розподілу, які визначаються всією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів виробництва, продуктивністю праці, якістю продукції, ефективністю виробництва, ставленням працюючого до дорученої справи, кількістю і якістю праці кожного трудівника. На XXVI з'їзді КПРС відзначалася необхідність об'єктивної і справедливої оцінки трудового внеску кожного. «Треба всемірно заохочувати сумлінних працівників, не залишати лідарям і бракоробам ніяких лазівок для доброго життя при нікудишній роботі»⁸, — наголошено у Звітній доповіді ЦК КПРС. Порушення головного критерію соціалістичного розподілу за кількістю і якістю праці негативно позначається на виробничих показниках, на психології працівника. Послідовне дотримання цього принципу не лише забезпечує високі показники виробничої діяльності, але й формує нове ставлення до праці.

Соціалізм породжує нову форму виробничих відносин, які виявляються, зокрема, в соціалістичному змаганні. Воно розвивається на основі високої свідомості й ініціативи і водночас сприяє їх дальшому піднесенню. Як жива і активна творчість мас, соціалістичне змагання діалектично поєднує суспільні і особисті інтереси. У ньому розвиваються відносини співробітництва і взаємодопомоги, виховується розуміння суспільних обов'язків і самовідданості в праці. Соціалістичне змагання надає процесу праці подвійну спрямованість. З одного боку, підвищує продуктивність праці, поліпшує добробут народу і кожного трудівника, а з другого — формує і розвиває нове ставлення до праці, сприяє перетворенню її на першу життєву потребу. Все це сприяє формуванню особи соціалістичного і комуністичного типу.

У Звітній доповіді ЦК партії велика увага була приділена піднесенню стимулюючої ролі суспільної праці, подоланню споживацької психології, з усією принциповістю поставлене завдання «закрити всякі щілини для дармоїдства, хабарництва, спекуляції, для нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність»⁹. У світлі цього завдання стає зрозумілим, що духовний розвиток особи є невідкладною суспільною потребою, запорукою дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя. Всі духовні ресурси суспільства мають якнайповніше використовуватися для збагачення духовного світу людини. Великого значення тут набуває моральне виховання, яке в єдності з ідейно-політичним і трудовим вихованням формує ціннісні орієнтації особи, зокрема її ставлення до суспільної праці.

За умов соціалізму ще зберігаються істотні відмінності між працею промисловою і сільськогосподарською, розумовою і фізичною,

⁷ Маркс К. З економічних рукописів 1857—1858 років. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 678—679.

⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 70.

⁹ Там же, с. 71.

кваліфікованою і некваліфікованою, працею у сфері виробництва і сфері розподілу. Соціальною політикою партії на одинадцять п'ятиріччю і на період до 1990 року передбачено ряд конкретних заходів, спрямованих на їх поступове подолання. Ці заходи, по-перше, охоплюють зміни у змісті фізичної і розумової праці, що відбуваються під впливом науково-технічної революції, по-друге — відображують тенденції піднесення культурно-технічного рівня працівників. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС цим питанням було приділено велику увагу. Головною умовою подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею є створення матеріально-технічної бази комунізму і на цій основі — корінне перетворення змісту праці, її інтелектуалізація. Вже тепер у процесах виробництва невпинно зростає питома вага працівників, що виконують розумові операції. «Не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль ... У виробничій діяльності мільйонів робітників і колгоспників все тісніше переплітається фізична і розумова праця. Багато з них — раціоналізатори і винахідники, автори статей і книг, державні і громадські діячі. Це в повному розумінні висококультурні, інтелігентні люди»¹⁰.

Дальший розвиток цих соціально-економічних процесів безпосередньо пов'язаний з розв'язанням проблеми формування людини як головної продуктивної сили, носія нових суспільних відносин і суб'єкта комуністичної свідомості. «Це водночас означає формування її як творчої особи, що стверджує себе у праці як у суспільно значущій справі свого життя...»¹¹

Як у сфері виробництва, так і в сфері розподілу важлива роль в утвердженні принципів і норм соціалістичного способу життя належить свідомості особи, її соціальній і духовній зрілості. Тому підвищення матеріального рівня соціалістичного способу життя невіддільне від дальшого вдосконалення його духовних основ.

Зміцнення духовних основ соціалістичного способу життя і формування нової людини виявляється передусім у зростанні освіченості радянських людей. З дальшим розвитком середньої і вищої освіти, посиленням зв'язків навчальних закладів і науковців з виробництвом ще більше зросте інтелектуальний потенціал суспільства, який поступово перетворюється на безпосередню продуктивну силу, впливає на якість і ефективність виробництва.

Духовне життя суспільства і особи не зводиться до інтелектуального життя, так само як і не зводиться до знання. Тому в процесі комуністичного виховання, оволодіння марксистсько-ленінським світоглядом необхідно формувати також людські почуття та емоції, які є певним відображенням соціально-психологічних зв'язків особи і суспільства.

У сфері духовного життя особа, з одного боку, переживає минуле, а з другого — уявляє майбутнє, сприятливе і несприятливе, бажане і небажане. В цьому духовному бутті, «своєрідному подвоєнні світу», виключно важливу роль відіграють мрія, віра і надія — форми специфічно людського сприйняття майбутнього, в яких ідеальне і реальне виступають в єдності. Образи і ідеї щодо майбутнього виступають як ідеали, заради яких людина може піти на самопожертвування. Духовне життя людини немислиме без задоволення її духовних почуттів¹².

Соціалістичний спосіб життя закладає основи виявлення особою високої духовності і гуманності людських відносин, таких його характерних рис, як любов до соціалістичної Батьківщини, пролетарський інтернаціоналізм, дружба і товариськість, почуття громадянського

¹⁰ Там же, с. 64—65.

¹¹ Шинкарук В. І. Основні напрями дослідження проблем формування нової людини.— Філософська думка, 1981, № 2, с. 76.

¹² Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду.— Філософська думка, 1980, № 2, с. 20—22.

обов'язку та ін. Важливими засобами формування цих рис є література і мистецтво. «... Духовне життя радянського суспільства стає дедалі різноманітнішим і багатшим»¹³, — і в цьому, підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду КПРС, безперечно заслуга радянських діячів культури, літератури і мистецтва. Сучасний етап розвитку суспільства зрілого соціалізму ставить нові, підвищені завдання перед літературою і мистецтвом, вимагаючи від художніх творів світоглядної глибини, ідейної змістовності і високої майстерності. «Партія не була і не може бути байдужою до ідейної спрямованості нашого мистецтва»¹⁴, — зазначав Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді партії.

Значна увага в матеріалах XXVI з'їзду КПРС була приділена питанням дальшого розвитку фізкультури, спорту, туризму та охорони здоров'я, без розв'язання яких неможливий всебічний і гармонійний розвиток особи. Настанова з'їзду «зробити все, щоб радянська людина завжди і всюди могла діставати своєчасну, кваліфіковану і чуйну медичну допомогу»¹⁵ покладає на медичних працівників обов'язок підвищувати рівень своєї кваліфікації.

Проблеми вдосконалення та зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя з'їзд розглянув у комплексі з проблемами забезпечення сприятливих умов формування нової людини. «Завдань тут стоїть перед нами чимало, — зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС. — І успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики»¹⁶.

Одним з важливих завдань соціальної політики партії в цьому напрямі є активне і цілеспрямоване формування інтересів і потреб особи. Суспільство розвинутого соціалізму має для цього великі матеріальні і духовні можливості, які і надалі будуть нарощуватися. Виходячи з цього, з'їзд підкреслив необхідність такої зміни структури потреб радянських людей, у центрі якої були б потреби у продуктивній діяльності. Останні відповідають головному принципу соціалізму і включають можливість реалізації в майбутньому комуністичного принципу розподілу, який передбачає їх всебічний розвиток.

Діалектична єдність матеріальних і духовних факторів розвитку особи виявляється в динаміці соціалістичного способу життя. Як якісний тип життєдіяльності, соціалістичний спосіб життя сприяє перетворенню праці на першу життєву потребу, а життєві інтереси особи спрямовує у сферу продуктивної діяльності — предметної і духовної. Соціалістичний спосіб життя забезпечує формування комуністичних ідеалів та наукового світогляду у широких народних мас, дає можливість наділі домогтися єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи. Успіхи на цьому шляху визначаються багатьма факторами, насамперед діяльністю КПРС, а також рівнем, характером і якістю функціонування духовних цінностей радянського суспільства: науки і ідеології, мистецтва і літератури, педагогіки і психології, комуністичної моралі і етики та ін.¹⁷ Розвиток духовних цінностей суспільства зрілого соціалізму створює передумови подолання хибних уявлень про співвідношення матеріальних і духовних потреб людини, дає можливість успішно боротися з впливом буржуазної ідеології і пережитками минулого в свідомості і поведінці окремих людей.

Саме під кутом зору діалектичної взаємодії матеріальних і духовних факторів формування нової людини XXVI з'їзд партії розглянув завдання ідеологічної, політико-виховної роботи, вказав на необхідність

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 73.

¹⁴ Там же, с. 75.

¹⁵ Там же, с. 73.

¹⁶ Там же, с. 76.

¹⁷ Див.: Федосеев П. Н. XXVI съезд КПСС и актуальные задачи развития общественных наук. — Вопр. философии, 1981, № 8, с. 10—12.

продовження перебудови багатьох її ділянок відповідно до постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»,— документа довготривалої дії.

У матеріалах з'їзду підкреслено, що у справі формування нової людини велике значення має процес дальшої інтернаціоналізації соціалістичної культури. Увесь її зміст виховує у радянських людей почуття патріотизму та інтернаціоналізму, збагачує їхнє духовне життя.

За 60 років, що минули від дня утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, культура соціалістичного суспільства перетворилась на важливий фактор розвитку всіх націй і народностей нашої країни. Разом з тим, як зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, не всі її можливості використовуються повною мірою. «Об'єднання в союз,—підкреслює товариш Ю. В. Андропов,— стало одним з додаткових джерел не тільки матеріального, а й духовного багатства радянського народу. Однак... ми далеко ще не використовуємо всі можливості. Треба наполегливо шукати нові методи і форми роботи, які відповідають сьгоднішнім вимогам і дають змогу зробити ще плодотворнішим взаємне збагачення культур, відкрити всім людям ще ширший доступ до всього найкращого, що дає культура кожного з наших народів»¹⁸.

На XXVI з'їзді КПРС вказувалось, що посилення турботи про кожну людину є конкретним виявленням соціальної справедливості суспільства зрілого соціалізму. Трудящі є безпосередніми творцями його матеріальних цінностей, у своїй багатогранній діяльності в економічній; соціально-політичній, культурно-виховній сферах вони стверджують вищі духовні цінності. Цим самим закладаються матеріальні і духовні передумови вдосконалення способу життя радянської людини, розвитку її як гармонійної і цілісної особи.

* * *

На XXVI съезде КПСС большое внимание было уделено проблемам всемерного укрепления материальных и духовных основ социалистического образа жизни, формирования нового человека. Важнейшими задачами дальнейшего развития социалистического типа личности партия считает воспитание у советских людей марксистско-ленинской убежденности, активной жизненной позиции, коммунистического отношения к труду,

¹⁸ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доп. на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 груд. 1982 р. К., 1982, с. 12—13.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. С. ГОРСЬКИЙ

ПРО СВІТОГЛЯДНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ІСТОРИЗМУ

Розвиток суспільної практики і наукового пізнання актуалізує поглиблене вивчення органічного взаємозв'язку методологічної та світоглядної функцій марксистсько-ленінської філософії. Без усвідомлення світоглядно-методологічної цілісності діалектико-матеріалістичної філософії не можлива реалізація завдань щодо творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії на ґрунті наукового узагальнення нових явищ суспільного життя. У галузі ідеологічної і масово-політичної роботи, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді, присвяченій 60-й річниці утворення СРСР, перед нами стоять великі завдання. Першочергової ваги набуває «переконливий, конкретний показ наших досягнень, серйозний аналіз нових проблем, що їх постійно народжує життя»...¹. Це — запорука дальшого розвитку ідейно-теоретичного арсеналу марксистсько-ленінської суспільної думки.

Складовою частиною накресленої програми є осмислення світоглядного змісту принципів матеріалістичної діалектики, в тому числі й принципу історизму, який відіграє важливу роль в єдиній системі марксистсько-ленінської методології. У цьому принципові втілюється динамізм, властивий марксистсько-ленінському розумінню сутності реальних процесів об'єктивного розвитку і пов'язане з ним усвідомлення завдань наукового пізнання дійсності. Найповніше вираження він дістає в обґрунтованій основоположниками марксизму-ленізму теорії революційного перетворення дійсності.

Ще на початку своєї спільної діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології» підкреслювали: «Комунізм для нас не *стан*, який повинен бути встановлений, не *ідеал*, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом *дійсний рух*, який знищує теперішній (йдеться про капіталістичне суспільство.— В. Г.) стан»². Глибокий історизм в погляді на закономірності розвитку людства, висловлений тут, зумовлював відповідний підхід і до розуміння завдань наукового пізнання дійсності. «Ми знаємо,— підкреслював К. Маркс,— тільки одну єдину науку, науку історії»³.

З цього випливає розуміння сутності принципу історизму в пізнанні: розглядати будь-яке явище не як дане, незмінне, а в його конкретно-історичних взаємозв'язках, враховуючи його генезис в минулому і тенденції розвитку в майбутньому.

Пізнання і оцінка явищ суспільного життя з позицій діалектико-матеріалістичного принципу історизму вимагають, як підкреслював В. І. Ленін, «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁴.

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доп. на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 груд. 1982 р. К., 1982, с. 15.

² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 33.

³ Там же, с. 16.

⁴ Ленін В. І. Про державу.— Повне збір. творів, т. 39, с. 63.

Ясність вимог, що випливають з принципу історизму, не спрощує проблеми його застосування в конкретному аналізі, яке виявляється досить складним завданням під час розгляду певних явищ суспільного життя, взятих у всій багатоманітності своїх зв'язків і опосередкувань. Завдання розкрити картину взаємодії останніх зумовлює генезис, сутність і потребу звернення до принципу історизму. Класичним зразком його застосування у процесі аналізу капіталістичної суспільно-економічної формації є «Капітал» К. Маркса, створення якого В. І. Ленін розцінював як науковий подвиг. Водночас В. І. Ленін враховував відносну неповноту осягнення науковою свідомістю картини швидкоплинного суспільного буття. «Суму всіх цих змін,— зазначав він, говорячи про процеси, що відбуваються в капіталістичному суспільстві,— в усіх їх розгалуженнях не могли б охопити в капіталістичному світовому господарстві і 70 Марксів. Найбільше, що відкрито *закопи* цих змін, показано в головному і в основному *об'єктивну* логіку цих змін і їх історичного розвитку»⁵.

Тому осмислення шляхів конкретного застосування принципу історизму в процесі пізнання об'єктивної дійсності, з'ясування функцій, які виконує цей принцип у системі марксистсько-ленінського світогляду, актуальні і донині.

Об'єктивною передумовою принципу історизму виступає специфічна здатність людської діяльності синтезувати у процесі свого здійснення різні часові стани — перетворювати майбутнє на сучасне і сучасне — на минуле. Здатність осягнути досліджуване явище в безпосередньому взаємозв'язку часових координат його розвитку — важливий чинник реалізації вимог принципу історизму.

У пізнанні, звичайно, можна виділити науки, що відрізняються своєю часовою орієнтацією. Такі, як наприклад, теорія розвинутого соціалізму, спрямовані здебільшого на пізнання процесів, що здійснюються в сьогоденному житті. Інші — теорія наукового комунізму, різновиди спеціальнонаукової прогностики — на теоретичне відтворення образу майбутнього. Ціла група наук орієнтована на відтворення картини минулого, що становить сферу дослідження історії у широкому розумінні цього слова.

Але реалізація пізнавальних завдань у будь-якій галузі науки не може бути успішною без врахування діалектичного зв'язку різних компонентів часу — сучасного, минулого і майбутнього. Адже звернення, скажімо, до найвіддаленіших від нас у часі явищ минулого завжди диктується виконанням завдань сучасного й майбутнього розвитку людства. З другого боку, дослідник процесів, що відбуваються в сьогоденні, так само, як і прогностист майбутнього розвитку, неминуче змушений враховувати знання про минулий стан досліджуваного об'єкта.

Сказане дозволяє дійти висновку, що пізнання, яке дотримується принципу історизму, має звертатися не лише до вивчення об'єктів, які існують в сучасному і дані безпосередньо, але й до тих, існування яких вже припинилось або ще не почалося.

У зв'язку з цим постає питання про об'єкт історичного пізнання — чи можливо взагалі пізнати те, що не існує сьогодні і безпосередньо нам не дане?

Це питання не видається надуманим з огляду на досить стійку традицію суб'єктивістських спекуляцій навколо нього як в класичній, так і в сучасній буржуазній філософії. З погляду прибічників різноманітних презентистських концепцій від В. Дільтея, Б. Кроче і до К. Поппера, предмет історичного пізнання в принципі ірреальний, оскільки він не може бути відтворений в сучасному. Звідси й результати діяльності тих, хто пише, наприклад, про минуле, на думку буржуазних

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 319.

теоретиків, становлять інтерес хіба що для виявлення характеру поглядів автора цих писань і його епохи, ніж з огляду на завдання об'єктивної реконструкції того, про що йдеться в його творі.

Чи дійсно це так? Чи справді вчений, що звертається до минулого чи майбутнього, пише лише про те, чого нема?

З філософського погляду відповідь на це питання повинна виходити з розрізнення категорій «буття» та «існування». «Буття» — ширше за «існування», оскільки останнє є лише безпосереднім буттям. Протилежне ж «існуванню» — не «небуття», а «опосередковане буття». Небуття дійсно не може бути об'єктом наукового пізнання. Але те, що не існує, тобто не має статусу безпосереднього буття, зовсім не обов'язково стає для нас абсолютним ніщо. Воно може бути так само реальним, виступаючи як буття опосередковане. Саме з таким опосередкованим буттям і має справу дослідження, спрямоване на досягнення й пізнання минулого та майбутнього. Ми говоримо про реальну можливість здійснення в майбутньому космічних подорожей до планет Сонячної системи, оскільки передумови для цього вже існують в сучасному. Аналогічно можна твердити про реальність минулого, оскільки явища суспільного життя, як відомо, не зникають безслідно. Вони лишають після себе об'єктивні «відбитки», «сліди» в сучасному, на ґрунті яких, власне кажучи, й здійснюється реконструкція минулого образу явища. Тому пізнання, яке керується принципом історизму, звертаючись через сучасне до минулого й майбутнього, виступає як опосередковане пізнання.

Власне кажучи, опосередкований характер притаманний всьому науковому пізнанню, оскільки воно йде від явища до сутності досліджуваних об'єктів. В нашому випадку своєрідність полягає в тому, що опосередковуючою ланкою в історичному пізнанні виступає сучасне. В методологічному плані це зумовлює необхідність виконання комплексу складних процедур по витлумаченню даних, які є в розпорядженні дослідника, для реконструкції образу явища минулого (чи майбутнього), що підлягає вивченню.

Велике значення має принцип історизму для дослідження світоглядної функції марксистсько-ленінської філософії. Сплинемося лише на деяких моментах, пов'язаних з розкриттям світоглядного значення цього принципу в досягненні минулої історії людства.

Такий ракурс зумовлений передусім тим, що, як зазначалось, пізнання минулого є необхідним компонентом будь-якого дослідження, що дотримується принципу історизму. І це не якась стороння відносно актуального дослідження вимога. Дійсно, наукове пізнання об'єкта повинне враховувати попередні стани об'єкта. Тому погляд на минуле як передісторію сьогодення, а на нове — як певним чином перетворене старе, дозволяє зрозуміти сучасне й минуле як закономірні результати розвитку попереднього стану.

Але справа не обмежується лише важливістю пізнання минулого в тому ракурсі, який дозволяє знайти в ньому компоненти, що відносяться до передісторії сучасного. Погляд на минуле лише з цієї позиції, певною мірою виправданий потребами актуального дослідження сучасності, виявляється недостатнім, коли він розглядається як єдино можливий в ставленні до минулого. На обмеженість такого погляду неодноразово вказував К. Маркс. Адже повне відтворення образу минулого в усій його конкретно-історичній своєрідності не може здійснюватись лише на ґрунті врахування того, що перейшло з цього минулого в сучасне, що становило в минулому передісторію сучасного. Всебічне відтворення картини минулого передбачає необхідність врахування взаємодії всіх його складових — як тих, що перейшли в сучасне, так і тих, що загинули разом з ним. Завдання такого цілісного пізнання минулих явищ реалізується в межах науки історії в спеціальному розумінні цього слова. Активізація власне історичних досліджень минулого в наш час зумовлюється не лише потребами внутрішньої логіки розвитку науки.

Однією з характерних особливостей культурного життя суспільства розвинутого соціалізму є постійно зростаючий інтерес до історичного минулого своєї Батьківщини, людства загалом. Цей інтерес спостерігається на всіх рівнях духовного життя нашого суспільства. Він дістає свій вияв, починаючи з активізації зусиль по теоретичному осмисленню найвіддаленіших від нас явищ минулої історії і кінчаючи всезростаючим потягом до продукції та трансформації фольклору (фольклоризму), що охоплює різноманітні сфери сучасної культури: художню самодіяльність, сучасні обряди, свята та ін. «Тепер,— справедливо відзначає Ф. Х. Кессіді,— на зміну уявленню про «розтягненість» і «уповільненість» часу прийшло відчуття ніби «ущільненості» й «швидкоплинності» часу, фактор «ущільненості часу», що начебто скоротив часовий інтервал, який відділяє сучасність від давнини, викликав у нашого покоління загострене почуття історизму. Й пов'язане з цим прагнення визначити своє місце в зміні часів й поколінь, в динаміці суспільно-історичного розвитку й «діалозі» епох цілком зрозуміле й закономірне»⁶.

Традицією нашого суспільного життя стало поєднання здійснення завдань побудови комуністичного суспільства з пам'яттю про славі сторінки історії нашої Батьківщини. Минулий, 1982 рік, проходив під знаком знаменної події—60-річчя утворення СРСР, а також святкування 1500-річчя Києва, яке вписало вагому сторінку в літопис великої дружби російського, білоруського і українського народів, усіх братніх народів нашої країни, дало новий імпульс роботі по патріотичному та інтернаціональному вихованню⁷.

Важливіє систематичного наукового дослідження і широкої пропаганди прогресивних традицій вітчизняної історії зумовлена об'єктивною потребою у глибокому освоєнні історії свого народу, інших народів нашої Вітчизни. На цьому ґрунті формується те чудове почуття Батьківщини, про яке писав в своїх «Спогадах» Л. І. Брежнев. «Почуття Батьківщини у кожного з нас,— зауважував він,— починається з пам'яті дитинства, з свого дому, своєї вулиці, свого міста або села. І разом з тим живе в нас почуття великої Батьківщини, яка в дні небезпек і великих випробувань вся від краю і до краю стає раптом до болю близькою і дорогою»⁸. Не може бути повноцінною людина, позбавлена розвинутого почуття Батьківщини. Справедливість цього положення вочевидь демонструється самими умовами сучасного суспільного життя, характерною особливістю якого є всезростаючий темп соціального прогресу й породжуване ним загострене відчуття «зв'язку» часів як характерна особливість світосприйняття нашого сучасника.

Загальною закономірністю історико-культурного процесу є безпосередня пов'язаність прогресивного розвитку з усебічним освоєнням попереднього суспільного надбання. Кожен крок уперед, до майбутнього передбачає подальше заглиблення в історичне минуле. С. Б. Кримський, вказуючи на це, говорить про своєрідний «метачас» культури, який має подвійне спрямування—вперед і назад, від сучасного до майбутнього та від сучасного до минулого⁹. Дію цієї закономірності можна простежити протягом всієї історії Нового часу, коли кожний значний крок на шляху прогресивного розвитку культури виявлявся безпосередньо пов'язаний з дальшим «зануренням» у найвіддаленіші у хронологічному і культурному відношенні шари історичного розвитку

⁶ Кессиді Ф. Х. К проблеме социально-политических взглядов Гераклита Эфесского.— *Вопр. философии*, 1980, № 6, с. 113.

⁷ Див.: Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— В кн.: *Матеріали XXVI з'їзду Компартії України*. К., 1981, с. 52.

⁸ Брежнев Л. І. Спогади. К., 1982, с. 44.

⁹ Див.: Крымский С. Б. *Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры*.— В кн.: *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. Киев: *Наук. думка*, 1981, с. 247.

людини. Історичне минуле становить той потенціал традиції, на якому ґрунтується сучасність в своєму спрямуванні до майбутнього. А тому, чим грандіозніший прорив, який здійснює актуальна культура в майбутнє, тим ширшим є історичний базис прогресивних традицій, на який вона спирається. «Грандіозність можливостей майбутнього,— пише С. Б. Кримський,— розкриває разом з тим історичний потенціал віків так само необмежено, як необмежені сили прогресу. Тому лише дійсний прогрес на шляхах до всебічного розвитку людини комуністичної цивілізації може обслуговуватися всіма досягненнями людства, всім поступальним ходом світової історії»¹⁰.

Ця закономірність розвитку культури була глибоко розкрита в працях основоположників марксизму-ленінізму, зокрема у класичному лєнінському вченні про культурну революцію, яке виходить з необхідності урахування творчого засвоєння в процесі комуністичного будівництва всіх тих багатств, які виробило людство.

Через пізнання історичного минулого здійснюється розвиток і збагачення соціальної пам'яті як одного з важливих факторів формування самосвідомості людини. Поряд з відчуттям сучасного, прагненням до очікуваного майбутнього, соціальна пам'ять становить один з суттєвих аспектів історичної свідомості, постає як усвідомлення суспільством власного поступу вперед.

Соціальна пам'ять як феномен культури існує як на раціональному рівні знань про минуле, що становлять «пам'ять розуму», так і на емоційному духовно-практичному рівні оцінного ставлення до минулого, виступаючи як «пам'ять серця». Взаємозв'язок цих рівнів утворює одну з визначальних ознак духовного життя соціалістичного суспільства. Цим зумовлюється не лише активізація історичного пізнання минулого, а й підкреслений інтерес до проблеми збігу онтогенетичних та філогенетичних шарів соціальної пам'яті, що його виявляє соціалістичне мистецтво. Тема історії, духовної причетності до визначних звершень минулого посідає одне з провідних місць в сучасному радянському мистецтві. Як на приклад можна послатися на втілення цієї теми в романі Ч. Айтматова «І дольше века длітся день», пройнятий глибоким відчуттям органічної взаємопов'язаності, взаємозалежності минулого і сучасного з майбутнім. В канву роману вплетений переказ про жорстоке плем'я жуань-жуанів, яке позбавляло полонених пам'яті, перетворюючи їх на абсолютно покірних рабів, що не пам'ятають свого минулого. Людина, позбавлена пам'яті, втрачає власне ознаки людини. І навпаки, як зазначає письменник, всемірне збагачення соціальної пам'яті є необхідною передумовою розвитку активної, свідомої, здатної до творчої діяльності людини.

Цим пояснюється, зокрема, величезне гуманістичне та соціально-політичне значення досліджень в галузі історії культури, спрямованих на виявлення пам'яток минулого, осмислення їх з позицій марксистсько-лєнінської методології та органічне включення в тканину сучасного суспільного життя. Така діяльність має широке суспільне значення й забезпечується в нашій країні певною системою заходів. Велика робота здійснюється щодо виконання прийнятого Верховною Радою СРСР Закону про охорону та використання пам'яток історії та культури. Про збереження історичних залишків минулого піклується Всесоюзне товариство охорони пам'яток історії і культури. Доля давніх рукописних пам'яток вітчизняної культури інтенсивно обговорюється на сторінках масової преси. Розроблено систему заходів щодо виявлення, обліку і вивчення давньоруських рукописів, що зберігаються в нашій країні й за кордоном. Усе це говорить про великий інтерес до історії Батьківщини з боку громадськості, який актуалізує розробку методологічно-світоглядних питань висвітлення значення освоєння культурного надбання, не лише з погляду суто ретроспективних розвідок, але й під кутом зору

¹⁰ Там же, с. 245.

його безпосередньої життєвої значущості для виховання історичної самосвідомості народу, особливо підростаючого покоління.

І справа тут, звичайно, не може обмежуватись організацією обліку та збереження пам'яток давнини, зокрема багатой рукописної спадщини минулого. «Рукописи,— говорить Д. С. Лихачов,— потребують, щоб їх пестили, перегортали, просто читали, інакше вони загинуть... Рукописи — вони як люди»¹¹. Читання рукописів — це процес, насамперед покликаний збудити відгук у серцях сучасників, зробити їх співучасниками минулих подій, тобто досягти ефекту своєрідної співзвучності минулих проблем з тими, що хвилюють розум і серця людей сьогодення. Рукопис, який ніким не прочитаний, може вважатися взагалі не існуючим для культури, оскільки його зміст не ввійшов до структури сучасної культури, залишився «не запитаним» нею. Сукупність культурних цінностей минулого входить до дійсного фонду культурної спадщини тільки за умов осмислення їх згідно з конкретно-історичними завданнями і культурними орієнтаціями нашої епохи. Тільки тоді пам'ятки минулого перетворюються на дійовий чинник формування історичної самосвідомості особи й суспільства загалом.

Шляхом залучення до минулого, через спорідненість з історичними попередниками, які закладали фундамент прогресивної культури людства, створюється можливість для усвідомлення особистої причетності до історії в широкому розумінні — як послідовної зміни окремих поколінь¹².

Цей процес охоплює не тільки минуле, але й сучасне, продовжується у майбутньому. Минуле — лише частина історії у тому широкому розумінні цього слова, яке вкладали в нього основоположники марксизму. Розробляючи матеріалістичний погляд на історію, К. Маркс та Ф. Енгельс не обмежувались аналізом минулого людства. Матеріалістичне розуміння історії орієнтоване на майбутнє, виступаючи теоретичним обґрунтуванням учення про перемогу комуністичного суспільства. Це розуміння, спрямоване на виявлення механізму життєдіяльності людства загалом; не просто співіснує поряд з поглядом на історію як минуле, а органічно пов'язане з ним.

Залучаючись до історії як до минулого, людина осмислює її з позицій сучасного й бажаного майбутнього, відчуваючи історичність власного буття, усвідомлюючи себе історичним індивідом і проектуючи власну діяльність, спрямовану на досягнення майбутнього згідно з прогресивними суспільними ідеалами.

Тому особливого значення набуває врахування специфічності ставлення сучасності до явищ історичного минулого, що підлягають осмисленню. Цим диктується необхідність усвідомлення своєрідності досліджуваного об'єкта як явища іншої культури, як продукту обставин, які відрізняються від тих, в яких протікає життєдіяльність сучасного суспільства взагалі і дослідника історії зокрема. Яким би зовні близьким і зрозумілим не видавалось минуле, дійсне пізнання його сутності вимагає усвідомлення тієї дистанції, що відділяє феномен минулого від сучасного. «Відчуття дистанції», що виховується в процесі осягнення минулого з позицій історизму, дозволяє подолати помилки у відтворенні історичних явищ, з якими інколи можна зустрітися в нашій літературі.

Ще зовсім недавно, наприклад, у нас виходило немало праць, в яких аналіз сутності філософських поглядів вітчизняних революційних демократів обмежувався лише з'ясуванням моментів, які зближували їх з позицією марксистської філософії, й тих, де вони не зуміли піднести до рівня діалектико-матеріалістичного розуміння дійсності. Певною мірою такий підхід був виправданим, особливо з огляду дослідження, спрямованого на розкриття передісторії розвитку марксистсько-ленін-

¹¹ Див.: Как открывать не открытые острова сокровищ? — Лит. газета, 1982, 13 янв., с. 13.

¹² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 42.

ської філософії в нашій країні. Коли ж такий підхід до оригінальної спадщини відомих вітчизняних мислителів минулого видавався за адекватне і вичерпне відтворення всього їхнього світогляду, то він неминуче виявлявся схематичним, заважав осягненню дійсної сутності поглядів представників вітчизняної культури. Погляд, згідно з яким мислителі минулого оцінюються тільки залежно від відповіді на ті питання, які актуальні для нас, створює ту «ілюзію всерозуміння», що, за справедливою оцінкою С. Аверинцева, становить «загрозу для гуманітарної думки, яка завжди є розумінням «поверх бар'єрів» нерозуміння. Щоб по-справжньому відчуті навіть самий «близький» предмет,— підкреслює С. Аверинцев,— необхідно на нього наштовхнутися і пережити опір його непроникливості; цілком проникливою є лише порожнеча. Смісл кожної культури прозорий і загальнозначимий тією мірою, якою це є чимсь за своєю суттю прозорим і загальнозначимим; але так само правильно, що він «загаданий» нашій свідомості зовні інстанціями, від нас незалежними»¹³.

Нехтування вимогами конкретно-історичного аналізу при вивченні спадщини видатних мислителів минулого виявляється не лише науково неспроможним. Воно обмежене і в плані морально-етичному. Суб'єктивне прагнення дослідників звеличити діячів минулого, «підтягуючи» їх там, де це можливо, до рівня вищої стадії філософського мислення, об'єктивно оберталось неправомірним применшенням їх реальних досягнень в історії вітчизняної культури, спрощенням сутності тих проблем, що хвилювали їхню думку.

Принцип історизму в підході до явищ минулого потребує врахування їх самоцінності, зумовленої сукупністю конкретно-історичних умов їхнього існування. Формулюючи завдання, що впливають з вимог конкретно-історичного підходу, В. І. Ленін підкреслював: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁴. Виховати саме таке ставлення до історичного минулого необхідно й з огляду завдань по комуністичному вихованню трудящих. Виступаючи 19 січня 1982 року на республіканській науково-практичній конференції, присвяченій значенню книжки Л. І. Брежнева «Спогади» для дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих, В. В. Щербицький підкреслював, що «Спогади» Л. І. Брежнева — це пристрасний і справжній діалог історії і сучасності»¹⁵.

Прагнення забезпечити діалогічне відношення історії і сучасності є найважливішим завданням, реалізація якого впливає з вимог принципу історизму. Діалог передбачає рівноправність позицій його учасників. Він неможливий, якщо ігнорується своєрідність одного з партнерів. Стосовно діалогу, який сучасність веде з історичним минулим, це означає принципову неприпустимість абсолютизації значення якогось одного з компонентів діалогу — минулого чи сучасного. Така абсолютизація спричинює неправомірну архаїзацію, бездумне захоплення старовиною, ігнорування вимог класово-партійного підходу до оцінки явищ минулого, або ж односторонню беззастережну модернізацію минулого. Соціалістичній ідеології, підкреслюється в журналі «Вопросы философии», «в принципі чуже як заперечення всієї минулої культури в ім'я новаторства, розгляд будь-яких традицій творчості, так і заперечення нового в ім'я консервації традицій»¹⁶.

¹³ Аверинцев С. Греческая «литература» и ближневосточная «словесность»: два творческих принципа.— *Вопр. литературы*, 1971, № 8, с. 44.

¹⁴ Ленін В. І. Лист до І. Арманд, 30 листоп. 1916 р.— *Повне збір. творів*, т. 49, с. 315.

¹⁵ Прапор комунізму, 1982, 20 січ.

¹⁶ *Культура — человек — философия: к проблеме интеграции и развития.*— *Вопр. философии*, 1982, № 1, с. 49.

Ця думка має безпосереднє значення для розкриття функції принципу історизму в пізнанні минулого. Залучення до історичного минулого становить суттєвий чинник розвитку людської здатності до взаєморозуміння як важливої передумови міжлюдського спілкування. Звертаючись до минулого, людина здійснює духовну трансляцію за межі безпосередньо даного. Тим самим досягнення минулого виступає своєрідною рекогносцировкою вміння вийти за межі власного Я, здатності зрозуміти самоцінність «іншого» в усій його конкретно-історичній зумовленості та специфічності.

Процес пізнання минулого згідно з принципом історизму наочно демонструє діалогічний характер наших знань, розкриває механізм, що зумовлює взаєморозуміння як результат діалогу. Названі обставини актуальні лише для пізнання минулого, для розв'язання завдань, поставлених перед марксистсько-ленінською філософською думкою. Успішна реалізація програми комуністичного виховання трудящих передбачає не лише глибоко наукове розв'язання актуальних проблем сьогодення. Важливо, щоб результати науково-теоретичного пізнання стали надбанням суспільної свідомості, перетворились на світоглядні переконання широких верств трудящих, відповідно чинниками формування свідомої життєвої позиції людини соціалістичного суспільства. Це вимагає особливої уваги до аналізу шляхів трансформації філософсько-теоретичного знання через механізми самосвідомості і світогляду у сферу культури та міжлюдського спілкування. Без достатнього врахування особливостей цього процесу науково-теоретичні знання можуть утворити щось на зразок «третього світу» К. Поппера, тобто нагромадження об'єктивованих результатів пізнання, відірваних від соціально-історичного підґрунтя і суспільного адресату.

Щоб запобігти цьому, треба враховувати, керуючись вимогами конкретно-історичного підходу, специфічну позицію кожного учасника спілкування, яка зумовлюється тим соціально-культурно детермінованим місцем, яке він займає у світі. Вміння подібної орієнтації, як значалося, виробляється під час діалогу, який ведеться з історією як минулим з позицій сучасності.

З цього випливає специфічне методологічне правило, що його повинен дотримуватись автор під час викладу певних ідей. Воно стосується вміння «виходження» за власні межі, щоб подивитись на себе й свій твір очима його адресата. Без врахування цієї обставини під час написання твору, смисл якого він може набути в процесі сприйняття, може виявитись суттєво відмінним від задуманого, що хотів сказати автор, до чого прагнув, створюючи твір.

Однак для досягнення очікуваної реакції «іншого» на створюваний текст названої обставини замало. Знання можливої картини, яка відкривається адресату під час зустрічі з текстом, необхідно доповнити знанням ситуації, що може вплинути на сприйняття тексту тими, кому він адресований. Тобто треба враховувати й ту картину, яка відкривається «за спиною» адресата і яку сам він не бачить, але яка досить чітко вимальовується для автора. Такий, як називає його М. М. Бахтін, «надлишок мого бачення по відношенню до іншої людини»¹⁷, в поєднанні з тим, що постає перед мисленням зором сприймача в процесі освоєння тексту, й складає необхідний фонд знань, врахування яких обов'язкове під час передачі одержаного теоретичного результату його потенційним адресатам.

У процесі освоєння минулого з позицій історизму, де той «інший», з яким ведеться мислений діалог, віддалений від нас як продукт свого часу й відповідної йому культури, закладені величезні евристичні можливості для розвитку здатності сприйняття себе і продукту своєї праці очима «іншого», що необхідно, звичайно, не лише під час звернення до

¹⁷ Бахтін М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, с. 22.

минулої історії. В сучасних умовах названа обставина важлива з огляду на моральний аспект проблеми розуміння, який органічно притаманний марксистсько-ленінському гуманізму.

Людина — суспільна істота. Вона розвивається й усвідомлює себе лише в процесі спілкування з іншими людьми. «Через те, що вона, — писав К. Маркс, — народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: «Я єсть я», то людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, в усій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина»¹⁸. Важливою передумовою спілкування, отже, є здатність «вийти» за межі свого Я. Разом з тим в розвиненій здатності зрозуміти свідомість та світ іншого закладено високоморальну, антиіндивідуалістичну інтенцію. Сенс людської діяльності — в творенні. Але «створити» — означає «створити, щоб дати», дати іншому створене тобою. Вміння враховувати наявність цього «іншого», заради якого, власне, й здійснюється життя людське, значною мірою розвивається в процесі історичного самопізнання, усвідомлення себе органічною часткою радянського народу, який буде суспільства реального гуманізму, торуючи шлях прогресивного розвитку людства.

Зрозуміти дійсне значення принципу історизму в процесі осягнення минулого можливо лише у врахуванні його світоглядно-методологічної значущості, лише в контексті реалізації накресленої партією програми комуністичного виховання трудящих.

* * *

В статтю виявляється мировоззренческое значення марксистско-ленінського принципу історизма.

Характерной особенностью культуры общества развитого социализма является интенсивный интерес к освоению прошлого, истории Родины, человечества, проявляющийся на всех уровнях общественной жизни. В процессе реализации этого интереса вырабатывается историческое самосознание, чувство сопричастности процессу исторического развития человечества, своего народа как важнейший компонент коммунистического мировоззрения. В связи с этим особое значение приобретает соблюдение требований диалогического соотношения современности с историческим прошлым.

¹⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 62.

М. Ф. ТАРАСЕНКО

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИСУ І ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ ТЕХНОЛОГІЇ

Успіхи соціалізму в соціально-економічному і культурному будівництві зумовили великі зрушення в галузі матеріального і духовного виробництва. Вони виявляються в динамічному зростанні продуктивних сил, якісному вдосконаленні виробничих відносин, інтенсивному розвитку науки і техніки, створенні належних умов для всебічного розвитку людини, задоволення її соціально-культурних потреб. Зростання матеріального і духовного добробуту трудящих, прискорений розвиток усіх галузей народного господарства відбуваються на основі суспільного і науково-технічного прогресу, підвищення ефективності технологічного базису продуктивних сил зрілого соціалістичного суспільства.

«Ми маємо великі резерви в народному господарстві, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов на

пленумі ЦК КПРС 22 листопада 1982 року. —...Ці резерви треба шукати в прискоренні науково-технічного прогресу, широкому і швидкому впровадженні у виробництво досягнень науки, техніки і передового досвіду»¹. Треба забезпечити якнайповніше використання можливостей і переваг суспільства зрілого соціалізму, значно збільшити його матеріальні і духовні багатства, економічний і науково-технічний потенціал. Однією з передумов здійснення цього завдання є поглиблення розробки наукових проблем, пов'язаних з інтенсифікацією і підвищенням ефективності суспільного виробництва. В аспекті світогляду технологія є історично сформованим способом практичного і теоретичного самоутвердження людини в світі природи і суспільному житті. Включаючи в себе виробництво знарядь праці та предметів споживання, вона виступає речово-предметним чинником перетворення природи в предметний світ людської культури і водночас — своєрідним способом матеріалізації суспільних можливостей людини до творення згідно з законами природи і цілями соціального та науково-технічного прогресу. Отже, йдеться про необхідний взаємозв'язок технології і людської праці з погляду загальних механізмів їх здійснення в розвитку суспільної практики і пізнання.

Такий підхід орієнтує на всебічне осмислення перспектив розвитку техніки і технології в широкому соціокультурному контексті з урахуванням усїєї структурної багатоманітності суспільно-історичної практики. Осмислити їх можливо лише на ґрунті виробленого К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, зокрема універсальних властивостей практики, чуттєво-предметного і знаряддєвого характеру людської діяльності. Тільки за цієї умови можливе подолання однобічного тлумачення технології як суто матеріально-виробничого функціонування техніки і схем рецептурної діяльності, дослідження її в органічному зв'язку з природними і соціально-історичними передумовами суспільної праці, з розвитком людини, розгортанням людських сутнісних сил у процесі матеріального, духовно-практичного і пізнавального освоєння світу. За такого підходу продуктивні сили суспільства постають як «суспільно вироблені сили людини і суспільно освоєвані сили природи, поставлені на службу суспільному виробництву»².

Розвиток техніки і технології відбувається відповідно до історичних способів виробництва знарядь і засобів людської праці. Саме виробництво знарядь виробництва зумовило освоєння людиною стихійних сил природи, перетворення їх в матеріальні і духовно-практичні чинники виробництва, формування і розвитку природних і соціокультурних якостей людини.

Технологічне знаряддя, як і промислова технологія загалом, є «частиною» природи, що перетворена і соціалізована людською працею. Внаслідок цього воно має двійстий характер. З одного боку, це знаряддя є предметним виявом природних властивостей і закономірностей об'єкта, що актуалізовані працею, оброблені нею і трансформовані зі сліпої природної стихії в соціально-організований, цілеспрямований процес. В даному разі технологічне знаряддя є наочним покажчиком внутрішніх властивостей природної речовини, що предметно виявлені і перетворені працею. З другого боку, технологічне знаряддя виступає своєрідним концентратом суспільних сил людини в тому розумінні, що в механізмі дії знаряддя, його технологічних параметрах матеріалізуються суспільно вироблені навики, вміння і здібності виробників, у тому числі спосіб здійснення їхньої колективної праці. Технологічне знаряддя як таке становить матеріальний аналог самого суспільного харак-

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 22 листоп. 1982 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального комітету КПРС 22 листопада 1982 року. К., 1982, с. 8.

² Шинкарук В. І. Сучасна науково-технічна революція як переворот у продуктивних силах. — Філосо. думка, 1975, № 5, с. 5.

теру праці, виступає соціальною і світоглядною цінністю. Воно є таким «зліпком» природи і життєдіяльності людини, що матеріально фіксує співвідношення двох форм об'єктивного процесу: природи (механічної, фізичної, хімічної та ін.) і цілепокладаючої предметної діяльності людини.

Суспільна діяльність, будучи знаряддевою, перетворює природну речовину відповідно до її об'єктивних зв'язків і залежностей. В цьому плані діяльність реалізується за контурами самого ества природи, як цілком природний процес. Разом з тим у «тілі» знаряддя закони природи набирають соціально контрольованого існування, стають надбанням практики і, як такі, характеризують головну особливість здійснення людської праці. Власне тому людська праця виступає природноісторичним процесом, вищою фазою розвитку природи, соціальної і природної сутності людини. Причому технологічне знаряддя демонструє своєю дією перетворення природних властивостей оброблюваного предмета в матеріальні і духовні чинники людської праці і оречевлення останньої в технологічних засобах. Самий же процес перетворення форм доцільної діяльності в механізм дії промислової технології характеризує об'єктивний хід розвитку техніки і становить її істотну закономірність.

Технологія характеризує відношення суспільної діяльності до природи і засобів її перетворення. Вона вбирає предмети праці як речовину природи, типи матеріалу, з якого виготовляються знаряддя праці, види енергії, що приводять їх у рух, способи регулювання, контролю й управління взаємодією між предметом праці і технологічним знаряддям. Причому технологічне знаряддя має світоглядний зміст як таке, що звернене від природи до людини, є засобом матеріалізації і самоутвердження суспільних сил людини: колективних форм організації і протікання праці, людського знання, здатностей і навиків виробників. Тому технологія оречевлено поєднує в собі закони природи і суспільної практики, становить їхню предметну єдність.

Оскільки в технологічних знаряддях праці матеріалізуються освоєні людиною закономірності природи і суспільної практики, можна, на наш погляд, вирізнити такі ступені історичного розвитку технічних засобів: 1) практично-досвідне освоєння колективними формами життєдіяльності матеріальних форм руху в природі і створення на цій основі технічних знарядь для використання природних сил і можливостей людської праці; 2) виготовлення машинних засобів технології за допомогою інструментально-ручної діяльності і застосування окремих елементів наукового знання; 3) розвиток технології на основі автоматизації суспільного виробництва і системного застосування науки в освоєнні природи і управлінні природними, виробничими й інтелектуально-творчими процесами; 4) перехід людського виробництва від машинних знарядь праці до універсальної, комплексно-автоматичної технології, в процесі якої речовина природи перетворюється за планетарно-космічними властивостями. До того ж наукове знання, оречевлюючись у промисловій технології, набирає безпосередньо продуктивної сили, утворюючи необхідну умову розвитку техніки і збагачення культури.

Потрібно розрізнити поняття «технологія» і «промисловість». Оснтання у власному розумінні слова починається з машинного виробництва, тимчасом як технологія існувала і в домашньому виробництві у формі ручної, інструментальної, ремісничої праці. Промисловість — це технологічне перетворення речовини природи згідно з цілями діяльності суб'єкта за допомогою машин. Технологія ж виражає суспільно вироблений (як за змістом, так і за формою) спосіб освоєння речовини природи через колективну практику і певні матеріальні засоби. Тому промисловість є історично конкретною формою технології.

Технологія, як і людська праця, виникає з виробництвом матеріальних умов суспільного життя. Від перших актів праці як випадкового,

спорадичного використання природних предметів до їх систематичного застосування як знарядь, а згодом до виготовлення дедалі складніших знарядь — така загальна спрямованість генезису технології і технічних засобів. Історичні типи технології формуються в надрах безпосередньо-колективної життєдіяльності шляхом її практичної диференціації й утворення на цій основі ручної знаряддевої праці. Надалі поступальність у розвитку технічних засобів здійснюється через інструментально-ручну працю, ремесло і фабрично-машинне виробництво до автоматизованого виробництва. К. Маркс так резюмував цей розвиток: «Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів в дію силами природи; машина, що має один двигун; система машин, що має автоматично діючий двигун, — ось хід розвитку машин»³.

На первісній стадії розвитку суспільства людина використовувала природні сили і свої суспільно-родові можливості до творення стихійно, спорадично, загалом — синкретично. Це період у розвитку людської цивілізації, коли предметно-продуктивна і духовна здатність людей до праці ще тільки зароджувалась, визрівала і була вплетена в безпосереднє матеріальне виробництво, а людська діяльність мала характер загальноколективної, переважно ручної праці. Соціальні, технологічні й інтелектуальні можливості людини ще не виявляли достатньою мірою своєї специфічної продуктивної здатності.

Розчленування однорідно-всезагального способу суспільної життєдіяльності на низку трудових функцій — енергетичних, технологічних та ін., а також відособлення їх у відносно самостійній сфері докладення людської праці відбувається в перехідний період від ручних знарядь до механізмів. Тут уперше з'являється свідомо орієнтований, багаторазово повторюваний цілеспрямований рух, внаслідок чого відбувається, з одного боку, вичленення механічного руху в предмет суспільної життєдіяльності і культури, а з другого — відшарування біологічної функції людини від енергетичної, а останньої і собі — від безпосередньо-технологічної. Самий же поділ цих функцій між людиною і технічними засобами виступає об'єктивним показником соціального і промислово-технологічного розвитку людської праці.

Цілеспрямоване освоєння і використання людиною технологічних факторів виробництва, а також класифікація їх на певні види історично-починаються з механічної енерготехнології, яка дає можливість перетворювати у виробництві найпростіші форми механічного руху за допомогою штучно поєднаних механізмів. Саме в даному процесі перетворююча сила механічного руху, тобто його внутрішня енергія, вперше стає для людини засобом її практичної діяльності і, в цьому плані, — умовою реалізації людської праці. Передумови освоєння механоенергетики виникли в епоху протомашин — зернодробарки, жорна, гончарного круга та ін., тобто саме в перехідний період від ручних знарядь праці до механічно діючих засобів. Ці механізми були і тим своєрідним матеріалом, на якому античні вчені розробляли перші науково-теоретичні положення механіки — теорії важеля, похилої площини та ін. Відносного завершення цей процес досягає в ремісничому і фабрично-машинному виробництві. Науково-теоретично він виражається в класичній механіці — науці про рух як просте переміщення і сили, що його породжують.

Істотним для цього періоду є також те, що суспільно сформовані здібності людини до певного різновиду діяльності (внаслідок диференціації безпосередньої колективної праці і відповідних технологічних процесів) набувають певної продуктивної сили, що здатна виробляти певні знаряддя праці, акумулювати окремі елементи досвідно-емпірич-

³ Маркс К. Звіденість філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 151.

ного і теоретичного знання, продукувати предмети праці і потреби. Через роздільне існування фізичної і розумової праці остання і собі набирає статусу відносно самостійної сфери життєдіяльності, що продукує ідеальні зразки духовно-практичного і матеріально-предметного освоєння світу природи і суспільного життя.

Основна виробнича функція механічних технічних засобів полягала переважно в заміщенні рушійної (енергетичної) сили людини і лише частково — її «робочої» руки. Тому дальший розвиток механічної технології (аж до запровадження теплотехніки) здійснювався у напрямі вдосконалення кінематичної ланки приводу, тобто передаточного відношення, що регулює процес віддачі енергії машини — двигуна — робочій частині машини. Це і собі передбачало як високий рівень розвитку зазначеної ланки, яка відтворює вміння і вправність людської руки, так і досконалість «передаточного механізму», що перетворює енергетичну функцію машини на її технологічну здатність.

За приклад може правити практичне застосування енергії парового двигуна. Останній як нове джерело енергії набуває універсального технологічного значення тільки з відкриттям так званого планетарного механізму (Джеймс Уатт), який дав людині можливість перетворювати зворотно поступальний рух поршня парового двигуна в обертальний рух і, в такий спосіб, зумовив технологічне застосування енергії тепла для якої завгодно механічної машини.

З виникненням робочих машин, родоначальником яких був ткацько-прядильний верстат, що провів промислову революцію XVIII ст., людина передає енерготехнологічні функції праці машині, залишаючи за собою основну технологічну здатність — інструментально-ручну працю над створенням таких машин-знарядь. «Як машина, — зазначав К. Маркс, — засіб праці прибирає таку матеріальну форму існування, яка зумовлює заміну людської сили силами природи і емпіричних рутинних прийомів — свідомим застосуванням природознавства»⁴.

Впровадження машинних засобів у виробництво сприяло дальшому розвитку технології, зумовило планетарну міграцію виробництва до відповідних енергетичних і сировинних баз, виникнення великих промислових центрів, парового транспорту та ін. Передання машинним засобам енерготехнологічних функцій праці і собі породило практичну потребу в поглибленні наукового знання природи, промислової технології, істотних характеристик людини і пізнання.

Машинна технологія потребувала свідомого застосування науки до виробництва. Розвиток науки стає важливим фактором його прогресу, а самий взаємозв'язок науки і практики набуває характеру необхідності. Передумови цього процесу складаються ще до XVIII ст. «Вісімнадцяте століття, — писав Ф. Енгельс, — зібрало воедино результати минулої історії, які до того виступали не тільки кожний окремо й у формі випадковості, і показало їх необхідність та внутрішній зв'язок. Незліченні хаотичні дані пізнання були впорядковані, виділені, і між ними встановлено причинний зв'язок; знання стало наукою, і науки наблизились до свого завершення, тобто зімкнулися, з одного боку, з філософією, з другого — з практикою»⁵. З розрізаних уявлень про окремі явища природи і суспільного життя починають формуватися наукові теорії і системи теорій, робляться спроби їх наукового і філософсько-світоглядного узагальнення.

Освоєння машин з автоматично діючим механізмом, а також використання і застосування в технології електроенергетики зумовили можливість передавання технічним засобам власне технологічних функцій, виконуваних раніше людиною. З цього шабля розвитку технології починається машинне виробництво знарядь як основних засобів суспільної

⁴ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 368.

⁵ Енгельс Ф. Становище Англії. Вісімнадцяте століття.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 559—560.

життєдіяльності, а машинобудування стає головною сферою людської практики, що визначає технічний прогрес.

Соціально-історичною передумовою цього процесу було мануфактурно-фабричне виробництво і виникнення «масової робочої сили», а безпосередньо технічною — відкриття і впровадження у виробництво витяжного механізму прядильної машини (Харгривса), який забезпечив прядіння «без допомоги пальців», а також поворотного супорту (Модслі), що звільнив руку робітника від утримання різця. Це дозволило застосувати в технологічному процесі кілька інструментів, обробляти предмет праці з більшою точністю, вивільнити руку робітника для управління і контролю за технологічним процесом і, в підсумку, передати знаряддево-виробляючу функцію людини машині і системам машин.

Створення витяжного апарату і поворотного супорту мало кардинальне значення у переході від ручної технології прядіння до машинної, від інструментально-ручного виготовлення технічних засобів до машинного виробництва машин. Ці технічні нововведення замінили руку робітника там, де вона раніше торкалася безпосередньо предмета праці. Відтоді функцію робочої руки почали виконувати механічно діючі органи самої машини. «Цей механічний прилад,— писав К. Маркс,— заміняє не яке-небудь особливе знаряддя, а саму людську руку, яка створює певну форму, спрямовуючи, підводячи різець і т. д. до матеріалу праці, наприклад до заліза. Таким чином стало можливим надавати геометричних форм окремим частинам машин...»⁶

Відмінність інструментально-ручної праці від машинної полягає в тому, що в першій людина надає предметно-знаряддевої форми речовині природи, діючи колективно, кооперуючись з іншими виробниками, застосовуючи ті або ті робочі інструменти і спорадично — окремі механізми. У машинному виробництві формоутворююча роль «сукупного робітника» у виготовленні знаряддя праці — машини — передається самій машині, яка механічно виконує частину виробничо-технологічного циклу.

Залучення до безпосереднього процесу виробництва автоматично діючих машин і електроенергетики (верстатобудування, транспорт, зв'язок та ін.) докорінно змінило характер технології і способів її реалізації, раціонально вплинуло на розміщення технологічних структур, прискорило неперервність виробничого процесу, підвищило енергоозброєність живої і оречевленої праці, її продуктивність і загальну культуру. Це з усією очевидністю виявило історичну тенденцію вивільнення людини від прямого виконання енергетичних, транспортних і технологічних функцій, оскільки з технічних засобів поступово усувалися ті обмеження, що тяжіли над ручними знаряддями праці.

Нині внаслідок освоєння і практичного використання нових джерел енергії (атомна енергетика, термоядерна реакція та ін.), створення автоматизованих систем виробництва і управління природними і соціально-творчими процесами, виготовлення композиційних матеріалів і предметів людської праці, розвитку ракетно-космічної техніки та ін. відбуваються кардинальні зміни як у сфері промислової технології, так і в характері та змісті людської практики загалом.

Сучасному періодові науково-технічного прогресу в розвинутому соціалістичному суспільстві притаманне створення реальних умов для автоматизації виробничих і контрольно-регулюючих функцій праці, включаючи творчо-інтелектуальні можливості людини. Тут маємо виділити два основні напрями: 1) автоматизація виробництва і управління природними, технологічними й інформаційними процесами; 2) автоматизація процесу науково-технічної творчості, в тому числі автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ.

⁶ Маркс К. Капітал, т. 1, с. 367.

Перший напрям вбирає створення робототехніки і автоматизованих систем виробництва й управління технологіями різного типу (АСУ), від впровадження у виробництво АСУВ, ГАСУ та ін. — до створення єдиної державної системи обчислювальних центрів для управління народним господарством країни в цілому (ЄДСОЦ). Другий — полягає в моделюванні творчо-інтелектуальних здатностей людини з наступним втіленням цих моделей в алгоритмах дії автоматичних машин, тобто в створенні автоматизованої технології і промислового виготовлення програм нових типів технічних засобів.

Це принципово новий рівень розвитку технології, бо він становить якісно новий перехід від машинного виробництва машин до автоматичного виробництва автоматично діючих систем машин.

Важливе значення для розв'язання ключових проблем переведення соціалістичного виробництва на шлях комплексної автоматизації мають рішення XXVI з'їзду КПРС, а також постанова ЦК КПРС «Про заходи по збільшенню виробництва і широкому застосуванню автоматичних маніпуляторів у галузях народного господарства в світі рішень XXV з'їзду КПРС» (1980 р.). В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлене завдання «розвивати виробництво і забезпечити широке застосування автоматичних маніпуляторів (промислових роботів), вбудованих систем автоматичного управління з використанням мікропроцесорів і мікро-ЕОМ, створювати автоматизовані цехи і заводи...»⁷ Нині виконується понад 220 науково-технічних програм з найважливіших проблем технології. Майже 60 проц. передбачених у цих праграмах наукових і технічних розробок уже освоюються у виробництві. Це дозволить у стислі строки створити в масових масштабах нові засоби автоматизованої технології.

Перетворюючи автоматизовані системи виробництва і управління на визначальні засоби розвитку промислової технології і праці, людини вивільняє себе від безпосередньої участі в технологічних процесах і передає цю функцію промислово-технологічним засобам. Так, промислова революція означала механізацію праці, заміщення робітника, який оперував одним знаряддям на такий механізм, що функціонує як кілька однорідних знарядь водночас і приводиться в дію рухомою силою машини — двигуна. Отже, промислова революція практично відтворювала в системах машин окремі, переважно механічні продуктивні сили і здатності людини до праці. Сучасна науково-технічна революція створює саморегульовані системи автоматичної дії, які здатні до самопрограмування й адаптації у певному виробничому середовищі. Таким чином, вона прагне змоделювати «масову силу» як таку — сукупну здатність «комбінованого робітника». Системи машин автоматичної дії епохи промислової революції були своєрідними «машинними мануфактурами», в яких діяльність машин скооперована, а сама система — робочим організмом, органами якого виступали прості механічні машини — інструменти. Сучасні автоматизовані системи управління — це, певною мірою, інтелектуальні машини, технологічна діяльність яких максимально наближена до людської (а за деякими показниками і перевершує її), сам же кооперативний характер діяльності доповнюється їх асоціативним взаємозв'язком. Такі системи відтворюють уже не просто окремі виробничі рухи людини і те, що вона робить власноручно, а й те, як вона реалізує свою діяльність, діючи спільно з іншими виробниками. Інакше кажучи, саморегульовані автоматизовані системи відтворюють самий спосіб колективної діяльності, безпосереднім і об'єктивним аналогом якого є сукупно-комбінована праця або «масова сила».

Спосіб дії автоматизованої системи виробництва і управління втілює не просто окремі продуктивні сили людини, а й відтворює взаємо-

⁷ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 170.

кореляцію часткових технологічних операцій виробничого процесу в цілому. Внаслідок цього автоматизована система управління репрезентує своєю дією сукупно-комбінований технологічний цикл цілого виробничого колективу. Водночас вона відтворює продуктивну силу кожного робітника, помножену на ступінь розподілу технологічних операцій виробничого процесу. Тому саморегульована автоматизована система не просто заміщує виробничі функції людини, а й доповнює її часткову працю, підносить зміст і параметри дії останньої до рівня сукупно-комбінованого способу виробництва і, отже, надає індивідуальній праці універсального характеру.

Однак історично розвиток універсальних автоматизованих систем має зворотну спрямованість щодо виникнення і розвитку колективного характеру людської праці. Він починає свій шлях не з того щабля суспільного виробництва, де зароджуються кооперативні форми праці виробників і машинне виробництво. Розвиток саморегульованих автоматизованих систем передбачає не початкові форми організації безпосередньо живої праці, а їхню найрозвиненішу форму — машинне виробництво машин. У цьому плані універсалізація технологічних процесів промислового виробництва за допомогою саморегульованих автоматизованих систем має за свій вихідний пункт логіку способу колективного виробництва, яка, реалізуючись у формах життєдіяльності попередніх людських поколінь, виражає у знятому вигляді всю минулу і сучасну історію суспільної практики.

Універсальне автоматизоване виробництво, як і машинне виробництво, виникає спочатку також на невідповідній матеріальній основі, а саме: на машинному виробництві, яке мало за основу безпосередньо ручну працю. Тому на певному щаблі свого розвитку автоматизоване виробництво неодмінно має зробити переворот у самій цій основі (що її воно успадковує в готовому вигляді, а потім розвиває далі, зберігаючи її колишню форму) і створити для себе новий базис, який би відповідав його власному способу виробництва. Таким базисом для автоматизованого виробництва (крім спеціально-технічних, енерго-технологічних і економічних передумов) є: 1) усупільнення продуктивних сил суспільного виробництва відповідно до кооперативного характеру людської праці (це становить технічну необхідність, що диктується природою виникнення і функціонування самих засобів машинного і автоматизованого виробництва) і соціалізація на цій основі індивідуальної життєдіяльності; 2) звільнення технологічного базису суспільного виробництва від тих обмежень і параметрів дії, які накладаються на нього фізіологічними особливостями людини як агента безпосереднього процесу виробництва; 3) перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільного виробництва, а людини — на основну мету колективного виробництва.

В умовах класово-антагоністичного суспільства матеріальні і духовні фактори суспільного виробництва слугують не інтересам безпосередньо живої праці людини, а становлять засоби її експлуатації. Суспільний базис технології і культури визначається приватною власністю, що зумовлює їх неконтрольований, стихійний розвиток. Культуроутворююча функція технології і технологічна функція культури істотно обмежуються, їхній взаємозв'язок набирає відчуженого, оречевленого характеру. Технологія зводиться переважно до пошуків методів речовинно-сировинної обробки природних об'єктів праці і тільки спорадично використовується в масштабах усього виробництва як засіб культивування творчоперетворюючих здатностей виробників. Це породжує суперечність: у сфері технології існує так звана раціональність, що диктується приватнокапіталістичним інтересом, а у сфері культури, особливо в площині її впливу на розвиток людини і технології, панує хаос і природна неусвідомлена необхідність. Культура витісняється з матеріально-технічного досвіду і редукується до однобічно витлумачної «чистої» духовної

культури. Практично це виявляється в стихійному розвитку буржуазного науково-технічного і культурного прогресу, цілі якого формуються поза технологією і культурою.

За соціалізму цілі суспільної праці, технології і культури взаємозгоджуються, вони спрямовані на розвиток суспільного виробництва, максимальне задоволення зростаючих потреб людини. Соціалістичне суспільство відкриває людині широкий доступ до матеріальних і культурних цінностей, утверджуючи її творцем технології і культури. «Зустріч, про яку мріяли найкращі уми людства, історична зустріч праці і культури,—відбулась. В історії нашої країни, в історії всієї світової культури це був поворот величезного значення»⁸.

Соціалістичне суспільне виробництво, увібравши досягнення науки і технології, використовуючи культурне багатство всесвітньо-історичної практики, надає їм планомірного і цілеспрямованого розвитку в інтересах людини.

У цьому плані вододіл між технологією та культурою в період передісторії людства і способом їх розвитку в період дійсної історії проходить по лінії здійснення їх людини утворюючої функції. За соціалізму людина є головною метою виробництва, а технологія і культура— засобами її формування і задоволення потреб у всебічному розвитку. Тут технологія виступає не просто предметно-речовим знаряддям забезпечення безпосередньо матеріальних потреб людини у споживанні. Забезпечуючи і розвиваючи далі свою природоперетворюючу функцію, вона стає водночас культурою; спрямована не тільки на виробництво речей, а й на розвиток людських здатностей, вона продукує як засоби і предмети споживання, так і суб'єктів виробництва і споживання і культуру виробництва загалом. Отож, розвиток технології виступає процесом, в якому практично і теоретично освоєні людиною сили природи стають контрольованими засобами суспільної практики, що сприяють її розгортанню й універсалізації. Даний процес розкриває механізм утворення соціально-культурного світу людини через діяльнісну реалізацію в технології продуктивних здатностей і духовних можливостей індивіда.

Автоматизація промислово-технологічних процесів, у тому числі автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ, є лише оречевленою формою виявлення заміни безпосередньо виробничих функцій людини системами машини автоматичної дії. Саморегульовані системи вивільняють людину не від виробництва взагалі, а тільки від участі в безпосередньо-технологічних процесах.

Сучасна науково-технічна революція створює такі технічні засоби, які не лише вивільняють людину від прямої участі в безпосередніх процесах промислової технології, а й сприяють переходові до комплексно-автоматизованого, системного використання у виробництві пізнаних людиною закономірностей форм матеріального руху в природі. Прикладом може бути технологічне перетворення теплової енергії в електричну за допомогою магнітогідродинамічних генераторів, «космічна технологія» виготовлення полімерних матеріалів, а також промислове виробництво білка і нових культур мікроорганізмів.

Освоєння людиною природних сил з допомогою універсальних автоматизованих систем технології (включаючи автоматичне проектування і виготовлення ЕОМ) становить певною мірою найзавершенішу об'єктивну форму відношення людини до природи, формою, яка технічно моделює і технологічно відтворює, з одного боку, процеси матеріальної взаємодії, а з другого — об'єктивує в них самий спосіб предметно-практичного і теоретичного відношення людини до природи.

Свого часу К. Маркс відзначав, що в майбутньому людина поставить як проміжну ланку між виробництвом і природою не просто моди-

⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1977, т. 6, с. 561.

фікований предмет природи, а цілком природний процес, який вона перетворить на промисловий. Так, наприклад, ведучи мову про агробіологічні процеси в землеробстві, К. Маркс підкреслював можливість безпосереднього використання науки в цій галузі виробництва. Землеробство, писав він, стає всього лише застосуванням науки про матеріальний обмін речовин⁹.

Комплексне застосування в промисловій технології фізичних, хімічних і особливо біологічних закономірностей розвитку природи вивільнить засоби людської праці і виробництво в цілому від тих обмежень і параметрів дії, що накладаються на них як вузькою спеціалізацією і надмірною уніфікацією сучасних «машинних» засобів праці, так і фізіологічними особливостями самої людини як безпосереднього агента технологічного процесу виробництва. Здійснення цього зробить докорінний вплив, по-перше, на швидкість, а отже — на неперервність технологічного процесу перетворення предметів природи на засоби праці і предмети споживання; по-друге, на масштаби та якість освоєння і використання людиною природних сил, енергетичних, технологічних та інших продуктивних ресурсів; по-третє, на виробничий статус людини, її місце в системі матеріального виробництва, а також на характер використання нею науки і техніки. Внаслідок цього суспільне виробництво з необхідністю набуде універсального характеру. Воно стане неперервним, практичним відтворенням на промислово-науковій основі тих закономірностей форм матеріального руху, які властиві самій природі.

Засоби праці, що здатні звільнити людину не тільки від участі в безпосередньому процесі технологічного виробництва, взявши на себе певні фізичні і контрольно-регулюючі навантаження, але й відтворювати в промисловому процесі природу за її власними закономірностями, — ці засоби є універсальними «інтелектуальними органами» людини. Як універсальне відтворення природних сил, виробництво з простого процесу праці перетворюється на «науковий процес», стає експериментальною наукою, яка дістає матеріально-технічне і предметне втілення¹⁰. Суспільна діяльність і собі підноситься на вищий ступінь історичного розвитку. Вона стане управляючою діяльністю, що підпорядковує собі сили природи, не порушуючи її екологічної рівноваги.

Суспільне виробництво, стаючи експериментальною наукою, набуває універсального характеру; воно здатне відтворювати природу не просто за принципами окремо взятих форм матеріального руху, а й комплексно, за мірками синтезу цих принципів, а отже — найадекватніше природі. «Неодмінною вимогою до сучасної технології, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, — є додержання екологічності виробництва. Мається на увазі такий взаємозв'язок технологічних процесів з навколишнім середовищем, який би виключав його забруднення, забезпечував відтворення природних ресурсів і їх найбільш раціональне використання»¹¹.

У перспективі продуктивність людської праці поступово переміщуватиметься зі сфери безпосереднього процесу виробництва в галузь науки. Ефективність промислової технології визначатиметься не безпосередніми затратами безпосередньо живої праці, а рівнем розвитку науки і мірою її технологічного застосування. Способи і масштаби

⁹ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 213.

¹⁰ Див. там же, с. 215.

¹¹ Щербинський В. В. Про хід виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України про прискорення науково-технічного прогресу і зміцнення зв'язку науки з виробництвом: Доп. на зборах партійно-господарського активу республіки, 15 квіт. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 16 квіт.

освоєння природи виробництвом визначатимуться не інтенсивністю безпосередньої праці виробників, а темпами і методами виробництва наукового знання і мірою його практичного втілення.

Якщо в сучасному виробничому процесі людина діє на предмет природи за допомогою технічних засобів, безпосередньо вкладаючи в його технологічну обробку певну частину своєї живої праці, то в умовах універсального промислового виробництва основою технологічного процесу буде не машина, роботу якої опосередковує жива праця людини, а той чи той природний процес, що перетворений на промисловий, але здійснюється без прямої участі в ньому людини. В майбутньому людина вивільниться зі сфери безпосереднього процесу виробництва і стане його регулятором, а самі виробництво виступатиме не як підпорядковане особистим навикам і вмінням індивіда, а як послідовне технологічне застосування науки, як «оречевлена сила знання».

Наука як продукт історичного розвитку практики є «загальним духовним продуктом»¹². Внаслідок цього наука стає продуктивною силою праці окремої людини постільки, поскільки вона включена в процес суспільного виробництва і здійснює його. Як колективне надбання, вона виступає загальною продуктивною силою, а отже, може бути застосована до виробничого процесу не окремим індивідом, а «сукупним робітником», тобто безпосередньо суспільною соціалізованою працею, в якій праця окремої людини покладена як безпосередньо суспільна праця.

У виробничому процесі великої промисловості, підкреслював К. Маркс, де, з одного боку, передумовою для продуктивної сили засобу праці, що розвинувся в автоматичний процес, є підкорення сил природи суспільному розуму, — з другого боку, праця окремого індивіда в її (праці) безпосередньому бутті покладена як знята окрема праця, тобто покладена як суспільна праця¹³. Тільки ця усупільнена праця здатна застосувати до процесу виробництва у справді масовому масштабі сили природи і загальні продукти людського розвитку — науку, мистецтво і культуру загалом. У системі суспільного виробництва машинні і автоматизовані засоби праці виступають продуктивною силою щодо виробничого колективу в цілому. Тому суб'єктом застосування цих засобів праці, а отже, справжнім суб'єктом технологічного процесу виробництва, є сукупна праця цілого виробничого колективу — комбінація суспільного поділу праці. Через це процес перетворення знання на безпосередню продуктивну силу — показник того, якою мірою ці продуктивні сили виступають безпосереднім органом суспільної практики, реального життєвого процесу, в тому числі виховання і формування людини.

У цьому розумінні становлення науки як безпосередньої промислово-технічної сили є водночас утвердження людини як головної мети суспільного способу виробництва, в якому наука і технологія становлять засоби матеріального і духовного забезпечення необхідних умов для розвитку і практичного здійснення творчих обдаровань кожного індивіда. «Практично універсальність людини, — відзначав К. Маркс, — проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її неорганічне тіло»¹⁴. Універсальним в людині виступає не «загальний духовний інтелект» сам по собі і не самодостатня сутність технології, а насамперед той суспільно-колективний спосіб життєдіяльності, в якому природна особливість людської істоти набуває певних форм продуктивної здатності, тобто вміння творити універсально за мірками історично вироблених форм колективної діяльності.

Резюмуючи сказане, підкреслимо, що світоглядний аналіз розвитку технології передбачає виявлення її діяльнісно-історичного, соціального

¹² Маркс К. Капітал. Т. 4.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 373.

¹³ Див. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг., с. 218.

¹⁴ Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 87.

змісту. Соціальність не є зовнішньою формою, всередині якої технологія розвивається відособлено. Це — внутрішній вимір техніки, її невід'ємна властивість. Причому як з погляду виникнення і розвитку техніки на основі суспільної колективної праці, так і в плані «моделювання» машинними механізмами соціального способу реалізації живої людської праці (в аспекті суспільно-історичних форм її організації і взаємодії предметних знарядь). Технологія виникає і функціонує як продуктивна сила суспільної людини. У соціально-світоглядному плані перспективний розвиток технології означає розкриття реальних можливостей для якісного вдосконалення змісту і характеру праці, оптимізацію взаємодії з навколишнім середовищем, створення найсприятливіших умов для всебічного і цілісного розвитку людини.

Соціалізм відкриває і реалізує нові історичні можливості у взаємовідношенні між людиною і науково-технічним прогресом. Розвиток науки і техніки набуває гуманістичної спрямованості, що відповідає інтересам людини і суспільства, слугує засобом здійснення кінцевих завдань революції соціальної — побудови комуністичного суспільства.

* * *

На основі обобщення соціально-філософського і науково-технічного матеріала розкриваються деякі мировоззренчі аспекти генезису і перспектив розвитку технології. Технологія визначається як суспільно вироблений (за змістом і формою) спосіб освоєння природи за допомогою колективної практики і певних матеріальних засобів. Вона осягає суспільним способом об'єднує в собі закони природи і суспільної діяльності, представляє їх предметне єдинство в формі співвідношення двох форм об'єктивного процесу: природи (механічної, фізичної і т. д.) і цілеспрямованої діяльності людини. В цьому якості технологія має важливе соціальне, пізнавальне і мировоззренче значення. Аналізуються наступні історичні етапи розвитку і універсалізації технології: 1) практично-опитне освоєння колективними формами життєдіяльності матеріальних форм руху в природі і створення на цій основі технічних знарядь за допомогою природних сил і можливостей людської праці; 2) виготовлення машинних засобів технології за допомогою інструментально-ручної діяльності і застосування окремих елементів наукового знання; 3) розвиток технології на основі автоматизації суспільного виробництва і системного застосування науки в освоєнні природи і управлінні природними, виробничими і інтелектуально-творчими процесами; 4) перехід людського виробництва від машинних знарядь праці до універсальної, комплексно-автоматизованої технології, в процесі якої речовина природи перетворюється за планетарно-космічними властивостями. При цьому наукове знання, осягаючи в промисловій технології, перетворюється в безпосередню виробничу силу суспільства, створює необхідні умови розвитку техніки і культури.

Є. І. АНДРОС

ІСТИНА ЯК ФОРМА

ПРАКТИЧНО-ДУХОВНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ

У дослідженні проблем взаємодії людини і світу, багаторівневості світоглядного осмислення дійсності вагоме місце посідає аналіз структурної різноманітності світоглядної зумовленості пізнання, включаючи і таку важливу його характеристику, як істина. Осмислення істини у єдності її пізнавальних і практично-духовних визначень дає можливість повніше розкрити пізнавальну проблематику, незвідну лише до її суто когнітивних вимірів, а взяту як спосіб цілісного самоствердження людини у світі.

Марксистсько-ленінською філософією пізнання людини розглядається у широкому контексті предметно-практичних і соціально-історичних детермінацій. Базисною передумовою марксистської гносеології є визнання принципової пізнаваності світу, здатності суб'єкта адекватно відображувати і перетворювати навколишню дійсність. Принцип практики, розглянутий у його культурно-історичній площині, виступає в філософії діалектичного та історичного матеріалізму визначальним регулятором пізнавального відношення: «Питання про те, чи має людське мислення предметну істинність, — зовсім не питання теорії, а практичне питання. У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посеїбичність свого мислення. Спір про дійсність чи недійсність мислення, яке ізолюється від практики, є чисто схоластичне питання»¹.

Розуміння практичної природи та орієнтації пізнання дає змогу уникнути абсолютного розмежування пізнання і світотлумачення, розгляду останнього як такого, що немовби виходить за межі пізнання (Кант). Світогляд і світотлумачення, як і світопізнання, зорієнтовані на перетворення дійсності згідно з потребами, цілями та інтересами суспільної людини. К. Маркс розумів пізнання насамперед як форму свідомої орієнтації людини стосовно середовища, яке перетворюється, метою якої є теоретичне обґрунтування ефективності цього перетворення. Світоглядні принципи марксистсько-ленінської філософії мають науково обґрунтований характер, а пізнавальні закономірності, досліджувані в діалектико-матеріалістичній гносеології, в свою чергу, завжди світоглядно зорієнтовані, бо, як зазначив К. Маркс, «брати одну основу для життя, іншу для науки — це значить з самого початку припускатися неправди»². Тому розкриття світоглядного змісту істини передбачає з'ясування її предметно-практичної природи і відповідних функцій у теоретичному і практично-духовному освоєнні світу. В цьому контексті проблема істини постає перед нами як «питання про властивості практики, про властивості дійсного людського життя, не лише як питання про зміну свідомості, але і як питання про зміну світу, не лише як питання про розвиток пізнання, але і як питання про розвиток суспільної історії»³.

Розгляд соціально-практичної зумовленості пізнання, предметного смислу істинного знання дає можливість повніше розкрити категоріальну структуру істини. Істина розуміється в діалектико-матеріалістичній філософії як синтез ряду визначень, які переосмислюються з погляду на істину як адекватне відображення дійсності у структурі її пізнання та практичного перетворення. Це відображення постає як активнотворчий, багаторівневий процес теоретичного осмислення і відтворення світу у свідомості. Такого переосмислення, зокрема, зазнають трактування істини як судження (філософія Нового часу) та як системи «чистих» визначень думки, дедукції понять (німецька класична філософія, особливо «Логіка» Гегеля). Істина розкривається не у логіці, ізоморфній дійсності, а у системі її категоріальних визначень, з атрибутами всезагальності і необхідності.

Кажучи про істину як систему і процес, маємо на увазі системність і процесуальність як усїєї пізнавальної діяльності по адекватному відображенню світу, так і істиннісних визначень мислення при сходженні від категорій буття (якість, кількість, міра) до категорій сутності (форма, закон, необхідність, причинність та ін.) і від них до категоріального поняття та до ідеї як вищого синтезу пізнання і пере-

¹ Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1—2.

² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 553.

³ Элез И. Истина как диалектический процесс.— В кн.: Материалистическая диалектика как общая теория развития. Диалектика развития научного знания / Отв. ред. академик Л. Ф. Ильичев. М., 1982, с. 145.

творення світу. На відміну від емпіричного рівня пізнання, коли предметність істини визначається об'єктивним змістом (хоча останній і заданий крізь призму його концептуального осмислення), предметний зміст істини у системі діалектичної логіки виступає як її власний логічний зміст, як предметний зміст категорій, що її складають і які відтворюють дійсність як логічно завершений цикл її осягнення у системі послідовного розгортання універсальних визначень думки. Характерною рисою системи категорій діалектичного матеріалізму є її розуміння як відтворення дійсності в її необхідності, реалізованих можливостях і тенденціях розвитку. З цього боку така система виступає як завершена і водночас відкрита — відкрита у плані можливості її поповнення новими категоріями, зокрема конкретно-науковими, які за своїм змістом і функціями у системі знання починають виконувати роль універсальних понять. Отже, предметність істини визначається з погляду відповідності поняття предмету і відповідності поняття поняттю у внутрішньо узгоджених істиннісних визначеннях буття і мислення у системі діалектичної логіки. Водночас предметність істини розкривається у плані практичної реалізації знання, виступаючи передпосилкою перетворення буття згідно з його істиннісним образом і духовного освоєння з позицій життєвих інтересів та цілей суспільної людини: «... не тільки опис форм мислення і не тільки *природничо-історичний опис явищ* мислення..., а й *відповідність з істиною...*»⁴, — писав В. І. Ленін. У цьому плані зміст істини репрезентує відношенням різнорівневої відповідності предмета поняття, коли сам предмет об'єктивно виступає перед предметно-перетворюючою діяльністю як такий, що відповідає своєму істинному образу у діяльності відображення: «Недосить, — зазначав К. Маркс, — щоб думка прагнула до втілення в дійсність, сама дійсність повинна прагнути до думки»⁵. Розкриттям цього відношення завершується, на нашу думку, розгляд понятійно-предметної структури категорії істини, який підсумовується у відомому ленінському положенні: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»⁶. Тут В. І. Ленін дає лапідарне визначення істини в усіх трьох аспектах виявлення її предметного смислу, в її процесуальності.

Процесуальність істини, її системний характер кореняться у практичній природі пізнання, системному та поступальному характері практики людини. Ця обставина надає всім основним моментам істиннісного пізнання певних специфічних рис. Наявний рівень практики визначає відносні та абсолютні моменти істини в їх єдності й опосередкуванні, проте рух пізнання до знання більш повного і точного, діалектика переходу відносних моментів істини в абсолютні стає можливим, якщо розглядати практику як цілісний процес, у єдності усіх її структурних утворень, в її історичності і спадковості. Цілісність практики зумовлює прогресуюче наростання абсолютного у знанні, його об'єктивний характер: «*практикою своєю доводить людина об'єктивну правильність своїх ідей, понять, знань, науки*»⁷. Саме виникнення природничонаукового пізнання є історичним наслідком такого універсального розвитку практичної діяльності: «Пізнання самої природи у її незалежних від людської діяльності формах (природознавство) стало можливим лише завдяки розвитку суспільно-історичної практики, тобто практичному освоєнню природи»⁸.

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 145.

⁵ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 392.

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 142.

⁷ Там же, с. 160.

⁸ Шинкарук В. І. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. — Філософська думка, 1969, № 1, с. 17.

За такого підходу об'єктивна істина, будучи незалежною від людини і від людства, визначається людською практикою. Адже «людина в своїй практичній діяльності має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність»⁹. Світ у теоретичній діяльності, як і в чуттєво-матеріальній, даний людині крізь призму практики як способу освоєння дійсності згідно з логікою її об'єктивних закономірностей. Практика задає об'єктивність картині світу, яка створюється у результаті пізнавальної діяльності людини: «Теоретичне пізнання повинно дати об'єкт в його необхідності, в його всебічних відношеннях, в його суперечливому руслі *an und für sich*. Але людське поняття цю об'єктивну істину пізнання «остаточно» схоплює, вловлює, оволодіває нею лише, коли поняття стає «для себе буттям» у розумінні практики»¹⁰.

Зв'язок пізнання через практику з об'єктивним світом дозволяє визначити суб'єктивні моменти пізнання як такі, що абстрактні у своїй однозначності, але завдяки яким здійснюється рух від незнання до знання. З цього погляду суб'єктивність, як «прагнення знищити . . . відокремлення (ідеї від об'єкта)»¹¹, є передпосилкою досягнення об'єктивно-істинного знання, яке здійснюється через зняття односторонніх абстракцій у процесі розгортання універсальних категоріальних визначень згідно з об'єктивною логікою саморозвитку світу. Запорукою зняття односторонності абстрактних визначень думки у системі діалектичної логіки є безконечність пізнання в історичному плані: «... суверенність мислення здійснюється в ряді людей, які мислять надзвичайно несуверенно; пізнання, яке має безумовне право на істину, — у ряді відносних заблуджень; ні те, ні друге не може бути здійснене повністю інакше як при безконечній тривалості життя людини»¹².

В. І. Ленін, поділяючи таку оцінку ролі суб'єктивного моменту в пізнанні, схвально оцінює гегелівську критику Канта за нерозуміння останнім переходу від кінцевих визначень думки до можливості об'єктивно-істинного осягнення дійсності: «Кінечний, минулий, відносний, умовний характер людського пізнання (його категорій, причинності і т. д. і т. д.) Кант прийняв за *суб'єктивізм*, а не за діалектику ідеї (= самої природи), відірвавши пізнання від об'єкта»¹³. Розкриваючи причини суб'єктивізму Канта, В. І. Ленін підкреслював: «Кант не показав *переходу* категорій однієї в одну»¹⁴. Подолання різних типів і видів суб'єктивізму в пізнанні (включаючи й кантівський варіант) пов'язане зі з'ясуванням дійсного місця і ролі суб'єктивного моменту в пізнанні і можливе лише на шляху розкриття діалектики взаємозв'язку і розвитку категорій у їх системі: «Логічні поняття суб'єктивні, поки лишаються абстрактними, в своїй абстрактній формі, але разом з тим виражають і речі в собі . . . Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»¹⁵. Отже, системність «логічних понять», категорій як саморозвитку істини є умовою її об'єктивності. В системі категорій також здійснюється сходження мислення до конкретної істини як синтезу абстрактних визначень думки. Усе це В. І. Ленін підсумовує: «*Найбагатшим є найбільш конкретне і найбільш суб'єктивне*»¹⁶.

Шлях знання до об'єктивної істини може бути реалізований лише у системі істиннісних визначень мислення, системі універсальних кате-

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 157.

¹⁰ Там же, с. 178—179.

¹¹ Там же, с. 163.

¹² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 83.

¹³ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 175.

¹⁴ Там же, с. 177.

¹⁵ Там же, с. 176.

¹⁶ Там же, с. 197.

горій як понять граничного ступеня загальності¹⁷. Якнайповніше абсолютно істина втілюється в ідеї, яка виступає своєрідним гносеологічним ідеалом. Ідея є формою мислення, в якій у концентрованому вигляді виражений синтез знання на даному етапі розвитку пізнання. В ідеї, як у вищому результаті пізнання, здійснюється перехід від абстрактного до конкретного, від суб'єктивно-однобічного до об'єктивно-істинного, розвинутого знання. У цьому розумінні ідея (як окремої теорії чи науки, так і пізнання загалом) є організуючим началом теорії, науки, пізнання, виражаючи найбільш повне і точне знання на даному етапі його розвитку. А тому ідея «відображає не річ чи властивість, як вони існують, а розвиток речей у всіх їх зв'язках і опосередкуваннях, тобто дійсність не просто у її існуванні, а в необхідності і можливості. Ідея схоплює тенденцію розвитку явищ дійсності, тому в ній відображене не лише суще, але і належне»¹⁸. Внаслідок цього ідея з необхідністю включає в себе усвідомлення цілі наступного розвитку пізнання, містить у собі план його практичної реалізації. Ідея — це такий етап пізнання, на якому останнє набуває рис певної довершеності, і тому, поряд із втіленням в теоретичних концепціях, художніх образах і т. д., вона має «прагнення» до втілення у життя, до практичного самоздійснення. Передпосилкою здійснення цього прагнення є вироблення плану діяльності щодо реалізації ідеї. У цьому процесі відбувається поєднання цілей і намірів суб'єкта з об'єктивно-істинним образом майбутнього предмета, перехід цього об'єктивного змісту ідеї у внутрішню потребу людини і наповнення потреб і прагнень суб'єкта об'єктивно-істинним змістом: «Ідея (читай: пізнання людини) є збіг (відповідність) поняття і об'єктивності («загальне»). Це — по-1-ше.

По-2-ге, ідея є відношення для себе суцільної (=нібито самостійної) суб'єктивності (=людини) до *відмінної* (від цієї ідеї) об'єктивності...»¹⁹.

Отже, істина у її повній визначеності включає в себе не лише момент відповідності поняття предмету і взаємовідповідності категорій у їх системі (тобто поняття поняттю), але й відповідність предмета, дійсності своєму об'єктивно-істинному поняттю. Без врахування усієї багатоаспектності останнього уявлення про істину буде неповним: «Окреме буття (предмет, явище etc.) є (лише) одна сторона ідеї (істини). Для істини потрібні ще інші сторони дійсності, які теж лише здаються самостійними та окремими... Лише в їх сукупності (zusammen) і в їх відношеннях (Beziehung) реалізується істина»²⁰. А тому «Begriff ще не вище поняття: ще вище *ідея* = єдність Begriff'у з реальністю»²¹. З цього випливає, що істина, сягнувши ступеня ідеї, переходить межі свого суто теоретичного значення і починає виконувати роль способу не лише духовного, але і практично-духовного освоєння світу в практичній життєдіяльності людини: «Діяльність людини, що створила собі об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, знищує її визначеність (=змінює ті чи інші її сторони, якості) і таким чином віднімає у неї риси позірності, зовнішності і мізерності, робить її саму-в-собі і саму-для-себе суцільною (=об'єктивно істинною)»²².

Ідея, як знання, що досягло можливого у даних історичних умовах об'єктивно-істинного змісту, виконує функції гносеологічного ідеалу. Пошук останнього становить зміст історичного руху пізнання. Але,

¹⁷ Зазначимо, що окрім універсальних категорій, категоріального поняття, існують і категорії більш низького рівня загальності. (Див. докладніше про це: Категорії диалектики, їх розвиток і функції. Київ, 1980).

¹⁸ Копнін П. В. Філософські ідеї В. І. Леніна і логіка. М., 1969, с. 432.

¹⁹ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 163.

²⁰ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 164—165.

²¹ Там же, с. 141.

²² Там же, с. 185.

оскільки даній ідеал завжди втілюється у певній ідеї істинного як абсолютного, яке і «має прагнення» перейти в реальність, то історію пізнання можна розглядати як постійно відтворювану спробу віднайти такі форми думки, уявлення і принципи, які виступали б як абсолютні, універсальні зразки, норми будь-якої адскватної пізнавальної діяльності.

Водночас істина, як ідеал пізнання, постає як форма практично-духовного освоєння світу ще в одному аспекті, пов'язаному із першим. Йдеться про соціально-історичну зумовленість певного гносеологічного ідеалу, про поєднання внутрішньотеоретичних та зовнішніх — культурно-історичних чинників його змісту. З цього погляду ті або ті гносеологічні уявлення, форми бачення істинного виробляються у світлі принципів того чи іншого світогляду. Це, скажімо, характерні для античності проблеми знання і гадки²³, а також класичної калокагатії (давньогрецького взірця єдності істини, краси і добра)²⁴; ієрархізація істини у середньовіччі (істина одкровення, істина теології та істина науки як найнижча з усіх трьох)²⁵; характерні для Нового часу способи усвідомлення істини, світоглядно орієнтовані на науку, теоретичне і експериментальне природознавство (проблема *scientia* у Декарта чи проблема теоретичного і практичного розуму, а також питання про співвідношення світорозуміння і світоглушення у Канта)²⁶ та ін.

По-новому зв'язок принципів пізнання та світогляду виявляється у марксистсько-ленінській філософії, соціально-світоглядні основоположення якої дістають свідоме втілення в тлумаченні питань гносеології.

Говорячи про практично-духовну функцію істини як ідеалу, відзначимо, що історичний пошук абсолютного був пошуком не лише опосередковуючого взірця пізнання і знання, але і прагненням до істинного, абсолютного буття як ідеалу духовних сподівань людини. Оскільки, таким чином, абсолютна істина збігається з об'єктивною, тому необхідно висвітлювати не лише теоретичну єдність предметності і думки, але і практично втілену тотожність мислення та буття. Тут розкривається ще один аспект проблеми істини: вона починає виступати як проблема істинного буття людини у світі: «Проблема істини — це проблема того, як відкривається буття у пізнанні людини. З іншого боку, пізнання людини — відкриття, віднайдіння буття... При цьому саме розкриття буття, його явлення, у якому бере участь діяльність людини, практика, — модус самого буття, існування людини, а не лише діяльність її свідомості. Окрім істини як відповідності, як правильності і т. п., тут відкривається нова якість — немовби валентність, значимість буття стосовно потреб реального людського ества»²⁷.

Предметність істини тут розкривається у новому вимірі — в аспекті творчості людиною світу відповідно до його істинного образу: «... світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»²⁸. У даному ленінському положенні міститься фундаментальна ідея марксистської філософії про перетворення дійсності у відповідності з вищими цілями, життєво важливими потребами та інтересами людини як кінцеву мету пізнання. Істинність виступає як відпо-

²³ Див.: Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М., 1978, с. 24—33.

²⁴ Див.: Лосев А. Ф. Классическая калокагатия и ее типы. — В кн.: Вопросы эстетик. Сб. 3. М., 1960, с. 411—473.

²⁵ Див.: Алнева Б. А. Теория двойственной истины. М., 1972.

²⁶ Див.: Мотрошилова Н. В. Познание и общество: Из истории философии XVII—XVIII вв. М., 1969.—297 с.; Алексеев С. А., Филатова А. Н. Категория истины и экологическая ориентация общества (эволюция от средневековья к современности). — В кн.: Ценностные аспекты науки и проблема экологии. М., 1981, с. 133—169; Косарева Л. М. Предмет науки. Социально-философский аспект проблемы. М., 1977.—158 с.

²⁷ Рубинштейн Л. С. Человек и мир. — В кн.: Проблемы общей психологии. 2-е изд. М., 1976, с. 322.

²⁸ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 180.

відність світу цілям та ідеалам, формування яких відбувається у процесі адекватного осягнення світу і зумовлюється суттєвими потребами людини, у тому числі потребами реалізувати поняття людини про саму себе. Оскільки ж інтереси і потреби людини, як і її уявлення про себе і своє місце у світі, відносні, то відповідно і відносність істини у такому аспекті набуває глибокого світоглядного сенсу: виступає вираженням взаємозв'язку одвічного прагнення людини до перетворення світу згідно з суспільно значущими цілями та ідеалами, які історичні і зазнають змін. Відносність істини як вираження її зв'язку з конкретною-історичною дійсністю виступає передпосилкою її об'єктивності.

Принциповою рисою марксистсько-ленінської філософії є те, що ідеали комуністичного перетворення суспільства та шляхи і засоби їх реалізації набувають в ній науково обґрунтованого, доказового, а тому і об'єктивно-істинного характеру. Водночас ці ідеали та цілі, відображуючи корінні потреби людини в побудові суспільства на принципах рівності, соціальної справедливості та дійсного гуманізму, стають внутрішнім надбанням кожного і реально виступають як єдність об'єктивного (пізнання законів соціального розвитку, розкриття змісту комуністичного ідеалу та шляхів і методів його реалізації) і суб'єктивного (перехід знань у переконання, у форму світобачення та світовідчуття окремого індивіда).

Отже, істина як ідеал є предметом людського почуття (а не лише розуму), предметом і світорозуміння і світопреживання: «Сфера людських почуттів має важливе значення для розвитку творчих потенцій людської свідомості, оскільки на їх основі формується здатність сприймати уявне як дійсне, ідеал як життя, минуле і майбутнє як сучасне»²⁹.

Тому перетворення дійсності відповідно до ідеалів комунізму, принципів марксистсько-ленінського світогляду та зміна і перебудова внутрішнього, духовного світу людини — обапільний процес. Проблема духовного світу людини, людської суб'єктивності виступає світоглядно-методологічною передпосилкою розв'язання низки важливих гносеологічних проблем, зокрема способів пізнання істини у єдності з її усвідомленням. Останній момент розглядається у двох взаємозв'язаних площинах: соціально-практичній онтології і гносеологічній.

Щодо першої з них слід підкреслити, що суб'єктивність є внутрішнім світом людини і тому їй притаманна певна структурна цілісність. Проте це не означає, що «внутрішній світ» може існувати у вигляді деякої замкнутої самосвідомості, зайнятої самоспогляданням. Навпаки, він стає можливим тому, що людське буття вплетене у широкий контекст соціально-практичних відношень, у рамки соціальної предметності, яка виступає для людини як історично нагромаджений досвід предметно-практичної діяльності й спілкування (включаючи досвід пізнання), і як сукупність можливостей її соціалізації, без чого стає неможливим залучення до цього досвіду і виникнення внутрішнього світу. У цьому зв'язку К. Маркс зазначає, що «історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед ними людською психологією»³⁰.

У процесі соціально-історичної перебудови дійсності природна об'єктивність перетворюється в об'єктивність соціальну, починає виступати як світ соціально значущих предметних утворень. Становлення і функціонування людської суб'єктивності здійснюються через цю предметність, яка є чинником вихідних параметрів внутрішнього світу людини, його структурності та цілісності. Це і дає підставу твердити, що людина не лише протистоїть буттю, а є суще, включене у світ сушо-

²⁹ Шинкарук В. І., Шинкарук Е. В. Філософські проблеми формування нового человека. Київ, 1979, с. 38.

³⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 552.

го. Цьому включенню притаманні ряд специфічних рис, насамперед здатність до свідомої дії, здатність висувати і реалізувати певні цілі: «Свідомість відображає способи впливу суб'єкта на об'єкт, способи, які визначаються, з одного боку, властивостями суб'єкта, а з другого — природою об'єкта. З цього випливає, нарешті, що суб'єкт не просто відображає об'єкт, яким він є, а відтворює його таким, яким він має бути, тобто вбачає в ньому свою мету. Тут з'ясовується, що свідомість творить світ не лише у тому смислі, що створює його ідеальне відображення, а й у тому, що в ідеальній формі перетворює світ згідно з потребами та інтересами людини, яка у своїй практичній діяльності уже матеріально перетворює світ відповідно до наперед намальованого ідеального плану. Творчо-активна функція свідомості дістає своє завершення у формуванні та реалізації цілей».³¹ У функції цілепокладання людина постає як суспільний індивід, включений у світ сушого і здатний ставити цілі внаслідок своєї присутності в ньому, спираючись на об'єктивні характеристики буття.

Вплетеність людської свідомості і дії у контекст об'єктивної схеми світу природних і соціально-культурних взаємодій є основою цілепокладання, у якому істотну роль відіграють не лише моменти теоретичної свідомості, але і вольові, естетичні, ціннісно-мотиваційні моменти духовного життя людини. Тому насамперед доцільність людської діяльності полягає не в виконанні мети, зовні покладеної суб'єкту, — таку діяльність К. Маркс називав «конкретною працею», тобто діяльністю щодо створення споживчої вартості. Доцільність людської діяльності розкривається через її універсальний характер, включає в себе усі людські мірки — смислові, моральні, естетичні, в кінцевому підсумку ті, які виражають творчу сутність людини. «Мета виступає як особлива форма відображення дійсності, детермінована власне людським способом буття... Оцінка майбутнього результату діяльності, спонукання до її досягнення — неодмінні компоненти мети. У меті найбільш тісно переплітаються відображально-образна та відображально-оцінна діяльність психіки»³². Мета відрізняє людську діяльність від тваринної життєдіяльності лише тою мірою, в якій її виникнення соціально і морально зумовлене, в якій вона визначена попередньою історією людства. К. Маркс тлумачив доцільність людської діяльності у широкому соціально-культурному контексті і не зводив її лише до утилітарного використання предмета «для чогось». Доцільність стає невід'ємним атрибутом людської діяльності, лише наповнюючись соціально-значущим, гуманістичним змістом, і виходить за межі вузькотехнічних своїх аспектів, оскільки саме виникнення цілей — це усвідомлення універсальної людської життєдіяльності, невичерпної навіть у довільній множині її предметних реалізацій. Універсальність людської діяльності є реальною предметною основою цілісності світогляду, пов'язаної з єдністю суспільної самосвідомості і свідомості людини. Діяльність, як єдиний процес виробництва речей і відтворення світу культури, становить передумову єдності духовного життя людини, збіг раціональної, вольової і чуттєво-емоційної його сфери, цілісного світосприйняття як взаємопроникнення світорозуміння і світопереживання. Отже, свідомість, включаючи в себе момент знання, не зводиться до нього. В діалектико-матеріалістичному розумінні свідомість — це насамперед культурно-історичний феномен, чие виникнення в філогенетичному плані відбувалось у нерозривній єдності зі становленням морально-ціннісного та естетичного відношень людини до світу, які немовби «інтеріоризувались» у свідомості як її внутрішні виміри.

³¹ Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. Киев, 1977, с. 63.

³² Михайлова И. Б. Чувственное отражение в современном научном познании. М., 1972, с. 77—78.

Істина як компонент свідомості завдяки цьому пов'язана з культурою, предметним втіленням єдності сущого і належного. У культурі акумулюється людський досвід в його універсалізації і наближенні до ідеалу абсолютного, який дістає своє відносне втілення, а тому постійно вдосконалюється. З цього погляду ідеалом виступає певний історично-змінюваний і водночас інваріантний зразок досконалості, що поєднує у собі риси істинності, моральної величі і прекрасного як чинники позитивного змісту людської свободи, розглянутої в аспекті саморозвитку творчих здібностей індивіда, свободи не як «негативної сили уникати: того чи іншого, а... позитивної сили проявляти свою справжню індивідуальність»³³. Тому здобуття істинного знання у єдності трьох названих вимірів водночас є реалізацією позитивного змісту свободи, засобом постійного розвитку людської суб'єктивності.

Умовою існування і саморозвитку останньої є її включеність у широке коло культури, причетність до ідеалів і цінностей, загальних для певної культурно-історичної спільності людей. В цьому плані розвиток суб'єктивності відбувається як вираження і продовження об'єктивної логіки розвитку культури, яка можлива не як індивідуальне, а лише як інтерсуб'єктивне утворення.

Отже, розгляд проблеми суб'єктивності передбачає перехід від суб'єкт-об'єктного відношення до відношення «людина — світ», що перебуває в його основі. Зауважимо, що це положення стосується не тільки соціально-онтологічного, а й гносеологічного аспекту проблеми суб'єктивності, взятої в плані соціальної предметності. Тут суб'єктивність виступає як прагнення реалізувати себе, істинний образ свого буття у світі: «Поняття (людина) як суб'єктивне знову передпокладає само-в-собі суще інобуття (незалежну від людини природу). Це поняття (людина) є прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе»³⁴.

З цього погляду комуністичний ідеал всебічно, гармонійно розвинутої особи є істинним образом людини, яка має безмежний простір для розкриття своїх творчих потенцій та обдаровань. Спростовуючи буржуазно-обмежені уявлення про багатство як сукупність речей, товарів, К. Маркс зазначав із цього приводу: «...чим же іншим є багатство, як не універсальністю потреб, продуктивних сил і т. д. індивіда, створених універсальним обміном?.. Чим іншим є багатство, як не абсолютним виявленням творчих обдаровань людини, без будь-яких інших передпосилок, окрім попереднього історичного розвитку, який робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку усіх людських сил як таких, безвідносно до якого б то не було *наперед* *установленого* масштабу. Людина тут не відтворює себе у будь-якій одній лише визначеності, а продукує себе у всій своїй цілісності, вона не прагне залишатися чимось остаточно усталеним, а знаходиться у абсолютному русі становлення»³⁵. Сферою «розвитку усіх людських сил як таких» виступає практика, розглянута в усій своїй цілісності, поза історично обмеженими формами, в перспективі безмежного розвитку і у цьому розумінні — як спосіб людського буття, яка сфера творчої самореалізації людини. Оскільки суттєвими особливостями людської діяльності виступають її предметний характер і осмисленість, то у цьому плані формування гармонійного внутрішнього світу людини, цілісної особи у процесі творчої діяльності і є вищим виявом предметності істини. З другого боку, формування розвинутого духовного світу людини є неюмовби завершенням циклу практично-духовного освоєння світу, пов'язаного з реалізацією істинних результатів пізнання і знання.

³³ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 138.

³⁴ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 179—180.

³⁵ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг.— Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 476.

Важним аспектом діалектики познання і практичної діяльності, формування мировоззренчих переконань особистості виступає питання про виявленні предметного значення істини шляхом розгляду її в контексті взаємодії практичного, пізнавального і практично-духовного аспектів діяльності. Предметність істини, її категоріальне будову визначається в діалектико-матеріалістичній філософії не тільки в плані відповідності поняття предметності і відповідності поняття поняттю, але і з точки зору практичної реалізації знання, передумовок перетворення буття в відповідності з його істинним образом і його духовного освоєння з позицій корінних інтересів і цілей суцільного людина. В цьому плані істина визначається і як відповідність предметності поняттю, коли предмет виступає перед предметно-перетворювальною діяльністю як такою, котрому відповідає своєму істинному образу в віддзеркалювальній діяльності.

Істина як відповідність предмета (дійсності) поняттю найбільш повно втілюється в ідеї як вищому етапі розвитку познання. Діставивши ступеня ідеї, істина виходить за межі чистого теоретичного значення і виконує роль не тільки пізнавального, але і практично-духовного освоєння світу. Предметність істини тут складається в першу чергу в перетворенні світу відповідно визначеному суцільному ідеалу. В цьому значенні історичний пошук ідеалу був пошуком не тільки опосередкованого образу познання і знання, але і пошуком істинного буття як ідеалу духовних устремлень людина. Тут питання про істинність виступає як проблема істинного буття людина в світі, створення людина світу в відповідності з його істинним образом і основоположними потребами суб'єкта. Всі основні моменти істинності познання: відносний і абсолютний, абстрактний і конкретний і т. д. — набувають при цьому специфічні особливості.

Таким образом, предметність істини визначається не тільки в відношенні до об'єкту, але і як відповідність суб'єкта своїй сутності, як «адекватність» відношення між людьми відповідно їх людської сутності. Як показано в статті, формування особистості комуністичного типу, її духовного світу в відповідності з ідеалом, отримавши наукове обґрунтування в працях основоположників марксизму-ленінізму, є найважливішим аспектом реалізації предметного значення істини в її суцільно-мировоззренчій значимості.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ЖОЛЬ К. К. Сравнительный анализ индийского логико-философского наследия.— К., Наукова думка, 1981.—208 с.

Монографія присвячена порівняльному аналізу індійської та європейської логічних традицій. Зроблено спробу соціологічного аналізу світоглядних установок, які здійснюють регулятивний вплив на хід логічних міркувань мислителів минулого.

ЗЛОБИНА Е. Г. Общение как фактор развития личности.— К.: Наукова думка, 1981.—115 с.

В монографії розглядаються методологічні принципи вивчення спілкування як фактора розвитку особистості, розкривається співвідношення понять «спілкування», «суцільні відносини», «діяльність», специфіка їх взаємозв'язку на різних рівнях дослідження. Досліджується багатогранність реальних проявів спілкування в різних суцільних умовах, роль основних типів і видів спілкування у формуванні особистості.

КИРЮШКО Н. И., РЫБАЧУК Н. Ф. Атеизм, труд, культура: Личностный аспект.— К.: Наукова думка, 1981.—246 с.

В монографії у філософсько-методологічному плані досліджується питання про специфіку атеїзму і наслідках його впливу на трудову, суцільно-культурну активність особистості. Розглядаються питання атеїстичного значення праці, взаємозв'язку формування комуністичного ставлення до праці і розвитку масового атеїзму.

В. Г. ВІНОГРАДОВ, С. І. ГОНЧАРУК

ЗАКОНИ ФУНКЦІОНУВАННЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Дальше удосконалення управління соціальними процесами в умовах розвинутого соціалізму значною мірою визначається розробкою методологічних проблем соціального прогнозування і планування. Як підкреслювалось на XXVI з'їзді КПРС, «розв'язання проблем, які перед нами стоять, використання можливостей, які ми маємо, великою мірою залежать від рівня керівництва народним господарством, рівня планування й управління»¹.

Завдання соціального прогнозування полягають у розкритті реальних можливостей розвитку суспільства, з'ясуванні умов їх реалізації, у розробці на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо планування і управління. Усі ці проблеми вже висвітлювалися у ряді праць радянських і зарубіжних авторів².

Однією з умов піднесення рівня прогнозування є системний, комплексний підхід до усіх явищ суспільного життя. Водночас прогнозування і собі є системним утворенням, в основі якого — знання і використання законів функціонування й розвитку суспільства.

У наявній літературі з питань прогнозування суспільних явищ наголос робиться на з'ясуванні прогностичних функцій законів розвитку. Спроби розкриття прогностичних можливостей законів функціонування суспільних систем робилися тільки в окремих працях³. Певною мірою це пояснюється тим, що закони функціонування розглядаються лише як сторона законів розвитку і недооцінюється їхнє значення у пізнанні суспільних явищ й управлінні ними.

Як відомо, на важливість розрізнення законів функціонування і розвитку суспільства вказували класики марксизму-ленізму. В. І. Ленін, розвиваючи діалектико-матеріалістичне розуміння суспільства, писав, що К. Маркс «бере одну з суспільно-економічних формацій — систему товарного господарства — і на основі велетенської маси даних (що їх він вивчав не менш як 25 років) дає найдокладніший аналіз законів функціонування цієї формації і розвитку її»⁴.

Закони функціонування суспільно-економічної формації характеризуються, по-перше, як закони життєдіяльності цієї формації як певного соціального організму, по-друге, у зв'язку з законами її розвитку.

Це означає, що дія законів функціонування відтворює суспільство у межах досягнутого ступеня розвитку. Ці закони відбивають взаємозв'язок компонентів соціальної системи, спосіб їх зв'язку і умови відтворення. Отже, вони характеризують досягнутий якісний ступінь у розвитку суспільної системи, межі її зміни, специфіку збереження основних складових соціальної структури, типів їх відношень. Закони функ-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59.

² Методологические проблемы социального предвидения.— Киев, 1977. 347 с.; Социальное познание и социальное управление.— Киев, 1979. 371 с.

³ Див.: Уледов А. К. Социологические законы. М., 1975. 296 с.; Гончарук С. И. Законы развития и функционирования общества. М., 1977. 144 с.; Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование. М., 1979. 303 с.

⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне зібр. творів, т. 1, с. 129.

ціонування — це, по суті, закони теперішнього, що дають об'єктивні основи для його відрізнєння як від минулого, так і від майбутнього. Минуле існує у сучасному в «знятому вигляді»; майбутнє — як можливість сучасного, що постійно відтворюється законами функціонування, але не реалізується у межах їхньої дії. Цей аспект законів функціонування, пов'язаний із продовженням можливостей, вказує на передпосилки розвитку в майбутньому.

Єдність самодетермінації і саморозвитку у суспільстві передбачає наявність внутрішніх механізмів утворення, відтворення і зміни умов існування соціальної системи. Важливою ознакою такої системи є органічний взаємозв'язок системи і умов її існування. Цей взаємозв'язок і становить внутрішнє джерело дальшого прогресу суспільної системи, оскільки у внутрішніх умовах існування, які породжуються і відтворюються системою, закладені передпосилки її майбутнього розвитку. Тут і проявляється дія законів функціонування як в їх самостійному значенні, так і у зв'язку із законами розвитку. Виділення у системах даного типу законів їх функціонування пов'язане з пізнанням їх структурної цілісності, з'ясуванням часового інтервалу становлення цієї цілісності.

Структура системи — це характеристика її цілісності, втіленої у необхідній диференціації. «Кожна історично конкретна суспільна структура, — як слушно зазначає В. П. Кузьмін, — відображає пануючі відносини даної системи, загальну природу і детермінацію процесів, що в ній відбуваються. Водночас вона минує і під натиском сил історичного прогресу перетворюється у нову системну цілісність, в рамках якої стверджує свою «генеральну» системну якість. В цьому і полягає суть феномена змінних структур: суспільство розвивається, якісно змінюючи свою внутрішню структуру»⁵. У даному плані виділення законів функціонування передбачає розкриття законів структури, що характеризують будову соціальної системи. Закони структури виступають одним із втілень субстанціональності системи, її якісної визначеності. У такому відношенні закони структури мають цілком самостійне значення, характеризуючи через сталість взаємозв'язків складових структури певний «позачасовий» зріз суспільної системи. Знання законів структури утворює передумови для мисленого передбачення майбутнього цієї системи як сукупності певних необхідних складових у їхньому взаємодоповненні. Детальніше наповнення уявлень про майбутнє здійснюється на основі знань законів функціонування, оскільки вони містять інформацію про конкретні зміни даного конкретного етапу розвитку. Між неодмінними вимогами загальносоціологічних законів структури і специфічних законів функціонування можуть виникати певні невідповідності, а то й суперечності; розуміння їх характеру і шляхів розв'язання є передпосилкою для прогнозу якісних змін, слугує за основу передбачень майбутнього стану суспільних систем.

Розуміння специфіки функціонування соціальних систем нерозривно пов'язане із з'ясуванням ролі принципу розвитку. Цей принцип дає можливість розкрити взаємозв'язок функціонування і розвитку, виявити механізм цього взаємозв'язку. У ході функціонування здійснюється не тільки відтворення елементів системи і їх відношень, а й нагромадження кількісних змін, які всередині самої системи формують умови переходу у нову якість; умов, які стають системоутворюючим відношенням. Однак закони функціонування зовсім не вичерпують змісту розвитку.

Розвиток передбачає якісну перебудову всієї структури системи (зміну складових, їх якості і кількості, типу і порядку зв'язку та ін.). У процесі реалізації законів розвитку в найбільш повному вигляді

⁵ Кузьмін В. П. Принцип системності в теорії і методології К. Маркса. М., 1980, с. 194.

здійснюється не лише дія і відтворення певних об'єктивних суперечностей соціальної системи, а й — що найголовніше — їхнє розв'язання. Ця особливість насамперед і дає підставу відрізнити закони розвитку від законів функціонування.

Отже, закони структури, функціонування і розвитку суспільства перебувають у діалектичному взаємозв'язку, де провідна роль належить законам розвитку, оскільки з позицій цих законів можна пояснити і передбачити народження нових соціальних систем, стрибкоподібність переходів від однієї суспільної системи до іншої, паступність і спіралевидність їхнього розвитку. Однак єдність цих законів не знімає необхідності розгляду ролі кожного з них як у процесі розвитку соціальних систем, так і у пізнанні їх майбутнього. Такий підхід набуває особливої ваги при розв'язанні завдань управління соціальними процесами, оскільки передбачення якісних змін у суспільстві вимагає з'ясування детермінант розвитку, що можливо лише за умови врахування особливостей і характеру дії законів структури і функціонування.

Деякі автори на тій підставі, що розвиток носить всезагальний характер, проявляючись у найвищій формі у сфері суспільства, заперечують самостійне значення законів структури і функціонування, розглядають і функціонування лише як аспект розвитку.

Поряд з прямим запереченням поділу законів на закони структури, функціонування і розвитку у літературі подибуємо і половинчасту, непослідовну позицію, коли наявність законів функціонування визнається у принципі, але лишається нез'ясованим, який з відомих законів слід вважати законом функціонування, а який — законом розвитку⁶. Проте слід мати на увазі, що певний конкретно-історичний зв'язок може виступати не тільки як компонент реального процесу розвитку системи, а й виражати сучасний стан соціальної системи. В цьому разі він набуває великого самостійного значення. Акцентовані лише тієї обставини, що закони функціонування виступають умовою розвитку, ще не дає змоги повною мірою оцінити стан системи на сучасний момент.

Звичайно, все у світі розвивається, і діалектика, як філософська наука про розвиток, розглядає його найбільш загальні й істотні риси. Однак це не відміняє об'єктивної, самостійної значущості загального зв'язку явищ і необхідності його пізнання. Це, зокрема, виявляється у тому, що принцип детермінізму відіграє самостійну методологічну роль, яка не знімається принципом розвитку. Аналогічно можна розглядати і співвідношення законів розвитку і законів функціонування. У законах розвитку, на відміну від законів функціонування, на перший план виступає якісний перехід суспільної системи від одного рівня до іншого. Взяти, приміром, дію закону попиту і пропозиції. Можна сказати, що цей закон сприяє розвитку суспільства, включений у цей процес. Але переважне значення цього закону важливе саме для розуміння функціонування суспільства на певній його стадії. Хоча, звичайно, це функціонування підготовляє якісний перехід на новий щабель суспільного розвитку. Разом з тим, якщо взяти за приклад закон соціальної революції, головний зміст даного закону виражає якісний стрибок у розвитку суспільства, хоча, безперечно, цьому стрибкові передують кількісні зміни, зумовлені дією законів функціонування.

При розгляді взаємозв'язку законів структури, функціонування і розвитку не можна також поплутувати питання про те, чи мають самостійне значення закони структури і функціонування, із структурою і функціонуванням самого певного закону. Звичайно, кожний закон втілює необхідний зв'язок певних сторін (це становить його структуру), а повторюваність такого зв'язку є його функціонування. Але з цього

⁶ Див.: Глезерман Г. Е. Законы общественного развития., с. 160.

не впливає, ніби, скажімо, закон відповідності виробничих відносин характерові і рівню продуктивних сил є однаковою мірою законом структури, функціонування і розвитку. Він характеризує передусім необхідність переходу від одного способу виробництва до іншого внаслідок діалектичного зв'язку між продуктивними силами і виробничими відносинами. Цей закон виражає цілісність суспільства, вказує на деякі загальні і суттєві риси структури всякого нормально функціонуючого суспільства. Проте у даному законі відповідності відбивається насамперед динамізм суспільства як цілісності.

Слід відзначити, що неприпустимість перебільшення ролі структурно-функціонального підходу в дусі Парсонаса (що, безумовно, було б крайністю), не виправдовує іншої крайності — релятивізації процесу розвитку, а також поглинення принципом розвитку інших сторін і зв'язків матеріальної дійсності, виражених принципом детермінізму та іншими принципами і категоріями діалектики.

Підкреслення специфіки законів функціонування і розвитку має особливе значення для передбачення майбутнього у межах певної суспільно-економічної формації. При цьому знання про майбутнє базується на уявленнях про відтворення структурних зв'язків даної суспільно-економічної формації. На основі знання законів функціонування, навіть у формі тих вимог, що безпосередньо нав'язуються людям об'єктивною дією цих законів, можливе прогнозування результатів деяких аспектів господарської і політичної діяльності. Так, капіталісти можуть використовувати у цілях конкурентної боротьби прогностичну функцію закону попиту і пропозиції, закону вартості тощо.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях головну увагу приділяли розкриттю закономірностей розвитку суспільства, що неминуче зумовлюють революційний перехід від капіталізму до соціалізму. Закони функціонування аналізувалися ними головним чином як умови розвитку, у тому аспекті, в якому вони готують майбутні якісні зміни.

К. Маркс, характеризуючи історичну тенденцію капіталістичного нагромадження, спирається на дію самих іманентних законів функціонування капіталізму як цілісної соціальної системи. Саморух вартості, що народжує додаткову вартість, підпорядкований внутрішнім законам структури і функціонування капіталістичного виробництва.

Закон тенденції норми прибутку до зниження став для К. Маркса одним з головних засновків при обґрунтуванні висновку щодо долі капіталізму, оскільки цей закон визначає не лише функціонування капіталістичного способу виробництва, а й спрямованість його розвитку і його межі. Отже, наукове передбачення неминучості загибелі капіталізму і перемоги соціалізму, обґрунтоване марксизмом-ленінізмом, засноване на глибокому знанні законів функціонування цього суспільства, дія яких немовби акумулюється у законі тенденції норми прибутку до зниження. Цей закон, будучи специфічним законом капіталізму, водночас вказує на неминучість якісних перетворень буржуазного суспільства, він характеризує не лише функціонування, а й розвиток капіталістичного способу виробництва.

Розкриття класиками марксизму-ленінізму тісного зв'язку між законами функціонування і розвитку суспільства дозволило їм не тільки зробити висновок про неминучу загибель капіталізму, а й з'ясувати істотні характеристики переходу від капіталізму до соціалізму, окреслити основні контури майбутнього суспільства.

Аналіз співвідношень між законами структури і законами функціонування як умовами дії законів розвитку дає можливість визначити: 1) які компоненти і зв'язки минулої суспільної системи мають бути знищені, щоб змогли виникнути нові; 2) які зв'язки і компоненти слід якісно перетворити для того, щоб в результаті функціонування майбутньої суспільної системи розвинулися нові. Внутрішні умови існування капіталізму під дією його власних законів функціонуван-

ня стають руйнівною силою щодо капіталізму і створюють передумови для формування нового якісного стану суспільства — соціалізму.

Виділення з системи діючих законів спеціально законів функціонування має велике значення для науково обгрунтованого соціального прогнозування і управління соціально-економічними процесами за умов соціалізму, особливо на стадії його зрілості. Розвинутий соціалізм є такою стадією зрілості нового суспільства, «коли завершується перебування всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо притаманних соціалізові колективістських началах. Звідси — повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг в усіх сферах суспільного життя. Звідси — органічна цілісність і динамізм соціальної системи, її політична стабільність, незламна внутрішня єдність»⁷. Наведена характеристика розвинутого соціалізму дозволяє зробити висновок про тісний зв'язок та єдиноспрямованість дії законів функціонування і розвитку цього суспільства. Річ у тому, що всі системи законів зв'язків, які забезпечують відтворення досягнутого рівня виробництва, соціально-економічних процесів, духовного життя суспільства, водночас безпосередньо готують умови для переходу до якісно нових типів відносин. Ця обставина дозволяє не тільки давати прогноз загальної тенденції поступального розвитку, а й висловлювати припущення щодо деяких проміжних етапів цього розвитку. Приміром, передбачаючи необхідність принципового злиття двох форм соціалістичної власності при переході до комунізму, можна прогнозувати послідовність етапів у розвитку цього процесу. Практика соціалістичного будівництва дає матеріал для виділення певних прогресивних форм злиття двох основних форм власності: власність міжколгоспних об'єднань, агропромислових об'єднань та ін. Подібні тенденції посилюватимуться. Дія законів функціонування нашого суспільства створює умови для такого переходу, коли нова соціальна якість визріває у надрах старого.

Даючи науковий аналіз перспектив соціально-політичного розвитку радянського суспільства і завдань партії на нове десятиліття, XXVI з'їзд КПРС висунув положення про високі темпи руху нашого суспільства до соціальної односторонності. «Оцінюючи досвід розвитку нашого суспільства за останні десятиріччя, — зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС, — можна... припустити, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁸.

Високий рівень зрілості суспільних відносин в умовах розвинутого соціалізму підвищує вимоги до системності і комплексності соціальних прогнозів. Звідси зростає значення усіх форм прогнозування, підпорядкованих спільній меті, яка визначається науковою концепцією будівництва комуністичного суспільства. Слід також зазначити, що функціонування розвинутого соціалізму на власній основі дозволяє конкретніше прогнозувати, які форми відносин розвиватимуться, прогресуватимуть, а які поступово відінуть. З'являється також реальна можливість чітко фіксувати характер змін форм суспільних відносин, які породжені соціалізмом (скажімо, розподіл за працею), і елементів, усадкованих від капіталізму (наприклад, товарно-грошові відносини)⁹.

Особливість дії законів розвинутого соціалізму полягає насамперед у тому, що вони забезпечують стабільність, поступовість змін, що звільняє суспільство від соціальних струсів, несталості, стихійної регуляції суспільних відносин, спричиняє таку форму динамізму, якої не знала жодна попередня суспільно-економічна формація. Про це свідчать високі темпи соціально-економічного розвитку, подолання соці-

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1978, т. 6, с. 518.

⁸ Матеріаліс XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

⁹ Див.: Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980, с. 356, 359.

альної нерівності, зростання рівня культури як суспільства в цілому, так і окремих його представників.

У розвинутому соціалістичному суспільстві діють загальносоціологічні закони розвитку, які визначають поступальність у прогресивній зміні всіх сторін суспільної структури. Ці закони діють в одному напрямку з законами функціонування розвинутого соціалізму, що забезпечує його планомірний всебічний розвиток.

Знання вимог специфічних законів функціонування соціалізму, скажімо, закону оплати за працю, закону вартості, співробітництва класів і соціальних прошарків та ін., дозволяє ефективніше використовувати механізм дії загальносоціологічних законів соціального розвитку. Разом з тим вимоги загальносоціологічних законів задають певні рамки дії законів функціонування розвинутого соціалізму.

Звідси впливає важлива прогностична функція основного економічного закону соціалізму, оскільки його дія значною мірою програмує гармонійну цілісність усіх сторін суспільної системи.

З'ясування особливостей діалектичної взаємодії законів функціонування і законів розвитку є істотною методологічною передумовою наукового соціального прогнозування і планування, ефективного управління суспільними процесами за соціалізму. Формування, зміцнення такої цілісності, динамічна пропорційна взаємодія усіх ланок народногосподарського комплексу, основних сфер життєдіяльності соціалістичного суспільства, тісне і вміле поєднання зусиль різних регіонів, республік, націй і народностей нашої країни, дальший розвиток братерського співробітництва країн світової системи соціалізму, органічне пов'язування загальних інтересів соціалістичної співдружності з інтересами кожної з країн, що входять у неї, є, як наголосив товариш Ю. В. Андропов на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, важливими складовими процесу реалізації можливостей і вимог суспільства зрілого соціалізму¹⁰.

* * *

Одно из существенных условий дальнейшего совершенствования механизмов социального управления, повышения уровня управления в условиях зрелого социализма — разработка методологических проблем социального прогнозирования и планирования, системный, комплексный подход к процессам и явлениям общественной жизни.

Важной методологической основой создания, функционирования и развития научно обоснованной системы социального прогнозирования является знание и сознательное использование законов функционирования и развития общества. Законы функционирования отображают взаимосвязь компонентов социальной системы, способы их связи и условия воспроизведения, характеризуют достигнутый качественный уровень развития общественной системы, границы ее изменения, специфику взаимодействия системы и условий ее существования. Характеризуя систему закономерных связей, обеспечивающих воспроизведение достигнутого уровня во всех сферах общественной жизни и одновременно подготавливающих условия для перехода к новому уровню, законы функционирования позволяют составить прогноз не только общей тенденции поступательного развития, но и основных промежуточных этапов этого развития, дают возможность эффективнее использовать механизмы социального управления. Поэтому учет специфики действия законов функционирования, их органической связи с законами развития — важное условие соблюдения соответствующего режима функционирования всех звеньев системы научного социального прогнозирования и планирования на всех этапах управленческого цикла.

¹⁰ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 11.

Проблеми формування людини

«КРУГЛИЙ СТІЛ» ФІЛОСОФІВ, ПСИХОЛОГІВ І СОЦІОЛОГІВ «ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИ»

(Закінчення)

В. Є. ЧУПРОВ (кандидат філософських наук, завідуючий сектором інформації і координації соціологічних досліджень Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, м. Москва). Соціологічні аспекти дослідження життєвого шляху особи.

Розгляд за «Круглим столом» проблеми життєвого шляху особи в трьох аспектах — філософському, психологічному і соціологічному — відповідає потребі її цілісного дослідження і розкриває її комплексний характер.

На нашу думку, із соціологічного погляду життєвий шлях особи треба розкривати у щільному зв'язку з категорією «спосіб життя». Якщо виходити з усталеного в нашій літературі розуміння способу життя як певної системи стійких форм життєдіяльності, яким властива внутрішня єдність (див.: Левькин И. Т. и др. Вопросы конкретного социологического исследования основных тенденций развития образа жизни в социалистическом обществе. — В кн.: Состояние и основные тенденции развития советского образа жизни. М., 1980, с. 17), то життєвий шлях постає як свідомо зміна форм життєдіяльності людей під впливом обраних ними цілей і різних умов їхнього життя.

Соціологічні аспекти проблеми життєвого шляху особи можна досліджувати як на рівні суспільства загалом, класових, групових й індивідуальних особливостей, так і на рівні структури і змісту самого поняття життєвого шляху.

Розглядаючи життєвий шлях особи в умовах соціалізму на рівні суспільства загалом, важливо знати, як природа соціалістичного ладу, спосіб виробництва виявляються у загальній спрямованості соціальних цілей особи, у практичній реалізації тих можливостей, які надані їй розвинутим соціалізмом.

Побудова типології життєвого шляху соціалістичного типу особи може виходити з розкриття специфічних рис характеру і змісту праці. Проте, так само як життя кожної людини відрізняється особливими неповторними умовами, так і життєвий шлях окремо взятої особи формується під впливом своєрідних умов її життєдіяльності. За такого підходу предметом соціологічного аналізу виступають специфічні форми життєдіяльності людей в різних індивідуальних умовах їхньої праці, побуту, дозвілля.

Конкретно-соціологічне дослідження окремих змістових компонентів у структурі життєвого шляху особи в нашій країні вже має свою історію. Це бюджетні обстеження академіка С. Г. Струмиліна у 20—30-ті роки, вивчення життєвих планів молоді у 60-ті, численні соціологічні дослідження ціннісних орієнтацій, мотивів, установок, цілей, ідеалів і соціальної поведінки представників різних соціальних груп у сферах праці і дозвілля, сім'ї і побуту, споживання культури і масової інформації, суспільної діяльності і управління.

Сьогодні розробку цих проблем здійснюють тисячі наукових підрозділів у системі АН СРСР і союзних республік, Мінвузу СРСР, союзних і республіканських галузевих міністерств і відомств, партійних і комсомольських органів. Щороку нами провадяться сотні представницьких соціологічних досліджень, що дозволяють нагромадити бага-

тій емпіричний матеріал по різних регіонах країни. У працях радянських соціологів створена значна теоретична і методологічна основа, яка дозволила розпочати перше комплексне всесоюзне дослідження способу життя радянських людей, що його здійснило нині колектив учених ІСД АН СРСР під керівництвом І. Т. Левикіна. В рамках цієї роботи — репрезентативне вивчення способу життя в УРСР. Спільно із співробітниками Інституту філософії АН УРСР під керівництвом Л. В. Сохань було здійснено соціологічне опитування населення в 11 областях республіки. Досвід проведення таких великомасштабних соціологічних досліджень і перші їх результати можуть бути основою для комплексної розробки проблем життєвого шляху особи.

Насамперед треба подолати деяку розпорошеність у діяльності спеціалістів різних галузей суспільствознавства — філософів, психологів, соціологів та ін. На жаль, вкорінилася думка, що завдання соціологів — збирати емпіричну інформацію, а філософів — теоретично осмислювати її. Нинішній «Круглий стіл» ще раз показав, що ефективність комплексного вивчення проблем забезпечується лише в тому разі, коли об'єднуються зусилля філософа, соціолога, математика, спеціаліста з інформаційних систем та ін. Особливо важлива ця співдружність на етапі уточнення понятійного апарата, оскільки залежно від рівня аналізу соціальної організації змінюється зміст вихідних понять та їхніх емпіричних референтів. Так, скажімо, у самому понятті «життєвий шлях особи» залежно від рівня дослідження за емпіричними індикатори можуть правити і індивідуальні поведінкові програми, і соціальна поведінка, і форми життєдіяльності. Так само зі зміною рівня соціальної організації змінюється зміст поняття «ситуація» (сукупність умов, що детермінують характер діяльності особи). У згаданому дослідженні спосіб життя як одиниці аналізу розрізняються поняття «конкретно-історична ситуація», «соціальна ситуація» (див. згад. працю І. Т. Левикіна та ін., с. 32—33).

Співробітництво спеціалістів-суспільствознавців різного профілю важливе і на етапі розробки концептуальної моделі дослідження. Відомо, що кожний одиничний акт поведінки на життєвому шляху особи детермінований усім комплексом суспільних відносин. Але виявити ці детермінанти засобами емпіричного аналізу немає можливості. На практиці вдаються до інтегрування показників та інтерпретацій виявлених зв'язків за допомогою категорій загальної соціологічної теорії — історичного матеріалізму. Інакше кажучи, вже під час розробки концептуальної моделі дослідження має бути закладена можливість аналізу кожної сукупності емпіричних зв'язків у контексті більш широкої соціальної структури.

Прагнучи в такий спосіб подати структуру зв'язків, дослідники неминуче вдаються до формалізації показників. Ця робота є вирішальною на етапі розробки тезаурусу показників, коли здійснюється їх систематизація за змістовими і семантичними ознаками. Важливо зберегти зіставність показників, а також наступність щодо усталеної системи соціальної статистики. Це досягається на етапі формалізації інформаційного подання соціологічного об'єкта. Спільними зусиллями спеціалістів різного профілю вербальна інформація подається у вигляді певної мовної системи, тобто виражається у термінах нормалізованих мов.

Комплексний підхід немислимий без усебічного і широкого аналізу ретроспективної інформації. Завданням нагромадження різноманітної змістом і характером інформації з конкретних проблем, оперативної вторинної переробки її покликаний слугувати банк соціологічних даних, створений нині в ІСД АН СРСР. Це — проблемно орієнтована фактографічна інформаційна система, що має забезпечувати потреби учених і практиків під час розв'язання найрізноманітніших питань. Її «запуск» і ефективність залежать від повноти і якості інформації, що надходить, тобто від колективних зусиль «вкладників» банку даних.

Отже, питання про кооперацію праці дослідників, координацію їхніх зусиль набувають першорядного значення.

Н. В. ПАНІНА (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту геронтології АМН СРСР, м. Київ). Соціологічний підхід до періодизації життєвого шляху особи.

Людське життя — безперервний процес біосоціального розвитку індивіда (зміни будови і функцій організму і нагромадження соціального досвіду). Кількісні зміни, що відбуваються в процесі життєвості, спричинюють формування якісно нових особливостей, які визначають стадіальність життя людини. Незважаючи на те, що наявність таких стадій дістає відображення як в індивідуальному суб'єктивному самовідчутті, так і в суспільній свідомості, досі немає єдиних критеріїв і меж вікової періодизації. Це зумовлюється, по-перше, тим, що зміни протягом життя людини відбуваються на різних структурних рівнях (морфологічному, фізіологічному, психологічному, соціальному), а по-друге — значними індивідуальними варіаціями у ступені сформованості основних властивостей і якостей особи на кожному з рівнів в індивідуальному хронологічному віку.

Нині є різні конкретно-наукові підходи до періодизації життя людини. Їхня специфіка визначається галуззю науки, в рамках якої досліджуються проблеми онтогенезу (біологія, медицина, психологія та ін.). Якщо вивчення біологічного, функціонального і психологічного віку відбувається досить широко, то соціологічний підхід до аналізу стадіальності життя, який враховує місце людини в системі суспільних відносин, не дістав ще належного відображення в проблематиці соціальних наук.

Соціальна природа людини така, що розвиток і існування її як особистості зумовлюється ступенем і формами включеності в суспільну систему через виконання певних соціальних функцій, спосіб якого закріплений в нормативних зразках поведінки — ролях. Категорія ролі посіла стійке місце у соціологічному і соціально-психологічному аналізі соціальних процесів і явищ. Якщо під час вивчення функцій і значення ролі в процесах соціальної інтеграції за основні характеристики її змісту правлять конвенціональні очікування (експектації), то під час соціологічного аналізу змін стадій життєвого шляху особи правомірно, на наш погляд, ввести нове поняття — «віково-рольові очікування». Воно фіксує норми і вимоги, що їх ставить соціальне середовище до індивіда, який досяг певного віку, і відображує очікування від нього вступу в коло певних ролей, що співвідносяться в суспільній свідомості з тим чи тим віком і соціальним становищем. Для більшості соціальних статусів віково-рольові очікування досить визначені, й індивід може якщо не прямо наслідувати їх, то, принаймні, орієнтуватися на них і брати до уваги. Щоб мати більший авторитет, людина (свідомо чи несвідомо) прагне випередити віково-рольові очікування, тобто включається в роль раніше того віку, з яким соціальне оточення її пов'язує; відставання від віково-рольових очікувань на рівні будь-якого соціального статусу негативно сприймається оточенням. Так відбувається рольова регуляція зміни соціальних етапів життя людини, початок кожного з яких характеризується включенням у нові соціально значущі функції. Суб'єктивною основою зміни структури видів діяльності, психологічної підготовки суб'єкта до нових етапів життя є життєві цілі і плани людини. Оскільки вони формуються в умовах конкретної діяльності особи і визначеного цією діяльністю соціального становища, рольові очікування, які існують щодо індивіда, роблять істотний вплив і на суб'єктивний вибір майбутніх занять.

Отже, соціологічний підхід, що враховує місце людини в системі суспільних відносин, нормативні зразки поведінки (ролі), відповідні:

даному становищу, дозволяє покласти в основу вивчення стадіальності життєвого шляху особи зміну соціально значущих подій, включення в нові соціальні функції.

Л. Ю. ШКЛЯР (аспірант Інституту філософії АН УРСР). **Життєвий шлях особи як цілісність.**

Складовими життєвого шляху виступають, з одного боку, зовнішня лінія життя, яка вишиковується у ряд життєвих подій (біографія), з другого — життя як переживання, самооцінка власного життя та її співвіднесення з ідеальним образом «я». Ця, у певному розумінні, двоплановість єдиного життєвого процесу характеризується цілісністю: у суб'єктивному світовідчутті вона виступає у вигляді позитивних характеристик (задоволення, благополуччя, щастя), а в об'єктивному плані виявляється як стабільність, свідоме додержання певної мети життя. Однак життєвий шлях — це рух становлення, і цілісність у формі спокою постійно порушується активністю життєвого пошуку і боротьби за утвердження ідеалів і цінностей, які у соціальному світі мають соціальний зміст. Тому на ниві утвердження соціально цінного ідеалу цілісною потрібно вважати таку життєву позицію, яка поєднується з цілеспрямованим життєствердженням.

Крім цього моменту смислової цілісності життєвого шляху, існує й часовий аспект життєствердження. Просторово-часові межі життя як природного процесу хронологічно окреслені сферою астрономічного часу людини як родової істоти. Соціально-культурний аспект життєвого шляху особи як суб'єкта творчості вимірюється специфічно історичним масштабом культурно-історичної цінності індивідуального життя. Якщо перші параметри в принципі обмежені, задані генетично, то соціально-культурний вимір смислу і змісту особистісної життєдіяльності безмежні. Реалізація індивідом можливості стати залученим до культурно-історичного процесу розриває замкненість природного циклу життя, надаючи йому нескінченності культурно-історичної пам'яті, життя й активної сили духовно-практичного життя поколінь. Тому формування особистісної життєвої перспективи, спрямованої у безконечність людського світу, якнайміцніше пов'язане з формуванням смислового ядра цього світу, тобто наукового світогляду.

Б. Ф. РИБАЧЕНКО (науковий співробітник Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР). **Особистість як творець свого життєвого шляху.**

Життєвий шлях кожного індивіда можна умовно поділити на дві глобальні стадії — передісторію, коли його життя в основному визначають обставини, події, інші люди, та дійсну історію, коли основним принципом його соціальної життєдіяльності стає самовизначення на основі світоглядної орієнтації. Перехід від першої стадії до другої знаменує початок вищого ступеня особистісного розвитку індивіда як суб'єкта свого життєвого шляху. Емоційно-світоглядною основою цього процесу є виникнення небайдужості до свого життя, його ефективності і наслідків, тобто конституювання відношення. Потреба найбільш розумно розпорядитись своїм життям виникає внаслідок критично-оцінної рефлексії, спрямованої на основоположні засади людського буття, але значну роль у цьому відіграють і рефлексивні емоції — сором, вина, нарешті, совість. Емоційне переживання невідповідності своїх помислів чи дій суспільно виробленим етичним стандартам, усвідомлення своїх вад чи недосконалості — ось та почуттєва основа, на якій формується прагнення до переосмислення та перебудови свого життя. Тільки в процесі інтимно-психологічного переживання зразки та моделі соціально значущого і морально доско-

налого життєвого шляху, асортимент яких суспільство пропонує індивіду в процесі соціалізації як норми та ідеали для наслідування, актуалізуються в структурі його життєвого світу в формі особистих цінностей, що мають величезний мотиваційно-спонукальний потенціал.

Розвиток індивіда як суб'єкта означає передусім посилення «авторського начала» його життєвої активності. «Авторські повноваження» щодо власного життя особистість реалізує у принципових життєвих актах вищого ступеня доцільності — довгострокових життєвих планах і прогнозах, програмуванні і здійсненні цілеспрямованої діяльності з віддаленим, інколи на багато років, результатом. Простір завтрашнього дня — це простір людських можливостей, звичайно, детермінованих об'єктивними обставинами, але принципово безмежних, в тому числі і в аспекті життєтворчості. Кожен акт людської діяльності — це момент перебігу потенціального в актуальне, і саме в цей момент творення свого життя проходить фазу предметної об'єктивізації. А власне процес життєтворчості починається з концентрації мрій, потреб, прагнень, бажань у життєвий задум, в якому уособлюється розуміння і відчуття сенсу життя і виникає ідея власного майбутнього — спочатку, звичайно, досить загальна. Пошуки сенсу життя — не інтелектуальна головоломка, а духовно-практична спроба вистраждати через власний досвід, напружені життєві шукання і випробування головну ідею свого життя, полум'яну пристрасть всього життєвого шляху. Усвідомлення свого покликання — один із найважливіших життєтворчих актів особистості, акт універсального самовизначення. Покликання в єдності з магістральними життєвими діями складає змістову вісь життєвого шляху, наповнює культурно-історичним змістом конкретні прояви поведінкової і мислительної активності особистості, надає їм статусу соціально значущої діяльності. Система взаємоузгоджених цілей і шляхів їх досягнення складає своєрідне «робоче креслення» індивідуального життя — життєву програму особистості, універсальний алгоритм життєдіяльності, керований основними принципами світовідношення і спрямований на досягнення граничних життєвих цілей. Створення життєвої програми — не умоглядне конструювання. В ній поєднується попередній досвід і запити на майбутнє, досягнення і поразки, розрахунки і прагнення, тобто ця програма створюється в єдності життєвої практики і творчої волі особистості.

Кульмінація процесу життєтворчості досягає під час вирішальних виборів в основних сферах людської самореалізації особистості. Це, так би мовити, «гамлетівська пора» людського життя, коли саме від особистості залежить «бути чи не бути» професії — покликанням, захопленню — коханням, індивіду — особистістю, біографії — долею. Проектуючи і здійснюючи власний життєвий шлях, особистість набуває статусу творця в найширшому розумінні, творчість стає для неї універсальним способом світовідношення і самоформування. Життєтворчість — це таке людське буття, коли соціальна життєдіяльність особистості є вільною самореалізацією людини і переживається як щастя.

Є. І. ГОЛОВАХА (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР), **О. О. КРОНІК** (кандидат психологічних наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Психологічний час і життєвий шлях особи.

Побудова теорії особи «в часі» є одним з найважливіших завдань сучасного людинознавства. Така теорія може бути створена тільки з допомогою комплексного дослідження, де життєвий шлях особи визначається з урахуванням хронологічного, біологічного, соціально-історичного і психологічного часу. Життєвий шлях особи можна уявити як її

життєвий світ з усіма його змінами, світ, що на відміну від чотиримірного просторово-часового континууму має значно більше вимірів, жодним з яких не можна знехтувати без шкоди для повноти аналізу. Неодмінною ланкою у побудові діахронної структури особи, описанні і прогнозуванні її життєвого шляху є дослідження психологічного часу, тобто уявлень особи про своє минуле, теперішнє і майбутнє, вивчення закономірностей формування цих уявлень та їх регулятивних функцій.

Поняття «психологічний час» — багаторівневе. Дослідження часу в психологічному, психофізіологічному, соціально-психологічному аспектах спрямовані на аналіз закономірностей і механізмів відображення людиною відповідно фізичного, біологічного і соціального часу, тобто часу існування людини як фізичного тіла, як живого організму, як члена певної соціальної системи. Крім того, неповторність і відносна автономність людської індивідуальності, своєрідність життєвого шляху особи зумовлюють потребу вивчення часу в особистісно-часовому аспекті. Специфіка останнього полягає у з'ясуванні питання про «час життя особи», тобто особливості часових відносин в індивідуальному людському житті. У зарубіжній психології ця проблема вперше була поставлена Куртом Левінім, який досліджував особливості «часової перспективи» особи, що згідно з його концепцією становить єдність минулого, теперішнього і майбутнього в актуальному «психологічному полі». Останніми роками особистісний аспект часу інтенсивно розробляється Л. Дубом, Г. Коттлом, Дж. Нютеном, К. Беком та ін. У радянській психології особистісний підхід до вивчення часу дістав теоретичне обґрунтування у працях С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, К. О. Абульханової-Славської, В. І. Ковальова; здійснено також емпіричні дослідження Н. О. Логіноюю, А. Б. Орловим, Е. Чудновським.

У фізичному аспекті час життя особи становить певну кількість років, місяців, днів, прожитих конкретною особою. Однак один і той самий хронологічний період життя по-різному сприймається залежно від індивідуально-психологічних особливостей і життєвого шляху особи. У зв'язку з цим постає проблема виявлення причин різного сприйняття особою швидкості, насиченості, цілісності, організованості, тривалості часу життя.

Традиційний підхід до аналізу цих причин можна позначити як «подійову концепцію психологічного часу». Згідно з цією концепцією, що походить від В. Джемса і М. Гюйо, особливості психологічного відображення людиною свого життя, його швидкості, насиченості, тривалості залежить від числа й інтенсивності подій, що відбуваються в житті,— змін у зовнішньому середовищі (природі і суспільстві), внутрішньому світі людини (думках і почуттях), її діях і вчинках. Проте у рамках подійової концепції, її вихідних принципів не можуть дістати задовільного розв'язання такі фундаментальні проблеми, як реальність існування психологічного теперішнього, взаємозв'язок минулого і майбутнього, факт суб'єктивної оборотності часу і його багатомірності.

Відповідь на ці питання можна дістати, якщо виходити з аналізу подій не самих по собі, а їх взаємозв'язків. Відповідно до пропонуваного нами підходу «причинно-цільової концепції психологічного часу» особливості відображення людиною часу свого життя визначаються характером детермінації одних життєвих подій іншими. Правомірність такого підходу підтверджується культурно-історичним і онтогенетичним аналізом, що виявляє єдність формування причинних і часових уявлень у людини.

На основі усвідомлення особою детермінаційних зв'язків між подіями життя формується особлива форма суб'єктивного часу, яка може бути позначена як «психологічний час особи» — результат відображення особою часу життя. Специфіка детермінації людського життя полягає в тому, що поряд з причинною зумовленістю наступних подій попередніми (детермінація минулим) є й детермінація майбутнім, тоб-

го цілями і передбачуваними результатами діяльності. Ці два типи детермінації дістають своє відображення у двох найчастіше уживаних висловах, до яких ми вдаємося, аналізуючи взаємозв'язок подій свого життя: «тому що» і «для того щоб». Такі причинні і цільові зв'язки є одиницями аналізу психологічного часу особи.

У рамках причинно-цільової концепції проблема взаємозв'язку психологічного минулого, теперішнього і майбутнього має таке розв'язання. Зміст психологічного минулого визначається сукупністю так званих реалізованих зв'язків, що вони поєднують між собою події хронологічного (календарного) минулого. Психологічне теперішнє включає в себе актуальні зв'язки, тобто ті, реалізація яких уже почалася, але ще не завершилася і які поєднують між собою події хронологічного минулого, з одного боку, і майбутнього, з другого. І нарешті, психологічне майбутнє особи становлять потенційні зв'язки, реалізація яких ще не почалася, оскільки вони поєднують між собою передбачувані події хронологічного майбутнього.

Багатомірність психологічного часу особи можлива за наявності відносно незалежних «ліній життя» — кількох причинно-цільових ланцюгів, кожен з яких починається зі своєї «стартової» і завершується своєю «фінішною» подією.

Факт оборотності психологічного часу можна пояснити динамічністю суб'єктивної картини життєвого шляху особи, зміною уявлень людини про найважливіші події свого життя і характер міжподійових відношень.

Причинно-цільовий підхід до розуміння природи психологічного часу дозволяє ввести поняття «психологічний вік особи» і розробити конкретні методики визначення цього віку. Психологічний вік особи становить міру реалізованості її психологічного часу і визначається через питому вагу психологічного минулого в цілісній суб'єктивній картині життєвого шляху. Розроблювані нами методики дають можливість визначити кількісні показники суб'єктивної реалізованості життя й інтерпретувати сутність розходження психологічного і хронологічного віку в аспекті цілісної життєвої перспективи, що є в свідомості людини на момент проведення обстеження. Якщо за даними вимірювання людина почуває себе значно молодшою за свій хронологічний вік, це свідчить про те, що її уявлення про майбутнє надто оптимістичні, оскільки її плани і очікування розраховані на більший діапазон хронологічного часу, ніж той, яким вона володіє насправді. І навпаки, коли психологічний вік набагато перевищує хронологічний, доводиться констатувати невиправданий песимізм, уявлення про майбутні роки і десятиліття як про «порожні», не заповнені планами, подіями, прагненнями. Відповідність психологічного і хронологічного часу є показником оптимального розподілу його особою в межах її життєвого шляху. Тому показники психологічного віку, на наш погляд, з одного боку, можуть дістати застосування в діагностиці таких особистісних характеристик, як рівень оптимізму — песимізму, а з другого — можуть сприяти раціональному плануванню особистісного часу в біографічному масштабі, його освоєнню і змістовному використанню.

В. Є. ХМЕЛЬКО (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Простір життєвого шляху особи.

Поняття життєвого шляху особи відображає її життя в русі, що відбувається в соціальному часі і просторі. Останній має багато вимірів. Тому вивчення життєвого шляху людини у просторовому аспекті передбачає з'ясування тих його параметрів, які репрезентують життя з боку соціально-просторової структурованості. Тут потрібно уникати

як зведення життєвого шляху до суб'єктного рівня вивчення, так і лише об'єктного його відображення у даних зовнішнього спостереження. В останньому випадку життєвий шлях проектується, наприклад, на підсистему параметрів простору, які показують переміщення людини протягом її шляху по території країни (хоча в разі дослідження міграційних процесів ця проекція необхідна). Тому у визначенні життєвого шляху особи потрібно врахувати як певну траєкторію її руху в життєвому просторі, так і гносеологічний статус кожної з його підсистем — об'єктивної і суб'єктивної.

Для емпіричних досліджень важливо з'ясувати параметри, що фіксують життєдіяльність особи як на об'єктному, так і на суб'єктному рівні (її відображення у самосвідомості). Якщо у змістовому плані ми визначимо складові, природу і засоби вимірювання або якісної фіксації (номінального вимірювання) цих параметрів, то дістанемо можливість адекватного математичного описання життєвого шляху особи. Але математична формалізація життєвих процесів, що мають соціально-якісну визначеність, потребує додаткового з'ясування співвідношення життєвого процесу особи і її життєвого шляху як траєкторії руху у соціальному просторі. Для цього, на нашу думку, треба поглянути крізь призму цілісності. Проте на відміну від філософа або митця, які також виходять із цілісного бачення об'єкта, соціолог спочатку розчленовує певну цілісність на складові елементи і вже потім спрощено, у вигляді моделі, відтворює її. У соціологічному і соціально-психологічному вивченні життєвого шляху необхідне, на наш погляд, використання й інструментарію інших наук. Це важливо, зокрема, тому, що явища, які розгортаються у часі, поки що описуються традиційно за допомогою параметрів станів, їх взаємозв'язку та зміни.

О. П. ЦЕЛІКОВА (доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, м. Москва). Моральна цілісність особи.

Оцінюючи моральну цілісність особи, ми маємо виходити з системи її моральних цінностей та життєвої позиції, що визначають належність людини до того чи того морального типу. У зв'язку з цим гостро постає питання про наукову розробку моделі морально цілісної особи.

Стрижнем моральної цілісності особи є її переконаність. У переконаннях злиті воедино знання і почуття, емоційне і раціональне. Моральні переконання характеризуються стійким, послідовним прийняттям людиною вимог моралі. Переконання дають можливість віднайти правильне рішення, правильно застосувати загальний моральний принцип до конкретної ситуації. «Тільки тоді, якщо ви навчитесь самостійно розбиратися в ...питанні,— зазначав В. І. Ленін,— тільки тоді ви можете вважати себе досить твердими в своїх переконаннях і досить успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 61).

Процес перетворення суспільної моральної вимоги у внутрішню моральну потребу особи значною мірою залежить від свідомого вироблення особою відповідної життєвої позиції. Тому в однакових об'єктивних умовах можуть сформуватися особи з протилежними моральними поглядами і переконаннями. На вироблення моральної життєвої позиції особи істотний вплив робить мотиваційна система моральної свідомості у взаємозв'язку з вольовими якостями людини.

Морально цілісній особі притаманна така основоположна якість, як злагода з собою, з своєю совістю — ця якість характеризує узгодженість бажань і обов'язку. Людина є собою, якщо вона є самостійним суб'єктом своїх учинків і впевнена у своїй правоті. Якщо ж людина діє під зовнішнім тиском (інших людей або обставин), її постійно супроводить відчуття внутрішньої невдоволеності своєю несамостій-

ністю. Для таких людей особливо небезпечна атмосфера групівщини, яка ще подекуди не зжита. Групівщина, хоча вона маскується під колективізм, насправді протилежна йому, заважає формуванню морально цілісної особи. Виділення системи компонентів моральної цілісності особи допоможе адекватно уявити цілісний образ людини, моральну спрямованість її свідомості і поведінки, глибше розкрити загальну культуру особи в єдності з моральними принципами поведінки, принципами комуністичної моралі.

К. П. ШУДРЯ (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Гуманістичне самоутвердження особи.

Одну із сутнісних рис людини В. І. Ленін вбачав у її прагненні реалізувати, здійснити себе. Та важливо знати, що і як слід реалізувати, до чого прагнути, в чому вбачати смисл самоздійснення. Адже свідоме самоутвердження людини як родової істоти передбачає не лише перетворення світу, а й встановлення людських зв'язків зі світом, набуття можливостей власного зростання.

У виступі В. І. Шинкарука вже розглядалося, як впливають на спосіб життєдіяльності світоглядна орієнтація особи, її самосвідомість, вибірковість людських прихильностей і уподобань. Справді, розкриваючи сутність самореалізації особи, не можна випускати з поля зору й духовного світу, що є внутрішнім регулятивним началом життя людини і неабияк впливає на вибір лінії поведінки, визначення програми дій і системи цінностей. Сама проблема вибору в процесі соціального самовизначення змушує людину здійснювати велику внутрішню роботу, без якої неможливо ні усвідомити смисл життя, ні збагнути власні потреби. Знайти себе, виявити своє покликання, жити з гідністю — означає обрати належні духовні орієнтири, розкрити сутнісні сили і здібності.

До таких духовних орієнтирів, які мають смисложиттєве значення, потрібно, на нашу думку, залічити й ставлення особи до іншої людини, здатність відчувати і діяти людяно. Будь-яка людина неодмінно позбавиться свого «я», своєї індивідуальності, якщо буде зосереджена лише на собі і не зуміє прилучитися до світу інших людей, не відчує потреби у розпізнанні того величезного багатства, яким є, за словами К. Маркса, інша людина. Духовна зрілість особи вбирає все багатство її відношення до інших людей і до самої себе, бо основа істинного життя — втілення людського у діянні, утвердження і розкриття людської сутності в дійсному спілкуванні.

Цікаво, що, розмірковуючи над тим, як досягнути природного відгуку кожної людини на буття інших людей, відомий вчений-фізіолог О. О. Ухтомський заглибився у пізнання дії принципу домінанти. Згідно з його уявленням, саме впроблення належної домінанти як вектора поведінки може сприяти закріпленню звички в активному по-важливому осягненні інтегрального образу іншої людини, в реалізації чуття людської спільності. Це вчення О. О. Ухтомського про домінанту має важливе наукове значення і з погляду соціально-психологічної діяльності людини, бо воно безпосередньо пов'язане з проблемами цілісності особи, детермінації людської поведінки. Із соціально-психологічного погляду в цій теорії важливо те, що вона зорієнтована на формування органічних якостей особистості, на розвиток здатності розуміння «зустрічної людини», її самотності. Домінанта на лиці іншої людини — це не лише адекватне емоційне сприйняття її, а водночас і доброзичливе ставлення, піклування про людину, бажання мати «заслуженого співрозмовника» — друга. Таке «привласнення людського», якщо воно стає принципом життя, духовно підносить особистість, навчає її співчуття, любові до людини.

Як цілком слушно зазначали у своїх виступах В. П. Іванов та В. О. Тихонович, людське самостворення неодмінно пов'язане із безперервним культурним розвитком, з відкриттям нових перспектив самовдосконалення. Людині, яка перебуває в «абсолютному русі становлення», належить не тільки примножувати свої творчі здатності, а й усвідомлювати соціальну значущість вибору ідеалу, моральних принципів і установок. Дійовим фактором гуманістичної освіти особистості є труд душі, що пробуджує настійну потребу в співчутті і співучасті. Виховання особливої соціальної здатності до співпереживання розвиває культуру почуттів, вміння діяти за велінням совісті, творити добро. Уроки людської доброти — це вияв і людської гуманності і людського сумління. Недарма Монтень казав, що для людини, яка не пізнала науки добра, будь-яка інша наука марна.

Оцінка життєдіяльності особи за критеріями гуманності визначає моральну насиченість прожитого часу. Справжнє самоутвердження характеризується всебічним розкриттям сутнісних сил людини, стійким протистоянням виявам бездуховності. Адже «бути» для людини не означає існування в модусі споживацтва, а передбачає становлення Особистості, мудро і співчутливо зосередженої на іншій людині.

І. Е. БЕКЕШКІНА (науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Життєвий шлях особи і її моральна самореалізація.

Життєвий шлях людини як особистості становить, гадаємо, процес реалізації людиною протягом свого життя своєї соціальної сутності. Ця сутність така ж багатоманітна, як багатоманітні історично вироблені способи діяльнісного освоєння світу суспільною людиною. Міра повноти реалізації особою своєї людської сутності, з одного боку, дає змогу виявити суспільну ефективність її життєвого шляху, з другого — ступінь її щастя, яке й полягає у відчутті повноти і незамінності свого буття у світі.

Самореалізація особи відбувається не лише у межах життєвого часу, а й «життєвого простору». Останній, на наш погляд, означає включеність особи у такі види діяльності, життєві обставини, ситуації, які надають їй можливість для максимального і всебічного розгортання своїх творчих потенцій. Його вивчення передбачає, зокрема, з'ясування соціально-історичних умов трудової діяльності особи. В умовах розвинутого соціалізму ще не остаточно ліквідований вузько спеціалізований поділ праці, відмінності у праці фізичній і розумовій, керівній і виконавчій, праці, що свідомо обирається суб'єктом, та тієї, що для нього є випадковою. Виникає питання, чи можна в такій праці вбачати смисл життя людини і залічувати її до сфери самоздійснення? На це питання можна дати позитивну відповідь, якщо подолати обмежено-індивідуалістичне зведення самореалізації особи на життєвому шляху до її просування по шаблях професійної кар'єри і розглянути життя людини у широкому контексті соціально-культурної творчості.

Сутнісним виміром, що об'єктивно вимагає від особи цілісного включення всіх її духовних і душевних сил, потребує невпинної повсякчасної творчості, є сфера морального буття людини у світі. На жаль, цей пласт життєвого самоствердження людини залишається малодослідженим в аспекті динаміки життєвого шляху особи (в етиці донедавна мораль розглядалася переважно як сфера суспільної свідомості або як неінституціональний регулятор поведінки особи). У психології є цікаві дослідження (Л. І. Божович, О. В. Запорожця, Д. Б. Ельконіна та ін.) процесу становлення в особі моральності в процесі соціалізації — від зародження у дитини внутрішніх етичних інтенцій до формування моральних ідеалів і моральної свідомості у старшому шкільному віці. Проте ці розробки здебільшого охоплюють життє-

вий шлях людини лише до юнацького віку. А що далі відбувається з моральністю особи? Адже, мабуть, протягом довгого людського життя вона зазнає якихось якісних трансформацій? (Згадаймо думку Гегеля про те, що одна і та ж істина для старої людини означає не те, що для юнака, навіть якщо вони обидва розуміють її правильно). Нарешті, надзвичайно важливим є питання про критерії моральної зрілості, оскільки високий рівень розвитку інтелекту не є запорукою моральності особи.

Моральність не є чимось зовнішнім для особи. Її всебічне дослідження як динамічного процесу у зв'язку зі зміною етапів життєвого шляху передбачає її розгляд як сутнісної людської сили, що пов'язана з визначенням смислу буття людини, її самореалізацією і щастям, що з'єднує людину зі світом інших людей, відкриває для неї поліфонію людських смислів. Це пов'язано з розумінням її як основи, що формує здатності співпереживання, розуміння і любові.

Подекуди і талант, і творчість тлумачаться дуже звужено, лише як якості особливій професійної діяльності, спрямованій на виробництво речей або ідей. Але чи не є найвищим рівнем творчості на життєвому шляху людини гуманізація світу людських відносин, адже, як писав С. Л. Рубінштейн, «у людини, кінець кінцем, одна справа у житті: самій вносити у нього, скільки може, краси і добра». (Рубінштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— М., 1976, с. 354).

О. Я. ЛИСЕНКО (доктор філософських наук, професор, завідувачий кафедрою історичного матеріалізму Київського державного університету). Актуальні проблеми дослідження соціального розвитку особи.

За умов розвинутого соціалізму проблеми виховання нової людини, її всебічного і гармонійного розвитку набувають особливої ваги. У дослідженні цих проблем можна виділити кілька відносно нових аспектів, на яких мені б і хотілося заострити увагу.

Насамперед — це питання активної діяльності особи. Їх теоретична розробка стримується недостатньою розробленістю загальної теорії діяльності, її основних сфер і форм, нез'ясованістю питання про відповідність тих чи тих видів діяльності внутрішнім установам і ціннісним орієнтаціям особи.

Інший аспект проблеми особи полягає у вивченні співвідношення і взаємопереходів соціального та індивідуального. Саме тут, на наш погляд, криються шляхи творчого, гармонійного розвитку особи. До речі, поняття всебічності і гармонійності подекуди вживаються як синоніми. На нашу думку, це невірно. Поняття всебічності розкриває багатомірність, соціальну наповненість розвитку особи, ефективність її творчої самореалізації, характеризує її структуру та діапазон діяльності. Що ж до гармонійності, то це поняття відбиває діалектику взаємозв'язку видів діяльності, міру їх узгодженості, подолання розірваності і асинхронності розвитку особи.

Важливим аспектом зазначеної проблеми, яка особливо гостро постає на етапі розгортання науково-технічної революції, є можливості самореалізації особи в умовах все більшої стандартизації виробництва. Чи не спричинить уніфікація створюваного людського предметного світу стандартизованості думок, смаків, звичок? Стандарти необхідні, проте не можна забувати й про те, що суспільство багате насамперед яскравими індивідуальностями.

З науково-технічною революцією пов'язане і виникнення четвертого аспекту проблеми — невідповідності деяких абіологічних тенденцій розвитку виробництва психічному складу людини. Виробничі ритми з кожним роком прискорюються, і відчувається певний розрив між ними і тими біологічними і фізіологічними природними ритмами (а їх близько 60), які формувалися у процесі еволюції людства про-

тягом 1,5—2 мільйонів років. Хоча й без швидкісних конвейерів сьогодні неможливе задоволення зростаючих потреб людей. Мабуть, вихід з цієї ситуації в тому, щоб конструювати нову техніку з урахуванням психології і біології людини.

І, нарешті, п'ятий аспект проблеми — модель особи майбутнього. Сформулювати таку модель, не впадаючи в утопію, можна, на наш погляд, лише у найбільш загальних характеристиках. Звернемося до основоположників марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс досить докладно розвинули теоретичні положення про сутність людини як сукупність суспільних відносин. Проте з великою обережністю робили конкретні передбачення щодо деталей майбутнього суспільства і особи майбутнього, обмежуючись фундаментальними соціальними характеристиками. «Наперед готові думки з приводу деталей організації майбутнього суспільства? Ви і натяку на них не знайдете у нас», — відповів Ф. Енгельс в інтерв'ю кореспондентові газети «*Le Figaro*» 11 травня, 1893 р. (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 535). Тому на нашу думку, не детальне моделювання людини, сім'ї, колективу майбутнього (хоча в принципі без таких моделей прогнозувати життєвий шлях особи теж не можна, якщо не абсолютизувати їхнього значення), а дослідження і аналіз сучасного соціального розвитку, дуже складного і суперечливого, нових тенденцій у розвитку особи є на сьогоднішній день найважливішим завданням соціально-філософської науки у дослідженні особи.

СНИЦАР Л. П. (лектор відділу пропаганди і агітації Київського обкому Компартії України). Життєвий шлях особи і піднесення її духовних потреб.

За умов розвинутого соціалізму життєвий шлях особи дедалі більше набирає форми цілісної самореалізації в економічній, суспільно-політичній і духовній сферах її життєдіяльності. Цей процес своєрідно відображує тенденції вдосконалення тієї системи потреб радянської людини, в якій велику роль відіграють духовні потреби — насамперед, у комуністичному ставленні до праці, науковому світогляді, активній громадсько-політичній діяльності, моральному самовдосконаленні та ін.

Соціально-економічна політика партії спрямована на зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, піднесення потреб особи, перетворення їх на внутрішні детермінанти її життєвого шляху. Важливою проблемою, що стоїть перед сучасним суспільствознавством, є наукова розробка теоретичних моделей духовних потреб, які відповідають нормам і ідеалам комуністичної моралі.

І. Е. БЕКЕШКІНА, О. Г. ЗЛОБИНА

В. Б. МОІН

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ПРАЦЕЮ І РОЗВИТОК ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ

Виробнича діяльність є однією з головних сфер життєдіяльності особи, в якій відбувається її розвиток, формуються різноманітні соціальні якості. За умов зрілого соціалізму на основі органічного поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання цю сферу характеризують нові змістові форми суспільного руху. Зокрема, підносяться значення трудових колективів як осередків виробничої діяльності особи, в оптимізації виробничих соціально-організаційних і виховних функцій яких велика роль належить профспілкам. Л. І. Брежнев, розглядаючи на XVII з'їзді профспілок СРСР арсенал засобів, за допомогою яких ця наймасовіша організація трудящих має впливати на соціальні, економічні, політичні процеси суспільства розвинутого соціалізму, зазначав: «Профспілки повинні мати в полі зору як трудові колективи в цілому, так і кожну людину з її індивідуальними рисами й особливостями. Вони повинні постійно дбати про створення такої атмосфери, такого соціально-психологічного, морального клімату на виробництві, при яких найбільш повно розкривалися б кращі риси радянського характеру, кращі якості радянської людини»¹.

З піднесенням соціальної ролі трудових колективів у сферах виробничої і позавиробничої діяльності особи актуалізується потреба визначення критеріїв, за якими оцінюється їхня робота. У літературі з цього питання, а також з проблем промислової соціології дедалі більшого поширення набуває думка про застосування поряд з економічними, виробничими показниками і тих, що характеризують особисті якості працівників, їхнє суб'єктивне ставлення до трудової діяльності. Серед останніх важливе місце посідає задоволеність працею. Зміст цього поняття, як і сфера його «дії», за минуле десятиріччя істотно змінилися. Нині воно використовується не тільки в аналізі функціонування виробничого колективу, відображуючи стан добору кадрів, адаптації працівника у колективі, але й виступає важливим засобом соціального контролю і регулювання виробничої діяльності. Цей показник рекомендують застосовувати у прогнозуванні і управлінні, у вивченні факторів, що впливають на підвищення трудової дисципліни, поліпшення якості продукції і зростання продуктивності праці.

Більшість пропозицій щодо практичного застосування індикатора «задоволеність працею» як засобу соціального контролю і регулювання виходить з припущення про міцний зв'язок між задоволеністю працею і виробничою діяльністю індивіда. Однак ще недостатньо з'ясований характер цього взаємозв'язку, а отже, й можливості використання соціологічної інформації про задоволеність працею у практиці управління. Суперечливість її оцінки, на думку дослідників, є відображенням справді кризової ситуації у дослідженнях з цього питання².

¹ Брежнев Л. І. Піклування про людей праці, турботу про виробництво — в центр уваги профспілок: Промова на XVII з'їзді профспілок СРСР. — Рад. Україна, 1982, 17 берез.

² Див.: Ядов В. А., Киссель А. А. Удовлетворенность работой: анализ эмпирических обобщений и попытка их теоретического обоснования. — Социол. исследование, 1974, № 1, с. 78.

У радянській соціологічній літературі існують різні погляди щодо зв'язку між задоволеністю працею і виробничою діяльністю індивіда. Можна виділити принаймні чотири позиції у розумінні даної проблеми.

Задоволеність працею безпосередньо впливає на продуктивність і результати праці. Ця точка зору найпоширеніша як у масовій, буденній свідомості, так і серед соціологів. Але дослідники по-різному оцінюють характер цього впливу. Одні з них вважають, що задоволеність працею позитивно впливає на індивідуальну виробничу діяльність, стимулює її³, інші відзначають її негативний вплив на виробничу поведінку робітників.

Задоволеність працею впливає на виробничу діяльність індивіда лише за певних умов. Цей вплив, на думку прихильників даної точки зору, залежить від типу особи робітника, вимог підприємства чи організації, де він працює, зв'язку останніх з можливостями його розвитку.

Задоволеність працею взагалі не впливає на процес виробничої діяльності — таке розуміння подибуємо в деяких американських соціологів. Пріоритет віддається технології виробництва, яка забезпечує (за умов незначного впливу соціальних факторів) необхідну продуктивність праці. Але навіть серед сучасних буржуазних соціологів небагато тих, хто додержується такої думки, незважаючи на те, що в їхніх дослідженнях зв'язок між задоволеністю працею і виробничою діяльністю не був виявлений.

Задоволеність працею залежить від її продуктивності. При цьому вплив виробничої діяльності на задоволеність працею пов'язують із залежністю останньої також від низки інших соціальних факторів. Так, наприклад, задоволеність працею (як результат її продуктивності) впливає не тільки за умов, коли остання належно винагороджується.

Слід зазначити, що жодна з вищеназваних точок зору не дістала розгорнутого теоретичного обґрунтування. Тому вивчення зв'язку між задоволеністю працею і виробничою діяльністю не піднеслося вище емпіричного рівня соціологічних досліджень, за яким неявно було визнане право на остаточний висновок щодо згаданої проблеми. Однак результати емпіричних досліджень виявились такими неоднозначними, що припускали обґрунтування як правомірності, так і неправомірності кожної з перелічених вище точок зору. Відповідно сформувались і два основні підходи у трактуванні емпіричної соціологічної інформації з даного питання. Одна група дослідників пояснює такий характер результатів різноманітністю методів вивчення, відсутністю стандартних процедур вимірювання (дослідження відрізняються одне від одного інтерпретацією і методами вимірювання основних змінних, способами співвідношення індикатора задоволеності з показниками виробничої діяльності і показниками їх зв'язку). Це пов'язують також з неоднозначністю загальних показників, які відображують задоволеність працею. Вважається, що остання є багатомірною одиницею виміру (залежно від джерела виникнення задоволеність або впливає або не впливає на продуктивність праці), тобто у певний спосіб корелюється з виробничою діяльністю.

Інша група дослідників спробувала виявити неявні змінні, що, за їхнім припущенням, впливають на «щільність» зв'язку між виробничою діяльністю індивіда і задоволеністю працею. Вони виходять з того, що саме вплив таких змінних зумовлює різноманітність емпіричних даних. До зазначених змінних включають фактори різного поряд-

³ Так, наприклад, В. Г. Подмарков твердить, що задоволеність працею безпосередньо впливає на її результати і за інших однакових умов між задоволеністю працею й економічними показниками існує пряма залежність, і обсяг продукції у певному розумінні може виступати кількісним показником означеного відношення. (Див.: Подмарков В. Г. Введення в промислову соціологію. М., 1979, с. 98).

ку: конкретні соціальні умови, в яких «фіксуються» «задоволеність» і «продуктивність», особистісне значення організації для працівника, тип його мотиваційних орієнтацій (внутрішній—зовнішній) та ін.

У рамках промислової соціології організується нині велика кількість досліджень, спрямованих на виявлення тих ситуацій, в яких простежується (або не простежується) зв'язок між задоволеністю працею і виробничою діяльністю індивіда. Проте у цих дослідженнях, як правило, не ставиться питання про характер даного зв'язку, і тому неможливо дізнатися, про які саме ситуації йдеться: чи про ситуації, де існує причинний зв'язок між задоволеністю працею і індивідуальною виробничою поведінкою, чи про ситуації, в яких між цими показниками простежується (або не простежується) зв'язок супроводження (у першому випадку «прихована» зміна тією самою мірою впливає і на «задоволеність» і на виробничу поведінку, у другому — її вплив різний).

Згадана вище «кризова ситуація» у дослідженнях з проблеми задоволеності працею, на нашу думку, здебільшого зумовлена тим, що не завжди враховуються особливості її теоретичної й емпіричної інтерпретації. На теоретичному рівні задоволеність працею трактується або як стан реалізації потреб працівників у сфері трудової діяльності, або як емоційне сприйняття цього стану. Проте і в тому і в тому разі реально вимірюється тільки вербально зафіксоване і виражене в процесі опитування ставлення до праці (слід підкреслити, що аналіз вербальних реакцій респондентів є основним і практично єдино можливим способом вимірювання задоволеності працею). Відповідно до методів вимірювання задоволеності працею найадекватнішою видається її інтерпретація як певного соціально-психологічного зрізу суспільної свідомості. За такого підходу розв'язання питання про зв'язок задоволеності працею і поведінки індивіда у сфері виробництва переміщується у площину більш загальної проблеми — взаємозв'язку свідомості і дії. Це дає змогу розглянути невідповідність між задоволеністю й індивідуальною виробничою діяльністю у контексті співвідношення вербалізованої свідомості («слова») і діла, ціннісних орієнтацій, стереотипів свідомості, вербальних установок, з одного боку, і потреб, інтересів і реальних можливостей їх реалізації — з другого.

Враховуючи природу емпірично встановленої у соціологічних дослідженнях задоволеності, а також принципову можливість розбіжності між вербалізованою свідомістю і дією, можна зробити припущення, що, по-перше, різнобічність емпіричних даних, одержаних у процесі вивчення проблеми «задоволеність працею — виробнича діяльність» — закономірне явище, яке не можна пояснити лише застосуванням різних методик і процедур вимірювання. По-друге, навіть у тих випадках, коли між задоволеністю працею і виробничою діяльністю виявляється статистично значущий зв'язок, останній за своїм характером є переважно зв'язком супроводження, який визначається неявним, прихованим впливом інших змінних, що зумовлюють як рівень задоволеності працею, так і показники виробничої діяльності.

З метою емпіричного обґрунтування цих положень ми провели вторинний аналіз шістьох конкретно-соціологічних досліджень, що здійснювалися лабораторією соціологічних досліджень Одеського університету за період з 1970 по 1980 р. Дослідженнями було охоплено 10400 робітників, 900 лінійних керівників (майстрів, старших майстрів), 1900 інженерно-технічних працівників функціональних служб управління 18-ти промислових підприємств Міністерства Морського Флоту СРСР різних районів нашої країни.

Інформація про задоволеність працею робітників збиралась за допомогою методу формалізованого інтерв'ю, а про задоволеність працею лінійних керівників і ТТП функціональних служб управління — за допомогою анкетування. У кожному дослідженні вимірювалися як

«інтегральна задоволеність» (роботою, професією), так і «часткова» (оцінки окремих аспектів трудової діяльності, змісту, організації праці, матеріального стимулювання та ін.). «Інтегрована задоволеність» вимірювалась на основі методу «логічного квадрата», «часткова» — прямих запитань. Винятком становили «інтегральна» і «часткова» задоволеність працею лінійних керівників і інженерно-технічних працівників функціональних служб управління, що вимірювались за допомогою модифікованого методу Портера⁴.

Задоволеність працею як показник суб'єктивного ставлення до праці у проведених дослідженнях порівнювали з діловими якостями працівника — показниками його ставлення до праці, які характеризують різні аспекти поведінки індивіда у сфері трудової діяльності (дисциплінованість, справність, якість роботи, творча активність тощо). Перевага індикатора «ділові якості» над економічними показниками в даному разі полягає в тому, що, по-перше, економічні показники (зафіксовані у заводській документації) характеризують, як правило, виробничу діяльність окремих підрозділів (бригад, дільниць, цехів, відділів та ін.) і тому не можуть бути застосовані для оцінки виробничої діяльності кожного окремого працівника. По-друге, у загальноприйнятних економічних показниках не відображена низка важливих аспектів поведінки індивіда у сфері виробництва. По-третє, ці показники малозастосовні навіть щодо працівників однієї і тієї самої професійної групи (так, система нормування праці робітників різна в основних і допоміжних цехах, а також для тих, хто працює від'їждно і лочасово). По-четверте, економічні показники виступають не так мірою живої праці та її якості, як регулятором розміру заробітної плати.

Нами досліджувались такі ділові якості робітників: дисциплінованість, справність (виконання завдань), якість роботи і творча активність (участь у раціоналізації і винахідництві, внесення пропозицій щодо поліпшення організації праці та ін.). Ці якості вимірювались на основі оцінок праці робітників їх безпосередніми керівниками⁵.

З метою виявлення ступеня відповідності між задоволеністю працею і виробничою діяльністю індивідів використовувались різні способи порівняння показників. Зіставленням групових показників задоволеності працею з груповими показниками «ділових якостей» не було виявлено стійкого зв'язку між цими змінними. Слід зазначити, що коливання коефіцієнту Спірмена залежить від «зрізів» тих груп (і їх характеристик), у межах яких співвідносять «задоволеність» і результати праці. Його величина у багатьох випадках «нижча» за істотність досліджуваного явища або навіть негативна.

Аналіз відповідності «інтегральної задоволеності» працею і «ділових якостей» показує, що зв'язок між змінними, які розглядаються, або дуже слабкий, або зовсім відсутній. Надійність цього висновку підтверджується, зокрема, даними, одержаними за допомогою комбінації різних мір зв'язку: коефіцієнтів Крамера, Кендела, а також коефіцієнта кореляції. З 36 випадків, коли розглядався зв'язок між «інтегральною задоволеністю» (роботою, професією) і показниками ділових якостей, відповідно до критерію χ^2 цей зв'язок виявився значущим 21 раз, а відповідно до величини r — 20. Коефіцієнт Чупрова (Крамера) коливався від .30 до .172 (середнє значення .077), коефіцієнт кореляції (Γ) від .013 до .165 (середнє значення .072).

У процесі вимірювання «інтегральної задоволеності» лінійних керівників, як уже зазначалось, застосовувався як метод «логічного

⁴ Див.: Человек и его работа: Социол. исслед. М., 1967. 392.; Проблема социального регулирования на промышленных предприятиях. Киев, 1973. 156 с.

⁵ Методика відбору і вимірювання ділових якостей працівників вперше детально з'явлена у кн.: Человек и его работа, с. 120—125.

квадрата», так і методи сумарних оцінок і Портера. Проте і в цьому випадку між «інтегральною задоволеністю» і «діловими якостями» не був виявлений міцний зв'язок (лише у 4-х випадках із 36 цей зв'язок був статистично значущий). Коефіцієнт Крамера коливався від .04 до .15 за середнього значення .08).

Аналіз не підтвердив і припущення деяких дослідників про те, що ділові якості міцніше пов'язані не з інтегральною, а з частковою задоволеністю. Зіставлення ділових якостей із змістом праці, розміром заробітної плати, взаєминами з адміністрацією та ін. (суб'єктивними оцінками елементів виробничої ситуації) показало, що лише у 14 випадках з 36 зв'язок статистично значущий. Середнє значення коефіцієнта Чупрова дорівнювало .061, змінюючись від .023 до .107. Отже, і середнє значення симетричних показників зв'язку, і питома вага випадків, коли зв'язок характеристик (які досліджуються) статистично значущий, свідчать про те, що показники виробничої діяльності міцніше пов'язані з інтегральною задоволеністю (роботою, професією), ніж з частковою.

Значний інтерес становить інформація про залежність задоволеності від ділових якостей. Наприклад, успіхи у виробничій діяльності сприяють (або не сприяють) підвищенню рівня задоволеності. Розгляд несиметричних мір зв'язку засвідчив, що в цілому виробнича діяльність більше впливає на задоволеність працею, ніж остання на виробничу діяльність. Так, із 32 випадків зіставлення інтегративної задоволеності (роботою, спеціальністю) і виробничої діяльності у 20-х, відповідно до величини їх варіативності, виявлений більший вплив показників виробничої діяльності, у 8-х — задоволеності, у 4-х випадках розбіжність у силі їх впливу була незначною. Значення індексів інтегральної задоволеності залежно від показників виробничої діяльності змінювалось від .01 до .38 (середнє значення дорівнювало .16). Водночас варіативність індексів ділових якостей, що характеризують виробничу діяльність працівників, різною мірою задоволених роботою і професією, становить період від .01 до .24 за середнього значення .12.

Отже, зв'язок між задоволеністю працею і виробничою діяльністю не можна (і неправильно) тлумачити лише як вплив першої на другу. Виробнича діяльність впливає на задоволеність ще більшою мірою. Результати соціологічних досліджень дають змогу також констатувати той факт, що на основі інформації про виробничу діяльність робітників можливе вірогідніше судження щодо задоволеності працею, ніж на основі даних про останню — щодо їхньої виробничої діяльності.

Розбіжність між задоволеністю працею і виробничою діяльністю виявляється також у тому факті, що, як свідчать дані проведених досліджень серед робітників з низькими показниками виробничої діяльності, більшість (у середньому 70 проц.) задоволені роботою, а серед незадоволених — більшість (64 проц.) має високі показники роботи.

Важливе значення для виявлення можливостей використання задоволеності працею як засобу соціального контролю і регулювання виробничої діяльності має вивчення характеру зв'язку між задоволеністю працею і діловими якостями (зокрема, з'ясування того, чи є зв'язок причинно-наслідковим). Досліджуючи це питання, ми спробували послідовно елімінувати вплив на зв'язок задоволеності і ділових якостей деяких «побічних» факторів. І теоретичний і емпіричний рівні досліджень свідчать, що найбільший вплив на задоволеність працею і виробничу діяльність справляє рівень кваліфікації робітників. Тому показники зв'язку задоволеності працею і ділових якостей вимірювалися всередині різних кваліфікаційних груп. Залежно від рівня кваліфікації були виділені три групи робітників: з низьким (I—II розряд), середнім (III—IV) і високим (V—VI) рівнем кваліфікації.

Варіативний період зміни індексів показників трудової діяльності працівників, які найбільше або найменше задоволені працею, але мають однаковий рівень кваліфікації, дорівнює у середньому .06. У працівників різної кваліфікації, які мають на шкалі задоволеності працею однаковий показник, це значення дорівнює .44.

Міцність зв'язку задоволеності працею з різними сторонами трудової діяльності залежить від ступеня контролю, регламентації трудової діяльності. Такі її моменти, як дисциплінованість, справність, регламентуються жорсткіше, ніж, скажімо, якість роботи, творча активність. На наш погляд, кількісний показник регламентації трудової діяльності (її певних зрізів) може бути визначений на основі виявлення питомої ваги працівників з низькими показниками праці у даній соціально-професійній групі. Згідно з ним найбільше регламентуються дисциплінованість (за даними наших досліджень у середньому менше як у 3 проц. працівників є порушення), справність (5 проц. не виконують виробничих завдань). Меншою мірою регламентується якість праці (15 проц. припускають брак), і майже зовсім не регламентується творча активність (72 проц. ніколи не виявляли її).

Результати вторинного аналізу даних чотирьох соціологічних досліджень показали, що інтегративна задоволеність (роботою, професією) міцно пов'язана з дисциплінованістю (середнє значення $r = .036$, $K = .056$, $\tau = .038$) і справністю (середнє значення $r = .058$, $K = .073$, $\tau = .057$). Проте найбільше вони пов'язані з творчою активністю ($r = .091$, $K = .077$, $\tau = .085$) і з якістю роботи ($r = .106$, $K = .102$, $r = .108$).

Зв'язок задоволеності працею і виробничої діяльності є за своїм характером зв'язком супроводження, оскільки на нього неявно впливають інші змінні. Це значною мірою пояснює неоднозначність емпіричних даних щодо його «щільності». Наявність або відсутність статистично значущого зв'язку між змінними, що розглядались, виражається особливістю і ступенем впливу у кожній конкретній ситуації тих прихованих факторів, які зумовлюють і рівень задоволеності працею, і виробничу діяльність робітників.

Практичне значення проведених досліджень полягає в тому, що вони засвідчили неправомірність використання задоволеності працею як засобу соціального контролю і регулювання виробничої діяльності. Більше того, задоволеність працею не може і не повинна розглядатися просто як засіб досягнення тієї чи тієї виробничої мети. За соціалістичного способу організації праці задоволеність працею як показник рівня розвитку свідомості членів виробничого колективу виступає відносно самостійною метою суб'єкта управління, що співвідноситься з виробничими цілями — підвищенням якості продукції, продуктивності праці, яка становить неодмінну умову вдосконалення соціалістичної системи господарювання. Радянське суспільство — суспільство людей праці. Праця, за висловом К. Маркса, є природною необхідністю і соціальним обов'язком на кожній стадії історичного розвитку. Соціалізм, докорінно змінюючи її характер, зміст і суспільну організацію, ставить завдання піднесення продуктивності праці. КПРС, радянська держава докладають великих зусиль, щоб перетворити її на змістовний, творчий процес. Накреслена і реалізується широка цільова програма скорочення і поступової ліквідації ручної малокваліфікованої і важкої праці. Велика увага приділяється розвитку соціалістичного змагання, яке сприяє підвищенню ефективності і якості праці, формуванню комуністичного, колективістського ставлення до неї. Комплекс цих заходів дає можливість підвищити рівень задоволеності працею, повніше розкрити у трудовій діяльності соціальні якості особи соціалістичного типу.

* * *

С зростанням соціальної ролі трудових колективів в сферах виробничої і невиробничої діяльності людини актуалізується потреба визначення критеріїв, в відповідності з якими оцінюється її робота. В літературі по цьому вопросу все більше розповсюдження отримує думка про необхідність застосування в ряді економічних, виробничих показників і таких, які характеризують особисті якості працівників, їх суб'єктивне ставлення до трудової діяльності. Серед останніх важке місце належить задоволеності працею. Нині вона використовується не тільки при аналізі функціонування виробничого колективу, відображаючи стан підбору кадрів, адаптації працівника в колективі, але і як засіб соціального контролю і регуляції виробництва. Цей показник використовується також в прогнозуванні, в вивченні факторів, які впливають на підвищення трудової дисципліни, розвиток ділових якостей працівників.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики.—К.: Наукова думка, 1981.—368 с.

В монографії досліджуються фундаментальні проблеми марксистсько-ленінської філософії, співвідношення філософії та світогляду, місце і роль категорій і законів діалектики в системі світогляду, соціально-практична зумовленість і культурно-історичний зміст категорій, їх особливості в різних типах культури і світогляду та ін.

Патриотизм и интернационализм — неотъемлемая черта социалистического образа жизни.—К.: Наукова думка, 1981.—271 с.

В монографії розкриваються важливі риси взаємовідносин соціалістичних націй. Показано єдність інтернаціонального та національного в радянському способі життя, соціальну сутність інтернаціоналізму та патріотизму як характерних рис нової історичної спільності людей.

Теоретичні питання національних відносин та пролетарського інтернаціоналізму.—К.: Наукова думка, 1981.—166 с.

В книзі досліджуються процеси інтернаціоналізації суспільного життя в умовах розвинутого соціалізму, дальшого розвитку національних відносин в СРСР та країнах соціалістичної співдружності. Дається аналіз становлення рис інтернаціональної духовної спільності при соціалізмі. Дана критика буржуазно-націоналістичної концепції в питаннях національних відносин.

Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества.—К.: Наукова думка, 1981.—358 с.

В монографії розглядається праця як сутнісна риса розвинутого соціалістичного суспільства, його способу життя. Досліджуються проблеми праці під кутом зору його безпосередньо суспільного характеру, тенденцій розвитку, впливу на подальше удосконалення соціалістичних суспільних відносин, виховання нової людини.

УГРИМОВА А. Н. Проблема человека в буржуазных теориях организации.—К.: Наукова думка, 1982.—136 с.

В монографії піддано критичному аналізу буржуазній концепції організації і управління, показано місце і роль в них людини. Розкривається ідейний та історичний зв'язок сучасної буржуазної системи менеджмента з буржуазною філософією. Досліджуються теоретичні передумови буржуазних організаційно-управлінських концепцій, розкриваються їх класово-апологічна спрямованість і антигуманна сутність.

ВИДАТНИЙ ГУМАНІСТ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

(До 450-річчя від дня народження М. Монтеня)

Французький мислитель Мішель Монтень, 450-річний ювілей від дня народження якого виповнюється нині, народився 28 лютого 1533 року у невеличкому гасконському замку «Монтень» на півдні Франції. За походженням Монтень належав до так званого «дворянства мантиї» (його предки — багате купецьке сімейство Ейкемів, яке отримало «за заслуги перед французькою короною» дворянство лише наприкінці XV ст.) і, подібно до свого батька, значну частину свого життя присвятив королівській службі — був суддею, радником бордоського парламенту, а згодом і мером міста Бордо. Хоча така діяльність не дуже приваблювала Монтеня (тому при першій сприятливій нагоді він подав у відставку, присвятивши себе повністю літературним і науковим заняттям), до служби він ставився сумлінно, недаремно Генріх IV Наваррський, який утвердився на французькому престолі наприкінці XVI ст. і який багато зробив для утвердження абсолютизму у Франції, всіляко залучав видатного мислителя до свого найближчого оточення. Характеризуючи такі суспільні симпатії філософа, слід мати на увазі складну соціально-політичну ситуацію в країні — інтенсивне становлення буржуазних відносин (розвиток мануфактурного виробництва в Пуату, Нормандії і поблизу Парижа, зростання торгівлі і масштабів кредитних операцій, що приводило до створення значних на той час капіталів та ін.), якому протидіяли відцентрові тенденції великих феодалів (особливо південнофранцузьких), що шукали союзу з впливовою протестанською (антикатолицькою) партією (так звані гугеноти). Зрозуміло, що за таких умов зміцнення центральної (королівської) влади було об'єктивно прогресивним явищем, оскільки значною мірою знімало перепони (феодална роздрібненість, нескінченні чвари між феодалами вкрай дезорганізували економіку і господарство країни) для перетворення феодалного базису на буржуазний.

XVI століття, в якому жив і творив М. Монтень, в цілому ряді моментів як суспільно-історичного, так і ідеологічного плану виявляє себе як переламний період в протиборстві двох суспільно-економічних формацій, двох способів життя — феодалного і буржуазного. Зародження буржуазних відносин в надрах феодалного суспільного організму припадає на початок XIV ст. Ідеологічно-світоглядним відображенням цього процесу було, як відомо, виникнення своєрідного історичного соціокультурного феномена, що дістав назву Відродження. Молодий буржуазний клас, що починає формуватися в середовищі середньовічного бюргерства, енергійно шукає нових світоглядних орієнтирів, відмінних від пропонованих офіційною християнсько-теологічною ідеологією установок на чисту «духовність», що абсолютно протистоїть «гріховній» недосконалості «земної плоті», природі. Саме в цій ситуації і виникає ранньобуржуазний гуманізм. Класичний гуманізм XIV—XV ст. особливо на своєму ранньому етапі (Данте Аліґ'єрі, Ф. Петрарка, К. Салютаті, Л. Валла, Дж. Манетті та ін.), будучи запереченням традиційних феодално-середньовічних цінностей, проте не вступає у відкритий конфлікт з традицією — перші гуманісти не виявляють наміру відкидати чи, принаймні, піддати критиці офіційну схоластично-теологічну «науку» університетів, вони просто розроблюють коло питань, що виходять за межі офіційного кола схоластичного знання — філологія, переклади античних авторів, поезія тощо складають обсяг тієї сфери знання, яка на відміну від офіційної схоластики — *studia divina* («божественні науки») є *studia humana* («людська наука», світське знання). Так само і тлумачення реальності, хоча і принципово відмінне в офіційно-схоластичному («духовність») і гуманістичному (природа) його варіантах, довгий час не виявляло своєї принципової несумірності. І це тому, що гуманісти XIV—XV ст. не замінюють традиційну «вищу» реальність божественно-духовного буття новою вищою реальністю (природою), а, по-перше, вбачають конкретне втілення природного буття не у природі як

такій, а в людині і, по-друге, проголошують людину, людське буття «вищим» втіленням реальності. Звідси — антропоцентризм і пантеїзм (специфічно, проте, «гуманістичного» типу, оскільки він на відміну, скажімо, від пантеїзму Спінози «розчиняє» бога не в природі як такої, а в людині — а вже людина своєю творчістю здатна обожнити і природу), як характерні риси класичного (XIV—XV ст.) гуманізму Відродження. Все це створювало можливість тимчасового, нібито «мирного» співіснування середньовічного (феодалного) і буржуазного світоглядів, породжувало ілюзію своєрідного ідеологічного «паралелізму», що приводило до своєрідної історичної ситуації, в якій ставали можливими такі речі, як, наприклад, майже безпечна полеміка з точки зору самого папи (так, проти основних тез етичного трактату папи Іннокентія III «Про презирство до світу і нікчемність людини» майже відверто виступав Ф. Петрарка у філософському діалозі «Моя таємниця» і Дж. Манетті у трактаті «Про гідність і вищість людини»); про своєрідність ситуації свідчить і доброзичливе ставлення до гуманізму і гуманістів навіть верхівки католицької церкви — один з відомих мислителів-гуманістів XV ст. Н. Кузанський був сам кардиналом, більше того — історія знає навіть папу-гуманіста — Пія II.

Ситуація, проте, різко змінюється вже в кінці XV ст. Реформація, що дістає свій перший вияв у вченні Дж. Уїкліфа, Я. Гуса і, головне, в широкому антифеодалному русі чеських гуситів, кладе край мирному «паралелізму» двох ідейних позицій. Різко активізується діяльність створеної ще у XIII ст. «святої інквізиції» — саме на кінець XV ст. припадає діяльність однієї з найзловісніших фігур в історії цієї організації — Т. Торквемадані, який у 1483 році очолив створений ним в Іспанії вищий трибунал інквізиції — так звану Сунрему. Діяльність гуманістів викликає дедалі зростаючу настороженість офіційних властей католицької церкви — коли відомий гуманіст XV ст. Дж. Піко делла Мірандола хотів провести диспут за змістом висунутих ним 900 тез, папа Іннокентій VIII його заборонив. Але переламним у протистоянні (політичному, ідеологічному, культурному та ін.) феодального і ранньобуржуазного суспільства стає, як вже відзначалося, XVI століття. На його початку розгортається широкий антифеодальний рух — Реформація, який, незважаючи на зовні релігійну форму, відкриває серію буржуазних революцій; перша революційна хвиля — Селянська війна в Німеччині 1525 р., — хоча і не досягла остаточної мети, завдала такого нищівного удару феодалізму і католицькій церкві, що вони вже ніколи не могли остаточно оправитися. Кінець же століття знаменується перемогою буржуазною революцією у Нідерландах.

Феодална реакція і католицька церква вдаються до серії заходів, спрямованих на активну протидію прогресивним суспільним силам, — так звана контрреформація. Істотними моментами реалізації програми контрреформації було створення у 1540 р. І. Лойолою ордену єзуїтів, а також постанови Тридентського собору, відповідно до однієї з яких запроваджувався горезвісний «*Index Librorum Prohibitorum*» (список заборонених книжок). Активно включається в програму контрреформації і «свята інквізиція», яка загрожує відвертою фізичною розправою вже не тільки ватажкам «єретичних» рухів, але й видатним мислителям-гуманістам, ученим-природодослідникам і діячам культури. Відверте проголошення світоглядних принципів Відродження стає віднині небезпечною справою. Переслідуваний реакціонерами, змушений був покінчити життя самогубством Б. Депер'є — автор вільнодумного твору «Кімвал світу», гине від ножа найманого вбивці у трагічну Варфоломійську ніч 24 серпня 1572 р. видатний вчений де ла Раме (Рамус), який під час захисту магістерського ступеня блискуче обгрунтував крамольну з погляду офіційної схоластичної науки тезу: «Все сказане Арістотелем — помилкове»; а пізніше, вже на початку XVII ст., спалахнули вогнища інквізиції у Римі (1600 р.) і Тулузі (1619 р.), де мученицькою смертю загинули видатні вчені і мислителі Дж. Бруно і Л. Ваніні.

Саме в таких, надзвичайно суперечливих, насичених гострими політичними суттінками умовах релігійної війни католиків і гугенотів, що досить примхливо поєднувалося із складним сплетінням доцентрових і відцентрових політичних сил у Франції, відбувалося формування поглядів М. Монтеня. Здобувши блискучу домашню освіту (ще в дитинстві Монтень вільно розмовляв латинською мовою і перечитав античну класику в оригіналі), нагромадивши значний політичний досвід на державній службі, Монтень, який в 1570 р. пішов у відставку, віддається роздумам над широким колом філософських, політичних, морально-етичних та інших проблем. Результатом цих роздумів була публікація у 1580 р. в Бордо перших двох книг знаменитих Монтеневих

«Спроб». У 1586—1587 р., після виходу четвертого видання цього твору, Монтень завершує роботу над третьою книгою і публікує її окремим виданням. У 1588 р. у Паризі виходить п'яте видання «Спроб», що включає всі три книжки. До самої смерті, що сталася 13 вересня 1592 р., Монтень продовжував працювати над текстом, вносячи в нього нові й нові виправлення, вдосконалюючи свій твір, що заслужено ввійшов до золотого фонду загальнолюдської культури.

«Спроби» — типowo гуманістичний твір, але, в новому розумінні, істотно відмінно-му від класичного гуманізму XIV—XV ст. Звичайно, в ньому відбилися і загальні риси, притаманні будь-якому періодові гуманізму Відродження. До них потрібно залічити передусім особливий інтерес до культурної спадщини античного світу — значна частина тексту «Спроб» присвячена аналізу і тлумаченню фактів і проблем з життя античності. Друга риса цього ж плану — полемічна заостреність, спрямованість проти схоластичної філософії середньовіччя і насамперед проти «бога схоластичної науки» — Арістотеля. Антиарістотелізм Монтеня, як і інших представників гуманістичного напрямку, спрямований проти догматизованого і схоластизованого змісту вчення великого античного мислителя; Монтень не приймає будь-якого прояву догматизму, виступає проти схилляння перед будь-якими авторитетами (в тому числі і перед Платоном, якого представники класичного гуманізму часто протиставляли Арістотелю). З класичними установками гуманізму зближує зміст «Спроб» і зосередження головної уваги на зображенні внутрішнього (суб'єктивного) світу людських почуттів і емоцій — саме такий самоаналіз, заглиблення у своє «я», у свої внутрішні устремління і потяги, всупереч ригористично-аскетичному самозреченню середньовічного етичного ідеалу, є найхарактернішою рисою гуманістичної літератури, особливо в ранніх (Данте, Петрарка) її зразках. Монтень протиставляє свій твір схоластичній традиції навіть стилістично. Адже гуманісти, як уже говорилося, — це люди без офіційних вчених ступенів і знань, вони взагалі за межами офіційної науки, тим-то свою істину вони шукають не в схоластичних, побудованих у строгій відповідності з віртуозною логічною «технікою» умоглядних диспутах, а у вільній, не зв'язаній формальними правилами бесіді. Строгий системи логічних «дистинкцій» і «дефініцій» вони протиставляють образне художнє мислення, логіці — інтуїцію. Тому на противагу бундучій «серйозності» університетсько-схоластичної філософії Монтень тлумачить стиль філософствування відповідно до принципів гуманістичного мислення раннього Відродження — як оптимістичний вияв емоційних глибин людської життєдіяльності і світосприйняття. Зпертаючись до цінностей античної культури, гуманісти відновлювали чистоту — мовно-філологічну насамперед — оригіналу. Нові переклади очищували античні тексти від «сварварської» (середньовічної) латині, виявляючи при цьому істотні змістовні, а не тільки формально-стилістичні перекручення тексту. Проте гуманісти не спинялися на цьому, вони вводять у науковий і літературний вжиток живу, розмовну національну мову, вступаючи в протиборство з тисячолітньою традицією написання науково-літературного тексту незрозумілою для широких мас латинною. Монтень продовжує саме цю спрямованість класичного гуманізму, відмовляючись на сторінках «Спроб» від традиційної латині (хоча сам він, як вже зазначалося, вільно володів нею) і вдаючись до мови, якою «користуються на паризькому ринку»¹. Монтень рішуче заперечує проти штучного ускладнення мови, вважаючи, що слова повинні підпорядковуватись думці, а не навпаки. Що ж до мовних засобів, то філософ сміливо запозичує їх навіть в місцевих діалектах: «Там, де безсила французька мова, хай її замінить гасконська»².

І цілою низкою рис подібні до творів класичної гуманістичної літератури «Спроби» водночас своєрідно увібрали специфічні риси останнього етапу гуманізму Відродження, властиві саме XVI століттю.

Вище вже говорилося про антропоцентричний характер класичного гуманізму. Йдеться про специфічну роль, що її надано людині у всій світоглядно-методологічній орієнтації творчості гуманістів. Вже Данте і Петрарка всіляко підкреслювали, що «небесне» блаженство аж ніяк не виключає блаженства «земного» і не суперечить останньому, а у творчості гуманістів наступного, XV ст., — Л. Валли, Л. Альберті, Н. Кузанського, М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандоли, Т. Гогенхайма (Парацельса)

¹ Монтень М. Опыты. — М.; Л., 1958, кн. 1, с. 219.

² Там же, с. 218.

та ін.— антропоцентризм постає як провідна мислительна установка. Людина тлумачиться тут як виняткова істота, здатна повторювати в собі (а значить, у певному розумінні і вмістити) весь космос (ідея людини-«мікрокосмосу»). Винятковою рисою людини, що робить її «божественною» («богорівною») істотою проголошується її здатність до творчості. І, нарешті, на думку Піко делла Мірандоли, людина взагалі не «вписується» у строгу ієрархічну підпорядкованість елементів Всесвіту; бог, міркує Мірандола, взагалі не визначив людині якогось певного місця у світі, дозволивши їй самій обирати його — аж до найвищих вершин досконалості — і досягти цього місця свobodно творчою дією.

Підкреслюючи всупереч середньовічно-теологічній традиції цілковиту сумісність (і сумірність) «земного» і «небесного», гуманізм водночас тлумачить їх відповідно як «природне» і «духовне». «Духовне» при цьому, зрозуміло, мислиться як цілком природна властивість тілесного (це вже зовсім не «іскра божя», що почуває себе у гріховному тілі як у темниці). І все ж специфічно людські якості продовжують за традицією пов'язуватись з духом, а не з тілом. Л. Валла — один з провідних гуманістів XV ст. — спеціально підкреслює, що людиною є не «варвар», не суто природна істота, а цивілізована (культурна) істота, відмітну рису якої становить специфічна якість — *humanitas* (людяність), остання ж — результат діяння цілої групи духовних чинників, культури. За такого тлумачення людські характеристики уподібнюються традиційно середньовічному розумінню саме духовності як «вищого» типу реальності, що абсолютно протистоїть природі.

Тому цілком логічно вже у другій половині XV ст. в надрах самого буржуазного світогляду (і гуманізму) виникає досить гостра суперечність між загальним антифеодальним спрямуванням світоглядної культури Відродження, орієнтованої на природу (а не на дух) як головний вивч. яв. реальності, і антропоцентричним (орієнтованим на духовну сторону людського ества) характером гуманізму XIV—XV ст. Гуманістично-духовне тлумачення людини внаслідок розгортання цієї суперечності зближується з поняттям суб'єктивності, а початкова (притаманна ранньому Відродженню) ідея єдності людини і природи поляризується на «суб'єктивне» (людське) і об'єктивне (природне). Із загостренням конфлікту між буржуа і феодалами, що досягає значного напруження на початок XVI ст., зростає тенденція (всередині буржуазного світогляду) до виключно «об'єктивного» тлумачення людини, як цілком підпорядкованої законам «цілого», невід'ємної частини природи. Тому боротьба проти абстрактної суб'єктивності християнства позначається і на способі розв'язання самої внутрішньої суперечності ранньобуржуазного світогляду — ця боротьба, як відзначає К. Маркс, приводить філософію Нового часу до «протилежної однобічності; суб'єктивності була протиставлена об'єктивності, духові — природа, спиритуалізовмі — матеріалізм, абстрактно-одичному — абстрактно-загальне, субстанція»³. Названа однобічність виявляється у своєрідній «натуралізації» філософії, науки, естетички, права тощо, які інтенсивно починають перебудовуватись (у ціннісному спрямуванні, стилістичних особливостях, навіть у зовнішній своїй організації) «за образом і подобою» природознавства — цієї нової науки про «головну» реальність, природу (в середньовічній традиції роль такої науки про «головну» реальність — «духовність» — відіграла теологія, яка теж примушувала всі інші галузі знання «перебудовуватись» за її — теології — «образом і подобою»). Внаслідок подібної «натуралізації» знання на перший план висуваються механіка, математика, оптика та інші галузі власне природничого знання — саме вони дістають статус «справжнього» знання. Що ж до мовознавства, філології, поетично-літературної творчості тощо, які становили традиційне «ядро» класичного гуманістичного знання, то вони дедалі більше «відсуваються» на другий план. Подібна «переакцентація» на природне буття чітко виявляється вже у творчості Л. да-Вінчі, і хоча традиційна гуманістична тематика посідає в діяльності цього видатного представника культури Відродження ще досить помітне місце, методологія осмислення цієї тематички, стилістичне її оформлення вже виразно «натуралістичні». «Натуралізм» як вираження нового типу філософствування в межах ранньобуржуазного світогляду рішуче витісняє антропоцентризм (і навіть антропоморфізм) гуманістичного стилю мислення раннього Відродження і свій відносно завершений вияв дістає у творчості Г. Галілея,

³ Енгельс Ф. Становище Англії. Вісімнадцяте століття. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 560.

набувши в останнього рис, які спричиняють подальшу еволюцію «натуралістичного» мислення до механістичних установок (за межами XVI ст.— у так званій метафізиці XVII ст.) філософії Т. Гоббса і Р. Декарта. Відповідно до цього і гуманістичний пантеїзм раннього (XIV—XV ст.) Відродження, в процесі «елімінації» суб'єктивно-антропоцентричного підходу до Всесвіту, поступається місцем деїзмові (який разом з «суб'єктивністю» людської особистості виводить за межі природи, а значить — і реальності як такої, бога, зберігаючи за ним лише функцію суто зовнішньої «першої» причини світу). За всіх цих змін традиційна гуманістична тематика не зникає, відтепер вона стає лише надбанням не пізнавальної, а переважно художньої творчості. Показовою щодо цього є та обставина, що видатний представник пізнього Відродження Ф. Рабле (до речі, старший сучасник Монтеня, який мав на останнього великий вплив) виявив себе як гуманіст не на півні наукових розвідок (Рабле був медиком за фахом, професором медицини і анатомії в Монпельє), а саме в літературній творчості—у широко відомому романі «Гаргантюа і Пантагрюель». Звідси стає зрозумілим, чому слово «гуманіст» у XVI ст. асоціюється з іменами М. Сервантеса і В. Шекспіра, а не таких їхніх знаменитих сучасників, як, скажімо, Тіхо да Браге, Й. Кеплера, Г. Галілея, хоча століттям раніше така відмінність була практично неможливою.

Тому характеризуючи Монтеня як мислителя-гуманіста, треба мати на увазі, що він був, по суті, останнім гуманістом Відродження, у творчості якого відбилися як основні змістові характеристики того специфічного феномена, яким є гуманізм Відродження, так і ті якісно нові ідейні процеси, які на кінець XVI ст. вичерпують і гуманізм і саме Відродження, знаменуючи перехід до наступного історичного періоду—Нового часу і його ідеологічного відображення—«метафізики» XVII століття.

Нові порівняно з класичним гуманізмом риси має вже жанрова специфіка «Спроб» Монтеня. Це не поема, не збірка сонетів, не «пошлання» і не діалог, який так полюбили представники класичного гуманізму. Але водночас це і не науковий трактат, властивий творчості природодослідників розглядуваного періоду. І хоча в душі свого часу Монтень називає твір «*Essay*», реальний зміст його відповідає скоріше термінові «есе» в сучасному публіцистично-літературному його значенні, ніж тій інтерпретації, яка асоціює його з поняттям досвіду, експерименту (до такого значення термін «*essay*» наближається у назвах творів мислителів Нового часу: Дж. Локка, Дж. Берклі та ін.). Саме цією обставиною і диктується переклад назви Монтеневого твору на українську мову словом «Спроби» (можна було б ще сказати «Проби»), а не якимсь ближчим до терміна «досвід» («експеримент») словом.

«Спроби» написані в оригінальній манері зібрання, здавалось би, композиційно не пов'язаних між собою різноманітних оповідей, історичних анекдотів, сентенцій, афоризмів, окремих роздумів на морально-етичні, філософські, релігійні та інші теми. А проте «Спроби»—композиційно цілісне утворення і його цілісність цементується смисловою єдністю, втіленою у єдності мислячого суб'єкта—автора, який буквально на першій сторінці у зверненні до читача зізнається: «Зміст моєї книги—я сам»⁴. Отже, предмет «Спроб»—не космічна сутність людини, не її «унікальне» місце в світі, не «людина взагалі» у її відношенні до бога, до природи та ін., а реальна, жива, конкретна, індивідуальна людина—автор. Предмет дослідження—і це властиво саме новому, природничонауковому, емпірично-фактичному підходові до реальності—максимально конкретизований. Але індивідуальна конкретність цілком в душі народжуваного механістичним природознавством «абстрактно-загального, субстанціального» (К. Маркс) тлумачення реальності мислиться як неявна форма вияву загального, оскільки, зауважує Монтень, «кожна людина має все те, що властиве всьому роду людському»⁵. З цих позицій Монтень піддає критиці наріжний принцип класичного гуманізму—антропоцентризм. Людина, міркує автор «Спроб», помилково «відрізняє і відрізняє себе з безлічі інших створін, применшує можливості тварин, своїх співбратів і співтоваришів»⁶. Насправді ж, вважає у згоді з новим, «натуралістичним» духом епохи Монтень, людина «не вища і не нижча від інших»⁷ істот і тому мусить визнати порядок природи і підкоритися йому⁸. У цих міркуваннях Монтеня виразно виявилася

⁴ Див.: Монтень М. Опыты, кн. 1, с. 9.

⁵ Там же, кн. 3, с. 27.

⁶ Там же, кн. 2, с. 143.

⁷ Там же, с. 151.

⁸ Там же, с. 151—152.

цілком логічна з погляду «натуралістичного» розуміння реальності тенденція заперечення якісної специфічності людини як природної істоти. Згодом це стане однією з найхарактерніших рис метафізичного матеріалізму, що її подолати зможе лише діалектичний матеріалізм.

Хоча класичний гуманізм убачав специфічність «природної», «земної» сутності людини в її «божественності» («рівнопорядковості» з досконалим буттям бога) і тим самим впадав у розумінні цього важливого питання в «теологічну ілюзію», він все ж був ближчий до істини, ніж позиція механістичного заперечення специфічності людини, оскільки остання закривала шляхи до правильного розв'язання питання про практику як спосіб буття людини в світі і цілої групи важливих проблем, що стосуються таких сутнісних характеристик людини, як творчість, свобода тощо. Тим-то К. Маркс збереження можливостей для всебічного розвитку пов'язує у філософії XVII ст. лише з матеріалізмом Ф. Бекона, у якого матерія «усміхається своїм поетично-чуттєвим блиском усій людині». Торжество ж «натуралістично-механістичного» підходу до цього питання вже у наступника Бекона — Гоббса призводить до втрати такої можливості. «У своєму дальшому розвитку матеріалізм, — відзначає К. Маркс, — стає *однобічним*... Чуттєвість втрачає свої яскраві барви і перетворюється в абстрактну чуттєвість *геометра*. *Фізичний рух* приносить в жертву *механічному* або *математичному* рухові; *геометрія* проголошується головною наукою. Матеріалізм стає *ворожим людині*»⁹. Наступ на суб'єктивно-антропоцентричні елементи гуманізму провадився з кінця XV ст. з метою «подолати ворожий людині безплотний дух, який тлумачився як «рудимент» середньовічно-теологічної «духовності». Але, як зауважує К. Маркс, «матеріалізму доводиться самому умертвити свою плоть і зробитися аскетом»¹⁰. Людина і справді є природною (а не «божественною») істотою, але, підкреслює К. Маркс «людською природною істотою»¹¹, тобто суспільною природною істотою. Суспільний же характер людського ества характеризує людину як належну до якісно найвищого рівня матеріального світу. А звідси і її винятковість щодо всієї іншої природи — її здатність перетворювати світ «за мірками будь-якого виду» (К. Маркс). Саме до такого розуміння наближався гуманіст Піко делла Мірандола, говорячи про людину як про особливий «четвертий» світ космічної ієрархії, що не «вміщується» в жоден з трьох «горизонтальних» світів традиційної (неоплатонічної за походженням) структури космосу — елементарного, небесного і ангельського. Людський світ виявляється «вертикальним» щодо всього Всесвіту, пронизуючи всі його традиційні структури. Саме завдяки такому — хай і ілюзорному, неадекватному з наукової точки зору — підходові Мірандолі вдалося наблизитися (також, звичайно, на рівні «здогадки», не більше) до розуміння творчості і свободи. Адже завдячуючи саме суспільній своїй сутності людина і виявляється здатною подолати «натуральну» (природну) обмеженість і самі «цілі» (природу), з якого людина вирізняється як «частина», перетворити на свою «частину». Цю здатність людини і мав на увазі К. Маркс, зазначаючи, що «у теоретичному відношенні рослини, тварини, каміння, повітря, світло і т. д. є частиною людської свідомості, а в «практичному відношенні вони становлять частину людського життя і людської діяльності»¹². І щодо цього розуміння позиція Монтеня (що пояснюється об'єктивними ідейними тенденціями того часу) є певним відступом від позицій, досягнутих представниками класичного гуманізму за всієї обмеженості останніх.

Та обставина, що гуманізм Відродження вичерпує себе у творчості Монтеня, дістає вияв, на наш погляд, у скептичному характері Монтезенового гуманізму. Цей скептицизм, як не парадоксально, оптимістичний, він спирається на гуманістичне підґрунтя Монтезенового світогляду. І хоча, формулюючи свою позицію, Монтень неодноразово посиляється на старогрецького філософа-скептика Піррона (на сторінках «Спроб» він подекуди називає свої погляди «пірронізмом»), подібні послання треба, мабуть, розуміти скоріше як данину класично-гуманістичній традиції обов'язкового звернення до античності, ніж як вияв справді «пірроністських» агностично-нігілістичних уподобань автора «Спроб». Скептицизм Монтеня, взагалі кажучи, є досить своєрідним і зовсім не

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство. — Твори, т. 2, с. 136.

¹⁰ Там же.

¹¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 150.

¹² Там же, с. 86—87.

однозначним історико-філософським феноменом, що й зумовило різні, часто суперечливі оцінки в історико-філософській літературі. Не спиняючись на згаданій проблемі детально (для цього потрібна окрема наукова розвідка), хотілося б відзначити дві основні лінії виявлення скептичної позиції Монтеня, щодо яких згодна переважна більшість радянських істориків філософії. Скептицизм Монтеня був, по-перше, ефективним прийомом у боротьбі проти догматичної зарозумілості і непорушності самого ладу середньовічно-схоластичного мислення. Він спрямований проти схоластичного формалізму, проти схилиння перед авторитетами і принципом «загальновизнаючості» тих або інших положень як нібито «незаперечних» поза доведенням їх істинності. Самовпевненості догматичної «ученості» Монтень протиставляє сумнів, вимогу обов'язкової перевірки, випробування навіть найавторитетніших положень.

Будучи послідовним виявом специфічної для Монтеня гуманістичної (в дусі XVI ст.) позиції, орієнтованої на розуміння людини як суто «природної» істоти з усіма перевагами і обмеженостями, що випливають звідси, скептицизм має ще одне призначення — як специфічна антитеологічна позиція. У другій книзі «Спроб» знаходимо розділ XII — «Апологія Раймунда Сабундського», спеціально присвячений доведенню принципової нездатності розуму, його безсилля у справі обґрунтування релігії. Скептик обертається на сторінках цього розділу способом виведення теології (і релігії) за рамки компетенції розуму. Підкреслимо, що ця позиція суперечлива. Вона певною мірою спрямована проти релігії, але разом з тим Монтень добре розумів роль релігії у зміцненні монархічного режиму, був віруючою людиною, застерігаючи, однак, що в релігійних справах слід керуватись не розумом, а звичкою.

У своєму творі Монтень гнівно таврує ганебну практику (вельми поширену в судах і тюрмах феодальної Франції) застосування тортур і катувань, виступає проти процесів над «відьмами» та інших диких пережитків минулого. Монтень піддає критиці святиницьку мораль сучасного йому суспільства. Взірцем морального здоров'я для Монтеня служать взаємини між простими людьми, селянами. Монтень присвячує багато сторінок своїх «Спроб» змалюванню моральних переваг життя первісних індієвських племен нещодавно відкритої Америки. В цій ідеалізації первісно-общинних відносин, звичайно, виявляється абстрактно-утопічний характер як самих етичних ідеалів Монтеня, так і його критики моралі «вищого світу».

Не слід переоцінювати і антитеологічну, демократично-гуманістичну спрямованість творчості Монтеня. Видатний автор «Спроб» був сином свого часу і не заперечував релігію чи феодальні порядки як такі. Будучи державним діячем, він дбав про зміцнення абсолютної монархії і всіх тих соціальних інститутів, що могли б сприяти цьому (саме тих інститутів, які через два століття були зметені ідейними наступниками Монтеня — буржуазними революціонерами).

За всієї історичної обмеженості поглядів Монтеня видатний французький філософ-гуманіст лишається однією з визначних постатей в історії людської культури, і в день його 450-ліття ми з глибокою вдячністю згадуємо все зроблене видатним французьким мислителем для прийдешніх поколінь.

Французский мыслитель Мишель Монтень воплотил в своем творчестве противоречивые тенденции становления буржуазной культуры, которая, с одной стороны, опиралась на классический гуманизм эпохи Возрождения, а с другой — на элементы зарождавшегося научного познания природы. Это нашло свое отражение как в специфике стиля мышления Монтеня, так и в своеобразии трактовки им проблемы человека. В своих «Опытах» он рассматривает не космическую сущность человека и не «человека вообще», а реального, конкретного индивида. Обращение к субъективности человека определило как мировоззренческую направленность гуманизма французского мыслителя, который преодолевает его антропоцентристские черты, так и форму осмысления морально-этических вопросов (скептицизм). Будучи последовательным проявлением свойственной для Монтеня гуманистической (в духе XVI века) позиции, ориентированной на понимание человека как природного существа, его скептицизм носит антирелигиозный и антидогматический характер.

М. Д. КУЛТАЄВА

ЗАХІДНОНІМЕЦЬКА ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА

Західнонімецька філософська антропологія посідає особливе місце в сучасній буржуазній філософії. І справа тут зовсім не в специфіці її методології, своєрідності гносеологічних основ¹ і не в розмаїтті тематики. Насамперед звертає увагу явно виражений зв'язок цього філософського напрямку з буржуазною ідеологією і пропагандою. Цей факт відзначили багато радянських і зарубіжних марксистів². Однак уявлення про ідеологічну тенденційність західнонімецької філософської антропології, на наш погляд, не може бути повним без аналізу сукупності проблем, які зачіпають питання «соціалізації людини», практичні питання педагогіки. Саме в таких випадках особливо унаочнюються механізми перетворення зовні нейтральних антропологічних постулатів у реальні соціально-політичні установки. Ці установки в свою чергу посідають помітне місце в арсеналі пропагандистських засобів наших класових противників, активізація яких була відзначена XXVI з'їздом КПРС.

Зв'язок західнонімецької філософської антропології, особливо її педагогічної доктрини, з буржуазною пропагандою визначається створеним представниками даного напрямку «образом людини». Його привабливість у рамках буржуазної кризової свідомості пояснюється насамперед тим, що філософська антропологія, постулюючи споконвічну неповноцінність людини, акцентує принципову її здатність до самоствердження. І хоча таке самоствердження в кінцевому підсумку зводиться до розвитку адаптаційних здатностей індивіда, саме ця риса «нового» образу «людини німецького післявоєнного часу» стала своєрідним штампом буржуазної пропаганди³.

Основні риси цього образу людини визначили спрямованість і коло інтересів в педагогічних пошуках філософських антропологів. Деякі з них, особливо представники екзистенціальної антропології (Больнов), крім філософських проблем педагогіки інтенсивно розробляли її спеціальні питання, такі як дидактика і теорія виховання. Критичний аналіз таких досліджень дається в працях радянських педагогів⁴. Що ж стосується цієї статті, то вона буде присвячена критичному аналізу тих моментів «людиностворення» філософської антропології, які стали імпульсом для світоглядно-методологічної переорієнтації буржуазної педагогіки в 60—70-ті роки.

¹ Їх докладну характеристику див.: Григорян Б. Т. Философская антропология сегодня.—В кн.: Новейшие течения и проблемы философии ФРГ. М., 1978, с. 117—176; його ж: Философская антропология. М., 1982.—188 с.

² Куркин Б. А. Философские аспекты политологии в ФРГ.—Вопр. философии, 1980, № 2, с. 157—165; Эльм Л. «Новый консерватизм», идеология и политика одного реакционного течения в ФРГ. М., 1980, с. 112—113.

³ Монографії одного з провідних філософів-антропологів—А. Гелена, присвячені розробці «нового образу людини», буржуазна пропаганда посилено розрекламувала і залічила до найпопулярніших філософських бестселерів. Див.: Probst P. Politik und Anthropologie, Untersuchungen zur Theorie und Genese der philosophischen Anthropologie der Gegenwart in Deutschland. Frankfurt am Main, 1974, S. 52.

⁴ Яркіна Т. Ф. Критический анализ состояния и тенденций развития буржуазной педагогики в ФРГ. М., 1979. 215 с.; Алексюк А. М., Чорний В. М. Критика сучасних буржуазних концепцій виховання. К., 1977. 48 с.

На згаданий період припадає актуалізація процесу «соціологізації» філософської антропології. Зазначимо, що звернення до соціально-політичних фактів життя буржуазного суспільства характеризує не тільки філософську антропологію, але і чимало інших течій сучасної ідеалістичної філософії — феноменологію, філософську герменевтику, критичний раціоналізм та ін. Особливістю ж діяльності філософських антропологів у галузі суспільствознавчої проблематики є прагнення надати своїм дослідженням видимості практичної спрямованості. В цьому розумінні їх теорії, будучи вираженням кризи буржуазної свідомості, водночас претендують на подолання кризових явищ буржуазного суспільства. Що ж стосується визначення джерел цієї кризи, то щодо цього серед філософів-антропологів немає єдиної думки. До них залічують і «загальну втому» (Больнов), і «особливості душі в технічну епоху» (Гелен), і «кризу творчої індивідуальності» (Ландман). Однак усі представники філософської антропології схильні покладати відповідальність за сучасну кризову ситуацію на класичні концепції людиновчення, в основі яких перебувала ідея єдності розвитку людини і суспільства.

Так, головною хвилюючою гегелівської концепції виховання і навчання філософські антрополози вважають «забуття індивідуальності». Наведемо головний аргумент. «Світ, для якого отримує освіту учень, — пише К. Льовіт, — є не його власним особистим світом, а загальним світом суспільного життя. Гуманістичний ідеал освіти, як його розумів Гегель, є водночас і політичним в значенні участі в публічній загальній сутності... Завдяки цій освіті і підготовці до загального світу особливе, часткове «я» одичної людини стає загальним «я»⁵.

Ця інтерпретація поглядів Гегеля частково є реакцією на практику «політичного виховання» молоді в Західній Німеччині. Останнє становить одну з найреакційніших форм впливу буржуазного суспільства на особистість, здійснюваного через школу. Метою такого виховання є державне управління з боку ФРН соціально-психологічними механізмами формування політичної свідомості. Та оцінка, яку філософи-антропологи дають «політичному вихованню», багато в чому зумовлена їх непослідовним і внутрішньо суперечливим ставленням до подій суспільного життя. Зокрема, М. Ландман аналізує рецидиви «політичного виховання» на прикладі «нових лівих»⁶, К. Льовіт загальною правильно визначає зв'язок між сучасним «політичним вихованням» в Західній Німеччині і «педагогічними експериментами фашистської диктатури»⁷. Але в усіх випадках звертає на себе увагу така обставина.

Критика філософськими антропологами тенденцій «політичного виховання» в 60-ті роки проводилася в руслі пропагандистської доктрини «деідеологізації». Коли ж на період 70-х років в буржуазній ідеології стала утверджуватись доктрина «реідеологізації», філософська антропологія намагається поєднати ці дві взаємопов'язані тенденції буржуазної кризової свідомості. Відзначаючи деструктивний вплив «політичного виховання» на особистість, представники філософської антропології пропонують різко розмежувати політику і виховання як сфери життєдіяльності, які принципово не повинні стикатися. Політику вони залічують до сфери історичної свідомості, а виховання пов'язують з процесами «природної життєдіяльності людини». Ця теза взята на озброєння буржуазною ідеологією і нині активно використовується для створення пропагандистських міфів про «природну апо-

⁵ Löwith K. Aufsätze und Vorträge, 1930—1970. Stuttgart, 1971, S. 224.

⁶ Landmann M. Anklage die gegen die Vernunft. Stuttgart, 1976, S. 59—60, 90.

⁷ Löwith K. Von Hegel zu Nietzsche. Der revolutionäre Bruch im Denken des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1958, S. 284.

літичність молоді»⁸. При цьому знову ж таки в усіх випадках,— навіть полемізуючи з гегелівською філософією педагогіки,— представники філософської антропології проводять думку про альтернативність антропологічних педагогічних ідеалів теорії комуністичного виховання.

Тут найчастіше простежується схильність філософської антропології до біологізаторського тлумачення педагогічних процесів, намагання відокремити їх від суспільно-історичної практики. Філософи-антропологи фальсифікують успіхи, досягнуті реальним соціалізмом в галузі освіти і виховання. Їх позиції з даного питання тісно змикаються з установками буржуазної пропаганди, для якої антикомунізм тотожний «захистові прав людини». В такому руслі вони і здійснюють оцінку досягнень соціалізму в розвитку духовної культури, зображаючи комуністичне виховання як «заперечення» виховання взагалі. Р. Лохнер по-наклепницькому пише: «Те, що здійснюється там в численних школах і інтимних групах, не є вихованням» На його думку, у мільйонних мас радянського народу «взагалі відсутня вирішальна ознака людського буття, а саме: здатність виховувати і бути виховуваним!.. Бути людиною і виховувати — це одне й те ж»⁹.

Теза про те, що «здатність виховувати і бути виховуваним» є сутнісною характеристикою, споконвічно природженою властивістю людини, не становить оригінального нововведення філософської антропології. Намагаючись подолати історичні межі класично-раціоналістичного мислення, буржуазні філософи лише модернізують певні положення філософської класики, запозичуючи у свої системи не раціональне зерно, а світоглядно-методологічну неспроможність ідеалізму. Прикладом може бути і вищенаведена теза, яка генетично походить від педагогічних поглядів Канта, зокрема його ідеї «автономної педагогіки, або педагогіки від дитини». Такий підхід, заснований на абсолютизації значущості даних одиничного досвіду, став вихідним пунктом педагогічної доктрини, розробленої представниками «філософії життя» — В. Дільтеєм і його послідовниками Д. Нолем, Е. Венігером, Е. Шпрангером. Концепція педагогічного виховання останнього багато в чому визначила ідеологічну спрямованість розробки даної проблеми філософською антропологією.

Шпрангер надає ідеалістичній інтерпретації виховного процесу, витриманий в дусі класичних традицій, те звучання, яке через кілька десятиріч буде уявлятися філософам-антропологам певною середньою лінією у виборі між установками деідеологізації і реідеологізації. У своїй концепції культури він обґрунтовує буржуазний індивідуалізм як еталон особистісного розвитку людини, особливо актуалізуючи антикомуністичну і антирадянську спрямованість подібного педагогічного ідеалу. «Майбутня німецька людина,— твердить Шпрангер,— ніколи не буде колективною людиною і... ніколи подібно до радянської людини не розчиниться без залишку в колективі»¹⁰. Згодом ці твердження стали складовою буржуазної пропагандистської доктрини «колективної душі», яка нібито є наслідком комуністичного виховання. Для розуміння дальшої еволюції цієї реакційної педагогічної доктрини варто нагадати, що з самого початку Шпрангер відверто сформулював антикомуністичне кредо своєї діяльності, визначивши його як «боротьбу проти радянської пропаганди, яка стає дедалі енергійнішою в усіх здорових державах»¹¹.

⁸ Так, західнонімецький журнал «Штерн» в статті «Перший голос за дискотеку» виступає за відхід молоді від політики в сферу вільного часу і особистого життя (Der Stern, 1980, 25. 09.).

⁹ Lochner R. Phänomene der Erziehung. Meisenheim am Glan, 1975, S. 304..

¹⁰ Spranger E. Volk, Staat, Erziehung. Gesammelte Peden und Aufsätze, Leipzig, 1932, S. 196.

¹¹ Spranger E. Kulturpolitik. Die Erziehung, 1938, S. 3. В зв'язку з цим варто відзначити, що під «здоровою державою» Шпрангер розуміє фашистську диктатуру, яка, як відомо, придушує розвиток особи.

Положення Шпрангера про те, що для «здорового виховання» потрібна «здорова держава», було взято на озброєння представниками філософської антропології. В їхніх концепціях, як і у Шпрангера, поняття «здоров'я» співвідноситься з суб'єктивістським тлумаченням принципу корисності. Загальновідомо, що спроби використовувати принцип корисності як критерій оцінки результатів людської діяльності робилися ще в буржуазній ідеології домонополістичного капіталізму і були піддані критиці основоположниками марксизму. В період загальної кризи капіталізму принцип корисності, розглядуваний як критерій суспільно-історичної практики, зазнає певних змін, які свідчать про поглиблення деградації буржуазної суспільної думки. «Корисне» дедалі частіше ототожнюється з минулим і співвідноситься з індивідуальним існуванням суб'єкта, вилученого з загальних суспільних зв'язків. Парадоксальність уявлень буржуазної кризової свідомості про «корисність» полягає в тому, що вимога індивідуалістичної ізоляції людини від суспільства рівноцінна її відмові від власної творчої суб'єктивності. Ця лінія фактично і характеризує новітні праці теоретиків філософської антропології¹².

Відмова від ідеї всебічно розвиненої особи як основного змісту гуманістичного педагогічного ідеалу і звернення до містифікованих феноменів досвідомого життя утворює основний зміст педагогічного аспекту людинознавства філософської антропології, яку її теоретики дедалі частіше іменують педагогічною антропологією. «Педагогічна антропологія...— підкреслює Г. Ромбах,— це насамперед антропологія, вона описує сукупне поле людської дійсності, педагогічне ж є тільки її вторинним моментом, оскільки вона розглядає сутнісні відносини людського під тим кутом зору, що людина є істотою, яка сама себе робить і сама себе бере в руки»¹³.

Суб'єктивістське тлумачення необхідності навчання і виховання для повноцінного існування людини сприяє закріпленню антинаукових уявлень про виховання і навчання, коли ці соціально і конкретно-історично зумовлені елементи культури видаються за антропологічні властивості людини. В зв'язку з цим і проблему відшукування людиною свого місця в світі, яка дедалі гостріше ставиться на порядок денний загостренням кризи сучасного капіталізму, філософська антропологія вириває з соціального контексту і зводить до проблем самовиховання і самонавчання, тобто вважає суто педагогічною, причому в антропологічному розумінні педагогіки. Цитований вище Ромбах пише з цього приводу: «Процес відшукування людиною свого місця в світі все ж є педагогічним, оскільки тут ідеться в основному про самоформування людини»¹⁴.

Абсолютизація в концепціях філософських антропологів значимості самовиховання для формування особи ґрунтується на ідеалістичному тлумаченні факту відносної самостійності цього процесу. Тут, як і в інших положеннях та висновках філософської антропології, простежується спроба застосувати метод біологічних аналогій для пояснення соціальних явищ. Дані фізіології про те, що людський організм становить систему, здатну до саморегуляції і самовдосконалення, безмежно гіпертрофуються теоретиками філософської антропології. Ідеться, зокрема, про тенденцію, особливо помітну в останніх публікаціях, протиставити одне одному самоудосконалення, витлумачене як

¹² Landmann M. Das Ende des Individuums. Stuttgart, 1971. 276 S.; Wacker P. Philosophische Lösungen menschlicher Lebensprobleme. Frankfurt am Main; Lang, 1979. 155 S.

¹³ Rombach H. Rekonstitutionsphilosophie und Strukturpädagogik.—In: Die Frage nach dem Menschen. Aufris einer philosophischen Anthropologie. Freiburg: Pustet, 1966, S. 262—263.

¹⁴ Rombach H. Rekonstitutionsphilosophie und Strukturpädagogik, S. 261—262.

розвиток адаптаційних механізмів, і всебічний розвиток особи. Останній представлений зусиллями філософських антропологів як якась «ірраціональна самосвідомість»¹⁵, до якої вони, ігноруючи принципову відмінність, залічують і релігійно-етичні ідеали і ідеали комуністичного виховання. Гносеологічним підґрунтям таких містифікацій змісту і цілей комуністичного виховання, як і його тенденційного зіставлення з релігійними, є ідеалістичний постулат про тотожність суб'єкта і об'єкта в процесі самовиховання. Виходячи з таких посилок, філософська антропологія войовниче виступає проти педагогіки, орієнтованої на виховання активної життєвої позиції особи, на розвиток творчих здібностей людини. Так, Г. Заксе, представник післявоєнного покоління філософів-антропологів, прямо проголошує, що його виступи спрямовані проти тих «виховних програм ЮНЕСКО, в яких наявний образ людини-творця»¹⁶. Однак насправді вістря випадів західнонімецької філософії антропології спрямоване насамперед проти теорії і практики комуністичного виховання, яке Заксе і його однодумці — Ландман, Льовіт, Гелен та ін.— в своїх теоріях зводять до спекуляризованого варіанта релігійної схеми «самоудосконалення» людини. Тут ясно видно прагнення буржуазних ідеологів уподібнити основні принципи комуністичного виховання методам і формам релігійного виховання, які давно дискредитували себе з морального і політичного боку.

Обґрунтовуючи свій варіант «людиновідповідного виховання» і акцентуючи його альтернативність теорії комуністичного виховання, філософські антропологі претендують на нове слово у філософському осмисленні педагогічної проблематики. Однак насправді їх пропозиції є лише суб'єктивістським різновидом традиційних ідеалістичних теорій «людиновідповідного виховання», які зводяться до відмови розглядати «зовнішні закономірності виховання» на тій основі, що вони нібито є удаваними. Замість цього висувається теза про наявність внутрішніх закономірностей виховання, зумовлених або морфологією і фізіологією людини (Гелен), або особливостями внутрішньої духовної структури суб'єкта (Ландман, Льовіт), або ж емоційною сферою життєдіяльності індивіда (Больнов, Бубер). Аргументація цієї тези ґрунтується на деяких положеннях теорії «ретардації» Б. Болька, яка ідеалістично інтерпретує біологічні особливості раннього дитинства людини¹⁷. Ці положення дістали дальший розвиток і систематизацію у людиновченні Гелена.

В своєму визначенні людини як істоти, що навчається (Lernwesen), Гелен обстоює думку про незалежність виховання і навчання від впливу суспільства. Більше того, самі суспільні інститути виховання і навчання він розглядає як похідні від біології людини. «Здатність людини до навчання,— пише Гелен,— а також цілеспрямований навчальний вплив її оточення, так би мовити, заплановані в сутю біологічний розвиток»¹⁸. Гносеологічні основи такої містифікації полягають в абсолютизації біологічної сторони розвитку і поведінки людини, в нехтуванні тієї фундаментальної, ґрунтовно розкритої основоположниками марксизму обставини, що «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹⁹. Навіть дані спеціальних наук, зокрема психології і етнографії, на емпіричному матеріалі яких паразит-

¹⁵ Landmann M. Das Ende des Individuums, S. 126.

¹⁶ Sackse H. Anthropologie der Technik. Ein Beitrag zur Stellung des Menschen in der Welt. Braunschweig, 1978, S. 238.

¹⁷ Загальну характеристику філософських основ теорії «ретардації» Л. Болька див. у кн.: Ярошевский Г. М. Размышления о практике. М., 1976, с. 157—160.

¹⁸ Gehlen A. Anthropologische Forschung. Hamburg, 1961, S. 20.

¹⁹ Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

тують філософські антропологі, дають чимало переконливих фактів для спростування їх тези про біологічну заданість процесів виховання і навчання. Так, сучасною антропологією нагромаджений обширний фактичний матеріал, який свідчить про неоднакове протікання дитинства в різних культурах²⁰. При цьому чітко простежується соціокультурна зумовленість основних характеристик розвитку дитини саме в період раннього дитинства.

Безплідність спроб виявити «внутрішні закономірності» навчання і виховання шляхом аналізу емпіричного матеріалу сучасної антропології і етнографії багато в чому визначає посилення біологізаторських тенденцій в аргументації філософської антропології. Згаданий вище метод біологічних аналогій стає у теоретиків філософської антропології провідним при формуванні педагогічного ідеалу. Як позитивні риси особистісного розвитку філософські антропологі всіляко підкреслюють такі стани, як «масозадоволеність» (Льовіт, Больнов), «фізіологічні чесноти» (Гелен). Головне, що визначає згадані стани, — це пасивне ставлення до навколишнього світу. Звідси виводиться установка на розвиток адаптаційних властивостей індивіда. Показово, що дану установку буржуазні ідеологі іменують «новим типом соціалізації»²¹, знову ж таки на противагу марксистській теорії формування соціальних якостей людини.

Адаптаційні механізми справді наявні в біології людини, однак не вони є визначальними в соціально детермінованій структурі її життєдіяльності. Істотне значення тут має саме момент діяльнісної соціальної детермінації, про яку В. І. Ленін писав: «світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»²². Ігнорування цього моменту діяльності людини призводить до хибних уявлень про зміст, механізм і спрямованість процесу соціалізації людини. Так, Гелен, зокрема, переносить соціально зумовлені компоненти педагогічного процесу в галузь біології і на цій основі ставить вимогу створити «новий» позитивний фундамент для розробки форм і методів виховання і навчання людини, які відповідали б образу людини, створюваному філософською антропологією.

Під час розгляду концептуального ядра антропологічно орієнтованої філософії педагогіки привертаять увагу дві зовні протилежні тенденції. З одного боку, заперечується соціальна сутність педагогічного процесу. З другого — абсолютизується значення соціального досвіду щодо практики. Цю суперечливість філософські антропологі намагаються «зняти» шляхом висунення ідеалістичного постулату про біологічну детермінованість соціальних інститутів (держави, сім'ї, школи та ін.), а значить і соціального досвіду. Відповідно до цього положення навчання і виховання зводяться до стабілізації і впорядкування форм передавання соціального досвіду, якісні визначеності якого вважаються незмінними. Механізми цього спадкування по суті ототожнюються з сенсомоторними реакціями. В результаті створюється ілюзія, що навчання і виховання підпорядковані виключно завданню формування стереотипів, які в свою чергу виступають символами світу. Виходячи з такого розуміння педагогічних завдань, представники філософської антропології вичленовують два різновиди виховання, вважаючи виховання набагато ширшим, ніж навчання, видом педагогічної діяльності. Це — свідоме (інтенціональне) і функціональне виховання, під якими розуміються різні форми «впливу на самоздійснення людського буття», але які однаково зводяться лише до само-виховання.

²⁰ Субботский Е. В. Детство в условиях разных культур.— *Вопр. психологии*, 1979, № 6, с. 144—145.

²¹ Gäbler B. Student 80-Schlaffi, neue Studentengeneration.— *Marxistische Blätter*, 1981, N 1, S. 57.

²² Ленін В. І. Філософські зошити.— *Повне зібр. творів*, т. 29, с. 180.

Посилена увага буржуазних філософів до процесів самовиховання викликана необхідністю хоча б умоглядного подолання тупиків буржуазних філософсько-педагогічних концепцій в теорії суспільного виховання. Вона пов'язана з усвідомленням залежності виховання від суспільства. На специфічний характер цієї залежності в буржуазному суспільстві вказували основоположники марксизму-ленінізму, підкреслюючи конкретно-історичну зумовленість змісту і форм суспільного виховання, які визначаються суспільними відносинами, прямим чи побічним впливом панівних класів суспільства через школу на загальну спрямованість виховного процесу.

Метафізичне препарування філософською антропологією факту залежності виховання від впливу суспільства тягне за собою ряд висновків, які відкривають псевдогоризонти для реформації педагогіки з позицій філософської антропології. До них належить спроба обґрунтування позасуспільного виховання і пов'язане з цим декларування необхідності світоглядної переорієнтації буржуазних педагогічних теорій. Індивідуалізм, який становить наріжний камінь педагогічних доктрин філософської антропології, слід розглядати як конкретне вираження названої вимоги. Тут виявляється реальний антигуманізм людинавчення філософської антропології, яку її представники називають «філософією занепаду творчого в людині»²³.

Біологізаторсько-редуктивістський розгляд інститутів суспільного виховання, намагання підпорядкувати теоретичну інтерпретацію її функцій апології зоологічного індивідуалізму приховує за собою ще одну особливість педагогічних доктрин філософської антропології. Ця особливість полягає в гіпертрофуванні потреб і запитів сучасного моменту, у відсутності орієнтації на майбутнє. В даному питанні погляди філософських антропологів змикаються з політичною лінією блоку буржуазних партій ХДС—ХСС в галузі виховання і освіти, розробленою на нинішнє десятиріччя²⁴. В руслі цієї політичної лінії теоретики філософської антропології вважають виправданим в теоретичному і практичному розумінні протиставлення особистих інтересів суспільним. Таке протиставлення в кінцевому підсумку обертається констатацією особистісної деградації індивіда, яку філософська антропологія розцінює як «природний» стан. Зміст антропологічного повороту в педагогіці саме і полягає в узаконенні стану відчуження суспільства і освіти від індивіда. Як бачимо, непривабливі реальності сучасного буржуазного суспільства, зокрема в галузі освіти і виховання, філософська антропологія намагається перетворити в еталон соціального розвитку сучасності, а свої власні теоретичні спекуляції в галузі філософської педагогіки видати за загальнозначущий аналіз проблем виховання підростаючого покоління.

В зв'язку зі сказаним варто спинитись ще на одному моменті, який розкриває суперечливість і непослідовність педагогічної доктрини філософської антропології. Орієнтуючи людину на начебто соціально не детерміноване самовиховання, багато представників розглянутої школи вимушені визнавати роль колективу в антропосоціогенезі. Вплив колективу на формування особи — безспірний факт. Як було практично доведено А. С. Макаренком, чим ширше колектив, перспективи якого є для людини особистими, тим багатша і красивіша людина. Але вплив колективу на формування всебічно розвиненої особи не відбувається автоматично, воно передбачає перебудову всього суспільства на колективістських началах, де вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

²³ Landmann M. Das Ende des Individuums, S. 73.

²⁴ CDU, 18—CDU Bundesparteitag. Düsseldorf, 25—27 Januar. 1971. Niederschrift. Bonn: Presse- und Informationsdienste der CDU Deutschlands Verlagsgesellschaft, 1970. S. 39—40.

В концепціях же філософських антропологів питання про виховну функцію колективу підміняється питанням про вплив на індивіда його найближчого мікросередовища. Серед структурних елементів, які утворюють середовище проживання людини, приборники даного напрямку особливо виділяють сім'ю. На їх думку, сім'я протистоїть всім іншим соціальним інститутам виховання, будучи так званим природним колективом. Акцентування пріоритету сімейного виховання над суспільством, протиставлення їх одне одному властиве багатьом представникам філософської антропології. Сімейному вихованню відводиться виїнятковая роль у формуванні особи, в передачі суспільних норм і духовних цінностей, властивих буржуазному способу життя. На сім'ю покладається функція здійснення універсального контролю за процесами соціалізації підростаючого покоління. Сімейне виховання, як воно зображається філософською антропологією, має служити захистові наявного буржуазного укладу життя. Ключ до розв'язання таких завдань шукається, зокрема, у формуванні відповідного кола інтересів індивіда.

Наведемо характерне висловлювання Гелена: «В людській свідомості існує шар напівсвідомих інтересів, переконань і вихованих відраз, який є основним і невидимим скелетом нашого духовного життя»²⁵. Сім'ї відводиться головна роль у формуванні такого «скелета», а під «духовним життям» в даному випадку розуміються стереотипи буржуазного способу життя, які мають діставати реалізацію в рамках сімейних відносин, що забезпечують селекцію соціального досвіду і спрямування його в руслі, необхідному для прищеплення потрібних канонів поведінки. В результаті виникає ілюзія первинності сімейних відносин в системі різноманітних суспільних залежностей.

Теоретична неспроможність таких поглядів очевидна внаслідок ряду обставин. По-перше, сімейне виховання має відносну самостійність лише як різновид суспільного впливу на підростаюче покоління, як неповна тотожність ідеальної моделі такого впливу в кожному конкретному випадку²⁶. По-друге, інститут сім'ї завжди має конкретно-історичний, соціально зумовлений характер, чим і визначаються економічні основи сім'ї, розподіл виховних ролей, внутрішня структура, виховні цілі, які вона ставить при формуванні підростаючого покоління, та ін.

Трактуючи сім'ю як «природний інститут» соціального контролю, філософська антропологія вбачає в ній універсального охоронця традицій. Сама ж традиція розглядається тут і як засіб передавання соціального досвіду, і як елемент, узгодження з яким слугує гарантією «внутрішнього здоров'я людини». Основною ж «антропологічною характеристикою» традиції проголошується те, що вона утворює «закральний позитивний базис вихователя і виховуваного»²⁷.

Роль традицій як таких в процесах виховання навряд чи можна заперечувати. Традиція є «засобом стабілізації усталених в даному суспільстві відносин», через неї ж здійснюється «відтворення цих відносин в житті поколінь»²⁸. Але позаісторичний підхід до тлумачення ролі традицій, біологізаторська інтерпретація цього явища соціального життя, відсутність якісного розрізнення самих традицій тягнуть за собою реакційні висновки. Адже, виходячи з таких позицій, традиції і устої буржуазного суспільства легко підносити до рангу «людно-новідповідних», а, скажімо, революційні, демократичні традиції залічувати до таких, що спрямовані проти «людської природи». Так, по-

²⁵ Gehlen A. Anthropologische Forschung. S. 64.

²⁶ Харчев А. Г., Алексеева В. Г. Образ жизни, мораль, воспитание. М., 1977, с. 57.

²⁷ Rombach H. Op. cit., S. 265.

²⁸ Суханов И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений. М., 1976, с. 10.

суті, і чинять представники філософської антропології, для яких традиція становить застиглу поведінкову схему²⁹. Щодо цього їх концепції, закликаючи до збереження традицій буржуазного суспільства, які нібито є людині єдино надійною опорою, колією в саморозгортанні життя і самоздійсненні потенцій, тісно змикаються з ідеологією консерватизму.

Практичні висновки для педагогіки, що ґрунтуються на теоретичних тезах філософської антропології (як, до речі, і герменевтичної філософії), спрямовані проти всякого порушення традицій. При цьому насамперед передбачається закріплення такої «антропологічної традиції», як відтворення соціальної нерівності. Це положення повною мірою розкриває класовий характер педагогічних доктрин, які розробляються в руслі філософської антропології і є новітнім варіантом захисту класових привілеїв буржуазії в галузі освіти. Показовий у зв'язку зі сказаним і той факт, що теоретичні викладки філософської антропології використовуються буржуазними політиками консервативної орієнтації для обґрунтування освітньої і виховної політики. Так, в документах блоку ХДС—ХСС буквально відтворюється хід міркувань філософських антропологів стосовно можливостей і перспектив сімейного виховання, причому цей тип виховання уявляється консервативним буржуазним політикам запорукою збереження існуючих суспільних відносин.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що звернення філософської антропології до педагогічної проблематики є спробою розв'язання однієї з нових антиномій буржуазного суспільства. З одного боку, науково-технічна революція вимагає «ущільнення» строків соціалізації людини, швидкого залучення її в розгалужену систему суспільних відносин. З другого боку, капіталізм, у тому числі і під впливом НТР, дедалі більше прискорює процес появи «зайвих людей», відтворення суспільних відносин взаємної відчуженості, в яких рання соціалізація людини виглядає непотрібною і соціально не забезпеченою. Компроміс, який пропонується філософською антропологією, полягає в спробах шляхом виховання пом'якшити антагонізм сучасного буржуазного суспільства. Оскільки таким чином розв'язати соціальні суперечності аж ніяк не можливо, філософська антропологія намагається конструювати редуцціоністські і вузькоорганічні моделі педагогічного процесу, в яких його зміст містифікується і збіднюється. Правильно поставити і розв'язати коло названих проблем можна лише через докорінну зміну тих соціальних структур, в яких здійснюється процес формування людини в буржуазному суспільстві.

* * *

Расширение тематики западногерманской философской антропологии за счет обращения к педагогической проблематике обусловлено рядом причин, из которых главная — стремление буржуазной идеологии противопоставить свои доктрины теории коммунистического воспитания. Основное содержание педагогического аспекта человекоучения западногерманской философской антропологии образуют редуционистские и узкоорганические схемы педагогического процесса. Они базируются на идеалистической интерпретации онтогенеза человека. Характерную для данного направления абсолютизацию процессов самовоспитания следует рассматривать как попытку умозрительного преодоления тупиков буржуазной философской и педагогической мысли в теории общественного воспитания.

²⁹ Глушення традицій філософською антропологією в багатьох рисах зближується з герменевтично орієнтованою педагогікою, де традиція розцінюється з погляду її функціонального значення і виступає істинною передумовою «розуміння». Внаслідок цього в герменевтичній педагогіці виховання також зводиться до «засвоєння традицій», до «діалогу з формою», покликаною приховувати соціальний зміст. «Виховання індивіда здійснюється в рамках «типового шляху», який уже відповідно заданий», — пише В. Флітнер (Flitner W. Allgemeine Pädagogik. Stuttgart, 1970, S. 46).

Соціально-класова функція аналізуваних в статті концепцій состоит в отстаиванні соціального нерівності як суттєвої риси буржуазного образу життя. Представителі західнонімецької філософської антропології (Гелен, Заксе, Ландманн і др.) виступають проти педагогії, орієнтованої на всестороннє і гармонічне розвиток суттєвих сил людини. Виступлення проти виховальних і педагогічних програм ЮНЕСКО, фальсифікації політики СРСР в області виховання і освіти і т. п. свідчать про зв'язок західнонімецької філософської антропології з реакційними силами сучасного капіталізму.

А. В. ВАСИЛЬЄВА

ТЕОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ НАУКИ ЯК ВІЯВ КРИЗИ СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЇ

Виховання радянських людей в дусі високої ідейної переконаності, формування комуністичного світогляду включає як свою органічну складову непримиренне ставлення до чужих соціалістичному суспільству ідей, у тому числі й релігійних, розкриття їх теоретичної хибності і світоглядної реакційності. У цій боротьбі важливе місце посідає наука.

Зі здобутками науки, насамперед природознавства, історично були пов'язані, зокрема, розвиток філософського матеріалізму і атеїзму, неухильне послаблення ролі релігії в світоглядних переконаннях людей. За нинішніх умов соціального і духовного поступу людства, класового протиборства капіталізму й соціалізму, що відбувається в усіх сферах духовної культури, роль науки, її соціально-світоглядне значення дедалі більше стають об'єктом гострої ідеологічної боротьби між марксистсько-ленінською філософією, з одного боку, і численними різновидами «світського» і релігійного ідеалізму — з другого.

Посилення ідеологічної боротьби навколо соціального спрямування науково-технічного прогресу зумовлене тим, що наука зробила істотний внесок у висвітлення багатьох кардинальних світоглядних проблем, зокрема засвідчила неспроможність релігійно-ідеалістичного трактування сутності людини, походження і розвитку життя на Землі та багатьох інших питань. Однак захисники релігії, прибічники релігійної апологетики капіталізму не хочуть поступатись своїми позиціями перед лицем досягнень науково-технічної революції. Вони спрямовують зусилля на збереження релігійної ідеології, намагаються пристосовуватися до нинішніх умов, модернізувати релігійні уявлення про світ у світлі даних сучасної науки, у зв'язку з чим стара проблема об'єднання філософії і теології, узгодження наукового знання і релігійної віри набуває дещо нових формулювань: традиційна протилежність науки і релігії замінюється теологами постулатом «гармонії віри і розуму». І хоча нині ставлення прибічників релігії до науки нерідко набуває форми розмежування сфер пізнання, основним завданням апологетів такого підходу, як і раніше, є намагання обмежити «надмірні претензії» науки, а саме, «претензію на об'єктивну істину»¹.

Досягнення сучасної науки вимушують богословів шукати компромісу з нею і узгоджувати теологічні уявлення з науковими. Примирення з наукою, як правило, супроводжується спробами принизити її і тим самим піднести релігію. Деякі богослови пропонують розглядати теологію як спеціальну науку, здатну розвиватися тільки в ді-

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 115.

лозі з іншими науками, насамперед гуманітарними. Від цього, мовляв, виграє і теологія, і спеціальні науки, яким перша надає сили². Сьогодні фідеїсти намагаються використовувати дані археології, антропології, психології, історії і інших гуманітарних наук. Головна їх мета — не тільки виправдання релігії, але й створення нової її форми на основі синтезу традиційної релігії і сучасної науки.

В обхід ортодоксальних релігійних тверджень з'являються теорії, які розглядають світ в розвитку. Ідея креаціонізму часто замінюється еволюційними системами, складеними з багатьох елементів. Змінилися і форми боротьби релігії з дарвінізмом. Якщо раніше богослови відверто піддавали його анафемі, то згодом стали розроблятися дедалі витонченіші прийоми «знешкодження» вчення Дарвіна. Деякі богослови твердять, що теорія еволюції не суперечить ортодоксальному тезису. Особливої популярності нині набув «теїстичний еволюціонізм». М. Коен пише, що чимало американських фідеїстів вперто доводять можливість примирення науки з релігією і навіть, що «святий Фома був еволюціоністом»³.

Заклики Тейяра де Шардена будувати релігійно-філософські системи, засновані не на метафізиці і священному писанні, а на наукових знаннях, в наш час почуті і знайшли своїх популяризаторів. Тейярдизм, на мідміну від тих релігійних ідеологів, що розглядають науку як служанку теології, наголошує «на пристосуванні не науки до релігії, а релігії до науки»⁴. Прагнення модернізувати релігію з допомогою науки створило Тейяру значну популярність серед прихильників, які проголосили його пророком ХХ ст., новоявленим Фомаю Аквінським, що розв'язав суперечності між наукою і релігією. Якщо зовсім недавно цензура Ватикану забороняла публікацію філософських праць Тейяра, то сьогодні в католицькій літературі дедалі більше поширюються праці, присвячені аналізу філософських поглядів цього вченого і теолога. Його вже називають істинним глашатаєм Євангелія, «найвеличнішим релігійним генієм століття»⁵. Прибічники тейярдизму проголошують, що завдяки узгодженню релігійного світорозуміння з висновками сучасної науки Тейяр зумів подолати дуалізм духу і матерії, що він удосконалив томістську систему категорій, в якій форма існує окремо від змісту, а сутність відокремлена від існування.

Натурфілософська система Тейяра де Шардена, на відміну від концепцій богословів-консерваторів, намагається довести існування бога на основі тенденційного тлумачення наукових фактів. Сам Тейяр називав її «науковою феноменологією». Світ розглядається ним як еволюціонуюча система, складена з багатьох елементів, що перебувають у неперервному зв'язку і взаємодії. Неперервну еволюцію світу Тейяр назвав основним феноменом, фундаментом всієї філософії і обстоював її протягом всього життя. У своєму головному творі «Феномен людини» він проголошує, що теорії еволюції повинні відтепер відповідати «всі теорії, гіпотези, системи, якщо вони хочуть бути розумними і істинними»⁶.

Природу, світ Тейяр розглядав як динамічний процес становлення, вважаючи, що кожний рівень світу (матерія, життя, суспільство, мислення) має своє коріння в попередніх і є «цвітінням» того, що потенціально присутнє весь час. Вищий рівень організації рудиментарно вже наявний у нижчому, нема різкої межі між живим і неживим, життя зароджується в матерії. Головну увагу Тейяр при-

² Штайгервальд Р. Марксизм, релігія, сучасність. М., 1976, с. 114.

³ Коэн М. Американская мысль. М., 1958, с. 205.

⁴ Гараджа В. Неосхоластика и современность.— В кн.: Радев Р. Критика неосотизма. М., 1975, с. 19.

⁵ Кривелев И. А. Религиозная картина мира и ее богословская модернизация. М., 1968, с. 231.

⁶ Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1969, с. 215.

ділнв походженню люднини і прийшов до висновку, що вона е результатом еволюції природи, її вінцем. На думку Тейяра, свідомість окремих індивідів об'єднується в колективну свідомість і в цьому, тобто в піднесенні до свідомості, спочатку до елементарної, а потім до «гармонійної колективності» свідомостей і нарешті до якоїсь вищої свідомості, «точки Омега», як єдиного центру, завершального стрибка еволюції, бога — полягає основа еволюції. Бог у Тейяра, далекий від традиційного християнського бога, розчиняється у природі, він абстрактний і містичний, існує поза простором і часом, а всеохоплюючий процес еволюції по суті поглинає і розчиняє його в собі без залишку.

Прагнучи не дуже далеко відступати від ортодоксальної догматики християнства, Тейяр не заперечував основні християнські догми, а намагався дати їм нове тлумачення. Його картина світу — це варіант пантеїзму. «Бог весь і в усьому»⁷, — проголошував Тейяр, намагаючись з допомогою пантеїзму примирити теологію і науку, «осучаснити», видозмінити християнство. По суті Тейяр де Шарден створив нову модель християнства — християнство так би мовити еволюційне, з претензією на антидогматизм.

Натурфілософська система світу Тейяра де Шардена містить у своїй основі нерозв'язну суперечність, яка виникає при спробі синтезу науки і релігії. Для нього світ насамперед є втіленням бога, хай і не схожого на традиційного християнського. І хоча Тейяр не відводив науці підпорядковану роль, однак більш за все він турбувався про збіг наукових істин з основами християнства. Автономія науки допускалась ним лише за умови її узгодження з теологією. «Я вірю, що всесвіт становить розвиток, я вірю, що цей розвиток спрямований до духу, я вірю, що дух завершується в людині: я вірю, що вищою індивідуальністю вселенського Христа є органічний центр універсуму»⁸, — так формулює Тейяр своє світоглядне кредо.

Непослідовність і суперечливість всієї релігійно-філософської системи Тейяра де Шардена стала ґрунтом для різного тлумачення його поглядів і однією з причин поширення на Заході тейярдизму. Християнський еволюціонізм Тейяра дістає чимало прибічників і послідовників, яким імпонують його заклики до розробки нової теології, до відмови від «хибного евангелізму», архаїчних біблійських уявлень і чудес.

Послідовником Тейяра де Шардена вважає себе Ч. Бірч — керівник школи біологічних наук в Сіднейському університеті. Подібно до Тейяра він пропонує розглядати бога як учасника динамічних світових процесів. При цьому він ставить питання: «чи може бути здійсненим акцентування божественної іманентності без втрати біблійського розуміння божественної суверенності і трансцендентності?»⁹. І відповідає: «божественне має бути пов'язаним з розумовою або фізичною стороною життя і повинне відігравати свою роль в дарвінівській системі відбору. Отже, як вірю, що теологія буде дійсно пов'язана з еволюцією. Але мені б не хотілось бути догматиком у цьому питанні. Наші зусилля в майбутньому мають бути спрямовані на розв'язання питання: «Як саме?»¹⁰.

Як бачимо, Бірч, як і інші прибічники створення «наукоподібної» теології, неспроможні узгодити те, що об'єктивно не стосується одне одного — теологію і еволюційну теорію Дарвіна. Він лише закликає до цього, бажаючи виробити концепцію «еволюціонуючого бога», де б еволюція бога реалізувалась у термінах дарвінівської теорії еволюції рослинного і тваринного світу. Розглянуті безплідні зусилля

⁷ Там же, с. 295.

⁸ Teilhard P. Comment je crois.—Begegnung, Koblenzer Universität, 1965, N 7, S. 514.

⁹ Birch L. C. Creation and creator.—London: Lutterworth press, 1978, p. 29.

¹⁰ Ibid., p. 32.

є показовим прикладом того, як сучасні фідеїсти паразитують на фактах науки в інтересах спасіння релігійної віри, яка дедалі більше згає в масах. Характерно і те, що Бірч, розвиваючи свою концепцію еволюційної теорії не зачіпає по суті основ релігійного віровчення, він тільки розробляє принципи використання науки на ґрунті теології.

Набагато далі йдуть релігійні шукання американського професора У. Торпа, який пропонує змінити форму віровчення і говорити про символи, оскільки твердження церкви несумісні з сучасним науковим мисленням. Наприклад, біблейський міф про творення світу за шість днів, на його думку, треба розуміти алгорично, так що біблейський день перетворюється в цілу геологічну епоху¹¹. Інший американський професор С. Бек не заперечує ні заслуг науки, ні досягнень науково-технічного прогресу. Він тільки застерігає від надмірного перебільшення ролі науки, вважаючи, що наука і релігія мають грані зіткнення, що вони взаємодоповнюють одна одну у вивченні бога. Релігія, на його думку, не повинна втручатися в конкретні наукові проблеми, бо сама наука розвивається як божественне одкровення, чим, нібито, й пояснюються видатні наукові відкриття¹². Чи не правда, зручну позицію займає американський професор? Для чого заперечувати наукові досягнення, краще «пояснити» їх з погляду божественного одкровення. Зажеврїла у вченому «іскра божа» і він робить відкриття. А та обставина, що науковому відкриттю передують роки копїтної повсякденної праці, до уваги не береться. Вся премудрість таких поглядів зводиться до того, щоб показати нікчемність науки перед лицем божественного одкровення.

Така позиція приваблює багатьох сучасних фідеїстів. Професор Оксфордського університету Ч. Коулсон проголошує, що наукове відкриття є різновидом одкровення, яке доступне людині, що підготувала себе до нього. При цьому він наводить слова німецького фізика Гельмгольца про те, що «щасливі ідеї приходять неждано, без зусиль, подїбно до натхнення»¹³, а також подїбні висловлювання інших видатних учених, прагнучи довести, що наука не може існувати без релігії і суперечити їй, що між ними, мовляв, багато спільного. На думку Коулсона, всяка одержимість в науці є одним з аспектів божественного самовияву. «Наука розвивається як одкровення бога, — пише він, — але за сучасних умов завдяки успіхам науки одкровення, яке вона дає, безконечно більш дивне і набагато сильніше привертає увагу, ніж це було на зорі наукової ери»¹⁴.

Призначення такої аргументації є намагання принизити розум і піднести релігійну віру. Вважається, що об'єктивність і достовірність наукових фактів неможливі без «божественної істини, глибина якої нібито непідвласна науковому мисленню, а наукове знання тим досконаліше, чим ближче воно стоїть до релігійної істини. Подїбні спекулятивні побудови фідеїстів В. І. Ленін піддав нещадній критиці. «Розум людський, — писав він, — відкрив багато дивовижного в природі і відкриє ще більше, збільшуючи тим свою владу над нею». Але це не значить, що природа була витвором бога¹⁵. Якої б схоластичної витонченості не набували сучасні теологічні концепції, сам предмет науки виключає релігійну віру і фідеїзм з сфери наукового знання.

В пошуках форм «онаучнення» релігії сучасні професійні богослови, як і богослови-любители (вчені, віруючі в бога), намагаються довести, що наука для власної ж користі і «на благо всього людства»

¹¹ Thorpe W. H. Evolution and christian belief.—N. Y.: Humanities press, 1971, VIII, 260 p.

¹² Beck S. D. The Simplicity of Science.—N. Y.: Doubleday press, 1969.—XII, 212 pp.

¹³ Science and religion.—London: Methuen press, 1978, p. 74.

¹⁴ Ibid., p. 74.

¹⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 276.

має розвиватись в рамках релігійного світогляду. Так, вже згадуваний вище Коулсон проголошує, нібито конфлікту між релігією і наукою ніколи не траплялось, що це, мовляв, вигадка атеїстів, оскільки «наука з самого свого дитинства виховувалась в колісці християнської віри, вона — законна дитина християнської думки»¹⁶. Як доказ він намагається використовувати факти з історії науки, зокрема прагне довести, що всі лідери науки XVII ст. були добродіями християнами: І. Ньютон — в фізиці, Дж. Рей в біології, Ф. Бойль — в хімії, І. Кеплер — в астрономії. Коулсон, зокрема, посилається на те, що серед перших членів наукового Королівського товариства в Англії було два єпископи, один з яких був запропонований до обрання самим Ньютоном. І нарешті, найнеспростовнішим доказом гармонії і союзу науки і християнської віри, на думку Коулсона, є той факт, що в статуті Королівського наукового товариства записано заклик до учених спрямовувати свої зусилля «на славу бога-творця і на благо людської раси», який був прийнятий двома століттями згодом і Британською асоціацією наукового прогресу. «Чи це не доказ, — риторично запитує він, — що істинна релігія і істинна наука завжди ведуть до тієї самої великої мети, виявляючи й звеличуючи славу і добродієність великого об'єкта нашої спільної діяльності?»¹⁷ (тобто бога. — А. В.). Такі спроби аргументації, згідно з якими релігія і церква, мовляв, виступали не проти науки, а лише проти «богохульства», і «ересі», нерідко подибуються в концепціях сучасних захисників релігії, які просто замовчують той факт, що сутність еретизму науковців і полягає саме в тому, що наукові факти не вкладались в рамки релігійних догматів, руйнували їх.

В міркуваннях Коулсона і його однодумців просто ігнорується та обставина, що історія духовного розвитку людства в своїх істотних моментах була історією боротьби релігії і церкви проти науки, що всі без винятку релігії були ворогами науки і всіма засобами боролись проти вчених і прогресивних діячів, хоча, попри релігійні переслідування і церковний контроль, розвиток науки не припинявся, особливо починаючи з епохи Відродження, яка зробила переворот у відносинах релігії і науки на користь останньої. Світогляд і спеціальнонаукові вчення таких видатних мислителів, як Галілей, Декарт, Гюйгенс, Ньютон та ін., завоювали собі право на існування в гострій боротьбі з захисниками середньовіччя і схоластики, хоча кінець їх сутички був визначений наперед: невігластво і обскурантизм не могли встояти перед розумом. Наука зробила величезний революціонізуючий вплив на розум людей.

Слід, однак, брати до уваги і той факт, що свідомість багатьох людей, у тім числі і вершителей інтелектуального перевороту, зробленого наукою, несе в собі тягар часу, була отруєна різними забобонами, релігійною ідеологією, яка до того віками була панівною формою суспільної свідомості. Так, наприклад, Кеплер був переконаний, що його тітка — відьма, Паскаль ясність розуму поєднував з глибоким містицизмом, що призводило до цілком абсурдних уявлень, сам Ньютон, реформатор природознавства, багато часу і сил віддав нікчемним і пустим заняттям теологією, причому свої праці в цій галузі був схильний вважати мало не більш значними, ніж досягнення в математиці і механіці. Зображаючи сонячну систему як рух планет за механічними законами, Ньютон визнавав періодичне втручання бога в коригування руху планет на орбіті. Тільки століття пізніше, Лаплас розрахував, що планетарний рух самокоригується, тобто не виходить за межі еліптичних орбіт. Учені XVIII ст. допускали, що різні людські органи, як, наприклад, око, були створені накресленням бога.

¹⁶ Science and Religion, p. 60.

¹⁷ Ibid., p. 61.

Тепер важко собі уявити, як були можливі такі дивні, неприродні світоглядні симбіози, але вони у свій час мали місце. Останнє, однак, зовсім не є свідченням гармонії науки і релігії, науки і церкви, як це прагнуть довести сучасні теологи. Така суперечлива неоднорідність поглядів природодослідників є лише свідченням їх світоглядної непослідовності, але не їх прагнень поставити науку на службу релігії, як це твердять сучасні захисники релігії. Наскільки неспроможні подібні намагання ототожнювати релігійну віру і релігійні передсуди окремих учених, можна переконатися під час аналізу результатів їх наукової діяльності і її світоглядних наслідків, які неодмінно сприяли розмиванню релігії, зміцненню позицій матеріалізму і зміні його історичних форм. «З богом ніхто не поводитися гірше, ніж віруючі в нього природодослідники... Чого тільки не довелося витерпіти богам від своїх захисників!»¹⁸ — підкреслював Ф. Енгельс. Причина такого ставлення природознавців до бога полягає в тому, що їх наукова діяльність і релігійні погляди перебувають між собою в різкій невідповідності і суперечать одне одному.

Прагнення деяких буржуазних діячів науки показати себе прибічниками релігії свідчить про нерозривний зв'язок релігійної ідеології з буржуазним суспільним устроєм. Буржуазні природознавці, виховані з дитинства в релігійному дусі, дуже часто протягом всього свого життя не можуть порвати з релігійними поглядами, хоча їх наукові відкриття і суперечать їм. Однак широка ерудиція і вся наукова діяльність не може не робити впливу на релігійність тих учених, оскільки фактичні біблейні уявлення надто примітивні і наївні для освіченої людини, яка бере практичну участь в науці. Звідси — симпатії до абстрактних форм релігії, які не приймаються існуючими ортодоксальними релігійними конфесіями. Симпатії деяких видатних учених до деїзму, пантеїзму та інших неортодоксальних форм релігійності широко використовують сучасні богослови, які намагаються з допомогою авторитету вчених здійснити «інтелектуальне оновлення» релігії, приирити її з наукою.

Аналіз як самої наукової діяльності, так і характеру релігійності західних учених свідчать не на користь, а саме проти примирення науки з релігією. Не можна погодитись з визнанням професора Чикагського університету М. Коена, який пише: «замість того, щоб стати на чесній і гідній позиції, згідно з якою наука, витлумачена як пошуки істини, не може змусити себе поважати приватну догму, записану в Біблії, чи якомусь іншому релігійному писанні, провідні вчені Американської асоціації сприяння прогресу науки (такі, як П'юїпін, Конклін, Міллівен і Осборн) перетворились в богословів-любителів і намагались довести, що наука і релігія по суті не суперечать одна одній...»¹⁹. Таку позицію мирного співіснування науки і релігії, офіційно-санкціоновану відповідними інститутами буржуазної держави, ще на початку нинішнього століття нищівно критикував В. І. Ленін. «Ми вам віддамо науку, пп. природодослідники, віддайте нам гносеологію, філософію, — така є умова співжиття теологів і професорів у «передових» капіталістичних країнах»²⁰. Наведене раніше міркування М. Коена свідчить про те, що з початку століття становище в «передових» капіталістичних країнах мало змінилось на краще.

Прибічником примирення науки з релігійними поглядами виступав відомий фізик М. Планк, але, будучи насамперед видатним ученим, він об'єктивно не міг беззастережно обстоювати свої позиції з цього питання. Аналізуючи наукову спадщину Планка, можна цілком певно стверджувати, що він стояв на матеріалістичних позиціях. Од-

¹⁸ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 481—482.

¹⁹ Коэн М. Цит. соч., с. 206.

²⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 274.

нак у лекції «Релігія і природознавство», прочитаній в 1937 р. в Лейпцигському університеті, Планк проголошував, що наука потрібна для знань, а релігія — для дії. Він вважає себе прибічником релігії і говорить про необхідність звернення до бога. Проте бог у Планка не має нічого спільного з християнським богом. Він ототожнюється зі свідомим світовим порядком, всемогутнім розумом, з природно-закономірною силою та ін., але ніколи не антропоморфізується, тобто не ототожнюється з людською особистістю. Релігійність Планка нагадує пантеїстичні уявлення про бога. На цих непослідовностях і суперечностях світогляду мислителя всіляко спекулюють сучасні бого-слови.

Не менш гостра боротьба проводиться і навколо наукової спадщини і світоглядних переконань А. Ейнштейна. Безконечні богословські маніпуляції висловлюваннями вченого робляться з єдиною метою — загальмувати занепад релігії, який значно активізувався останнім часом під впливом НТР, укріпити позиції і привабити в її лоно віруючих. Православний теолог С. Г. Кузнецов намагається обґрунтувати догму про творення світу, спираючись саме на наукові відкриття. «З наукових праць професора Ейнштейна, математика Фрідмана, астрономів Хаббла, Леметра, — пише він, — випливає висновок, що Всесвіт, незважаючи на величезні, неувялені для нас розміри, все ж кінцевий в просторі і має початок в часі. Оскільки всесвіт або світ виник в часі і кінцевий в просторі, він не має безконечного ряду причин, що зумовлюють одна одну, не є абсолютним, самобутнім і не є причиною власного існування. Випливає висновок, що світ покликаний до буття волею абсолютного начала. Світ є творенням божества»²¹. Як бачимо, богослов не утрудняє себе конкретним аналізом наукових досягнень згаданих учених, він просто «підводить ризику» під їх відкриттями і робить висновок в душі своїх же власних уявлень. Наскільки неспроможні спроби залічити, зокрема, Ейнштейна до віруючих, можна переконатись на основі аналізу всієї діяльності вченого протягом його життя.

У багатьох своїх працях Ейнштейн різко негативно висловився щодо релігії і церкви, але назвати його послідовним атеїстом було б помилкою, оскільки його атеїзм має суперечливий характер. «Моя релігія, — писав Ейнштейн, — це глибоко пережита впевненість в існуванні вищого інтелекту, який відкривається нам в доступному для пізнання світі. Отже, користуючись загальноприйнятим висловом, мене можна вважати пантеїстом. Що ж стосується традиційних віросповідань, то я можу розглядати їх лише в історичному і психологічному аспектах, в іншому розумінні вони для мене не існують»²². Ми бачимо, що тут бог ототожнюється зі світовим порядком, вважається космічним принципом, світовою гармонією, упорядкованістю універсуму. Для Ейнштейна релігійне знання завжди обмежене раціональним розумінням.

Погляди Ейнштейна не слід вважати ні захистом, ні критикою ролі розуму в релігійних переконаннях, вони скоріше за все становлять варіант «інтелектуального містицизму», про який саме він каже так: «шлях до справжньої релігійності пролягає не через сліпу віру, а через зусилля, затрачуване внаслідок раціонального пізнання»²³. Ейнштейн переконаний в раціональній простоті структури світу, в тому, що світ пізнаваний і його властивості описуються простими законами і математичними формулами. Ця, як він зауважує, «містична» структура світу і становить основу його релігійності, в зв'язку з чим учений запитує: «як може людський розум мислити бога, для

²¹ Кузнецов С. Г. Историческое обозрение доказательства бытия божия. Л., 1968, с. 189.

²² Цит. за: Земенг К. Альберт Эйнштейн. М., 1964, с. 39.

²³ Einstein A. Out of my late years.— N. Y.: Humanities press, 1950, p. 30.

якого тисячі років і тисячі вимірів виступають як щось єдине?»²⁴. І додає з цього приводу, що «найпрекрасніша річ, яку ми тільки можемо виразити,— це містичне»²⁵. Тут йдеться про усвідомлення величого і незвичайного порядку космосу, який своєю величавою простотою дивує вченого і не має, на його думку, раціонального пояснення.

Отже, містицизм Ейнштейна не є релігійним містицизмом в звичайному значенні слова, під яким розуміється відліт думки від дійсності і перетворення її у фантазію. Його містицизм ґрунтується на здатності людського пізнання засвоювати об'єктивну закономірність всесвіту, яку вчений трактує як «космічний інтелект». В такому містицизмі нема ніякого релігійного блаженства, відходу від реальності власного наукового досвіду.

Однак такий містицизм — зовсім не є сильною стороною світогляду Ейнштейна, він зумовлений непослідовністю його світоглядних переконань.

Характеризуючи різні рівні того, що він вважає альтернативами власного «релігійного почуття», Ейнштейн на першому рівні ставить «примітивну релігію страху», під якою розуміє пошуки душевного заспокоєння в зверненні до божества. Цей рівень релігійності завжди забезпечувався діяльністю священників. На другому рівні перебуває, на його думку, релігійне почуття, що виникає з соціальних мотивів, а ідея бога охоплює тут морально-етичні проблеми. В соціально зумовленому релігійному почутті фігурує антропоморфний бог, який нагороджує або карає людину, втішає і підтримує її як особу. Третій рівень релігійного почуття, пише Ейнштейн, виявляється тільки в талановитих осіб, причому в своїй «чистій» формі дуже рідко і включає почуття «марнословності» людських бажань і цілей, а також гордість і зачудованість порядком, який виявляється в природі і світі думок»²⁶. Це «космічне релігійне почуття», згадуване, зокрема, в канонах будизму, не має аналогів в доктринах християнства і є, скоріше за все, справою еретиків.

Саме на цьому, третьому, найбільш абстрактному і спекулятивному рівні треба шукати розуміння релігійності Ейнштейна, який оберегав «космічне релігійне почуття» від всіляких антропоморфних нашарувань. Він не визнавав традиційної теології, врівчень і їх термінології, оскільки в них вживаються антропоморфні поняття, а ідея бога розкривається в категоріях особистісної атрибуції. Ейнштейн же для характеристики ідеї свого божества вживає такі терміни, як «безконачне», «непроникне», «раціональна космічна інформація», тобто найабстрактніші категорії науки, але ні в якому разі не атрибує обожнювані ним такі категорії, як «всемогутність», «самовиявлення», «повелитель історії» та ін. Богу Ейнштейна не потрібна воля, яка правила б світом. Отже, релігійність вченого цілком і повністю ґрунтувалась на визнанні раціональності закономірності світу, а поняття впорядкованої космічної структури відіграє головну роль в його уявленнях про божество: мотиви релігійності не мають тут філософсько-теологічного характеру. Ейнштейн завжди лишався насамперед природознавцем, не прагнучи до створення певної релігійно-філософської, теологічної системи і вся його наукова діяльність свідчить не більш ніж про поклоніння законам природи, гармонії всесвіту та їх пізнаності.

Однак релігійні орієнтації і пов'язані з ними суперечності світогляду Ейнштейна, якої б спекулятивної, неортодоксальної, опозиційної щодо традиційної релігійності форми вони не набували, все ж лишаються саме релігійними тенденціями в переконаннях вченого. Вони належать до тієї самої площини, про яку говорив В. І. Ленін, вбачаючи джерела кризи в природознавстві, мотиви збочення деяких учених до

²⁴ Has science discovered god? — London: Methuen press, 1961, p. 97.

²⁵ Ibid.

²⁶ Einstein A. Cosmic Religion, with other opinions. Covici Friede, 1931, p. 42.

ідеалізму, попівщини, агностицизму в тому, що вони не змогли самостійно здійснити переходу від стихійного, метафізичного, механістичного природничонаукового матеріалізму до матеріалізму діалектичного.

Така релігійність буржуазних природодослідників нерідко виявляється в спробах замінити традиційно християнського бога поняттями, які відносяться до космічної структури і далеко відходять від ортодоксальних теологічних концепцій. І хоча подібні релігійні переконання деяких учених не тільки суперечать християнському віровченню, але і нерідко прямо підривають його авторитет, сучасні богослови всіляко прагнуть використовувати посилення на авторитет учених і науки для зміцнення позицій церкви. Деякі з сучасних богословів-модерністів закликають навіть до корінної перебудови християнського віровчення, тобто до пом'якшення гостроти конфлікту між традиційними формами релігії і сучасною наукою, до такого оновлення релігії, щоб вона відповідала вимогам сучасної епохи, перетворилась в «релігію дії». Особливу активність щодо цього виявляють протестантські теологи. Намагаються не відставати від них і католицькі богослови, дехто з яких на II Ватиканському соборі вимагав перегляду оповідей з священної історії, «щоб більше не бентежити віруючих, не скандалізувати інтелігенцію, не ставити католицьку віру в смішне становище і не заводити в тупик католицьких проповідників»²⁷. Тенденції до осучаснення релігії тим більш активізуються, чим очевиднішим для богословів стає, що нині ніяким релігійним поглядам не втриматись, якщо вони в очах віруючих будуть суперечити даним сучасної науки, якщо не зодягнути їх в наукоподібну термінологію.

Ідея інтерпретації релігійної догматики в світлі наукових даних набула нині широкого розмаху серед теологів. В США створена і донині існує філія Американської наукової асоціації, члени якої проголосили своїм основним завданням організацію і об'єднання зусиль з метою узгодження наукових фактів зі священним писанням, а також пропаганду результатів своїх зусиль. У другій статті статусу цієї організації, яку підписують всі її члени, говориться: «Я цілком вірю в Біблію як споконвічно призначену бути натхненною роботою бога, єдиного непогрішимого провідника і керівника віри. Оскільки бог є автором цієї книги, як і творцем та ініціатором фізичного світу навколо нас, я не можу мислити суперечності між положеннями Біблії і реальними фактами науки. Відповідно, віруючи в Господа Ісуса Христа, сина божого, мого спасителя, для зміцнення цієї віри я беру на себе зобов'язання як член цієї організації сприяти даному завданню»²⁸.

Названа організація видала книгу «Сучасна наука і християнська віра», автори якої намагаються обґрунтувати ідею тісного зв'язку релігії з наукою. Згідно з вступом до неї, в якому йдеться про те, що «християнська інтерпретація науки» вимагає, по-перше, віри в творення, по-друге, прийняття двоїстого характеру відкриття (через природу і через дух), і, по-третє, розуміння людського гріха, в книзі тенденційно розглядається кожна наука: астрономія, геологія, біологія, антропологія, археологія, медицина, хімія, психологія і фізика. Основна ідея авторів зводиться до заклик дотримуватись вчення про «двоїсту істину», тобто розрізняти дві істини — істину «за розумом» і істину «за вірою». Вони рекомендують поєднувати віру в творення світу з ідеєю вічності і милостиво дозволяють розуму визнати вічність Всесвіту в часі як вічність бога.

Намагання «онаучити» технологію, властиві представникам різних богословських конфесій, є повністю безплідними. Вони ґрунтуються на містифікації самої науки і безпосередньо пов'язані з суб'єктивно-ідеалістичними філософськими концепціями науки, які вихолощують

²⁷ Казанова А. Второй Ватиканский собор. М., 1973, с. 221—222.

²⁸ A. scientific man and Bible.— N. Y.: Knopf, 1975, p. 108.

з неї об'єктивний зміст і намагаються зобразити її набором умовних даних, не адекватних за своєю суттю природі і закономірностям об'єктивної дійсності.

Наука становить систему вірогідного знання, яке відображає закономірності світу, підтверджуючись і перевіряючись суспільною практикою. На противагу цьому в релігії реальна дійсність дістає обернене, фантастичне відображення, яке не тільки не підтверджується суспільною практикою, але й дедалі більше руйнується цією практикою, зокрема, практикою наукового пізнання, особливо в наш час — час докорінних соціальних перетворень і науково-технічні революції. Саме тому «онаучнена» технологія, як, до речі, і будь-яка інша, не може претендувати на статус науки, незважаючи ні на які спекулятивні виверти сучасних богословів, у тім числі і на відмову від деяких архаїчних релігійних уявлень.

* * *

Одною из ведущих тенденций в современных буржуазных религиозно-философских и теологических исканиях выступают попытки увязать религиозные представления о мире с данными науки. Тенденции к примирению науки с религией, как правило, сопровождаются попытками приписать значение науки и тем самым возвысить религию.

Некоторые богословы предлагают рассматривать теологию как частную науку, способную развиваться в диалоге с другими науками, прежде всего — с гуманитарными (археологией, антропологией, историей, психологией и др.). Теологи не обходят своим вниманием и естественнонаучные достижения, в связи с чем в обход ортодоксальных догматов христианства появляются теории, пытающиеся рассматривать мир в развитии, т. е. идея креационизма заменяется эволюционизмом. Однако во всех случаях сторонники «онаучивания» теологии не затрагивают основ религиозного вероучения, пытаются лишь разработать принципы использования науки в интересах теологии, создать новую форму теологии на почве синтеза религиозных догм и данных современной науки.

В статье рассматриваются и критически анализируются некоторые из «модернистских» тенденций в современном фидеизме, пытающемся приспособиться к новым явлениям в социальной и культурной жизни.

О. Л. ВОВК

НЕСПРОМОЖНІСТЬ КЛЕРИКАЛЬНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Наша країна — єдина непорушна інтернаціоналістська сім'я народів-братів. Народжена Великою Жовтневою соціалістичною революцією дружба радянських народів стала могутнім рушієм економічного, соціально-політичного і культурного розвитку кожної нації і народності СРСР, а їхня взаємодопомога, підтримка, інтернаціоналістська ідеологія, «чуття єдиної родини» — факторами, що вирішальною мірою впливають на духовне життя суспільства зрілого соціалізму, визначають індивідуальну і суспільну свідомість. Світоглядна переконаність радянських людей у творчій силі дружби народів, в її політичній правомірності та історичній доцільності є нині нормою соціалістичного способу життя, справді масовим явищем, однією з основ духовного збагачення нової історичної спільності людей — радянського народу. Яскравим виявом дружби народів СРСР стало святкування 65-ї річниці Великого Жовтня та 60-річчя утворення СРСР, які продемон-

стрували, як шанують і цінують її всі нації і народності СРСР. «Дружба і нерозривна єдність трудящих Росії і України, всіх народів нашої країни, народившись у глибині віків, міцніли у спільній боротьбі проти царизму, поміщиків і капіталістів, за владу Рад,— підкреслив у промові на мітингу, присвяченому урочистому відкриттю монумента на честь воз'єднання України з Росією (Київ, 6 листопада 1982 року) член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— Ця дружба і єдність гартувалась на полях битв громадянської війни, в незабутні роки перших п'ятирічок, у жорстокій битві з гітлерівським фашизмом, у тяжкі дні і ночі післявоєнного відродження. Новими гранями засяяли вони у славних ділах наших сучасників»¹.

Дружба народів СРСР має давні традиції. Її історичне коріння, зокрема, в трьох братніх слов'янських народів — російського, українського та білоруського — сягає сивої давнини, часів Київської Русі. Протягом століть ця дружба розвивалась і міцніла, приязне ставлення трьох братніх слов'янських народів один до одного, яке завжди було притаманне їх самосвідомості, виявлялось дедалі більше, мірою зростання й урізноманітнення їх співробітництва в різних галузях суспільного життя.

Про історичні традиції дружніх стосунків наших народів свідчить і підготовка та святкування 1500-річного ювілею Києва, що його відзначала вся Радянська країна. Воно вписало ще одну яскраву сторінку в літопис дружби російського, українського та білоруського народів, усіх народів СРСР, дало новий імпульс роботі в галузі патріотичного й інтернаціоналістського виховання трудящих.

Важко перелічити все, що зроблено в Києві у руслі підготовки до урочистого відзначення цієї визначної дати. Здійснено програму будівництва споруд соціально-культурного призначення, реставрації пам'яток історії та культури. Введено меморіальний комплекс «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», Палац урочистих подій, Будинок органної і камерної музики тощо. Проведено конкурс на проект монументу на відзнаку заснування міста. Відбудовано фонтан «Самсон», реконструйована Червона площа, багато історичних місць Подолу, впорядковано вулиці, узвози, площі.

1500-річний ювілей Києва набув міжнародного резонансу. ЮНЕСКО та інші установи ООН здійснили низку заходів, пов'язаних з відзначенням ювілею. Тим самим міжнародні організації виявили свою повагу до міста, ім'я якого навіки вкарбоване у світову історію.

Підготовка і святкування 1500-річного ювілею Києва мала специфічне відлуння у сфері ідеологічної боротьби — зокрема, заметушились наші ідейні вороги, які протягом останніх років помітно посилили спроби фальсифікувати нашу історичну спадщину, спотворити історію становлення й розвитку відносин дружби і братерства між російським, українським та білоруським народами, підірвати ленінську єдність радянських народів. Антикомуністи та антирадянщики сподівались злісними нападами та диверсіями очорнити півторатисячолітній ювілей Києва, гадаючи в такий спосіб підірвати історичні підвалини дружби народів СРСР, а їх сучасні міжнаціональні відносини зобразити як «штучні», «нетрівкі», «нав'язані комуністами».

Антикомуністи та антирадянщики прагнули скористатися святкуванням ювілею Києва як приводом для ще одного наступу на реальний соціалізм. У цій шаленій ідейній атаці чи не найголоснішим був лемент українських буржуазних націоналістів і клерикалів, усіх тих зрадників різної масті і калібру, що їх використовує світова реакція для ідеологічних та політичних диверсій проти Радянської України,

¹ Рад. Україна, 1982, 7 листоп.

проти СРСР. Вони відверто вороже зустріли звістку про святкування 1500-річчя Києва. Так, наприклад, емігрантський журнал «Українське православне слово» — орган автокефалістів у США, коментуючи радянські публікації, як про велику небезпеку для буржуазного націоналізму сповіщає про те, що підготовка «має на меті наголосити на дружбі радянських народів». «Жалюгідна наша реальність, — у нападі самобичування визнавав в одній націоналістичній газеті архипресвітер С. Кіндзерявий-Пастухів, — що ми нічого, крім *проти* не знаємо, не признаємо, та ні про що, крім *проти* слухати не бажаємо. Ми, як ті фіктивні фігури, що півсонними живуть і діють, стараємось не вийти поза рамки кимось накиненого оформлення». Це «проти» є виявом класової ненависті закордонних решток української буржуазії та клерикалів до народу Радянської України, яка в сім'ї братніх республік буде комунізм. Саме воно, оте «проти», і визначило зловорожу реакцію клерикально-націоналістичної еміграції на 1500-річний ювілей «матері міст руських», зокрема, маніакальні спроби очорнити свято дружби радянських народів, дискредитувати національну політику КПРС, внести буржуазно-націоналістичні ідеї в свідомість українців.

Клерикально-націоналістичні борзописці запустили у пропагандистський вжиток низку антирадянських стереотипів про «антиукраїнську» спрямованість 1500-річного ювілею Києва. При цьому наводяться різні, нічим не обгрунтовані дати, часто без будь-якої прив'язки до конкретних історичних подій. Іноді з'являлися навіть твердження, що Києву 5000 років, «а може, й ще більше».

Увесь цей галас спричинений, як визнавав бандерівський листок «Шлях перемоги», «політичною ідеєю, яка... легітимізує різні наші теперішні дії». Що це за «теперішні дії», бандерівська газетка не приховує: передусім йдеться про те, щоб «настроїти світову громадськість на споконвічну окремішність України від Московщини, щоб вимагати спадщину Київської Русі для України» тощо. Як бачимо, блукати у сивій давнині буржуазні націоналісти заходилися не заради істини та наукового інтересу до неї. Їх підхльостує надія поспекулювати на історії нашої Батьківщини, хоча б якось пристосувати проблему датування родоводу Києва та наукові дані щодо її розв'язання для нових інсинуацій, вигадок, наклепів на минуле та сучасне українського та братніх російського й білоруського народів, для дискредитації дружби народів СРСР.

Характерний прийом, що його полюбляють використовувати при цьому буржуазно-націоналістичні та клерикальні «спеціалісти з історії Києва», полягає в ототожненні національної політики Радянської держави з політикою імперіалістичних держав, Російської імперії зокрема. Озброївшись такою наклепницькою аналогією, вони ладні переписати заново всю історію — від Київської Русі (а дехто — й від раннього палеоліту!) і до наших днів — аби тільки довести «неправильність» і «неприродність» Радянської влади і дружби радянських народів.

Про цей, ворожий нам класовий, буржуазно-націоналістичний характер історичних вправ української реакційної еміграції слід пам'ятати, аналізуючи спроби «емігрантських археологів, які ніколи не займалися розкопками»², визначити вік Києва. А щоб було чим зайнятися не тільки закордонним «археологам» та «історикам», а й політиканам, які нікого не представляють і нічого не вирішують, президія секретаріату «Світового конгресу вільних українців» (СКВУ — буржуазно-націоналістичної організації, що претендує на роль координаційного центру всіх націоналістичних угруповань) на одному із своїх засідань ухвалила «узгодити» всі клерикально-націоналістичні «ювілеї» і «надати їм загальноемігрантського масштабу». 1982 рік СКВУ

² Так уїдливо їх схарактеризувала уніатська ж газета «Нова зоря», що видається у США.

проголосив «роком 2000-річчя Києва», заявивши, що відзначати його слід водночас як і «рік 1600-річчя української державності» і що це, у свою чергу, має стати прологом до «загальноемігрантського» святкування «тисячоріччя встановлення християнства на Україні».

Отже, перед нами широко задумана кількарічна програма пропагандистської та ідеологічно-диверсійної діяльності, причому програма зовсім не розважальна (хоча і йдеться, здавалося б, про «святкування»), а гострополітична, антирадянська за спрямованістю. Саме в цьому — найглибша таємниця раптового буржуазно-націоналістичного «інтересу» до часів зародження Києва, головна рушійна сила «сквультантських» екскурсів в історію.

Так, винахід «1600-річного ювілею української державності» покликаний, за задумом націоналістів, «ретроспективно підтвердити» їхні твердження про «месіанську роль українського народу; про «окремішність» та «неповторність» його історичного розвитку, буржуазно-націоналістичний догмат про «відсутність» спільних історичних коренів у трьох братніх східнослов'янських народів.

Псевдонаукові занурення в глибини віків, маніпуляції з «ювілеями» зумовлені, як бачимо, політичними інтересами клерикально-націоналістичної еміграції. Декларуючи у такій спосіб своє «історичне право» виступати в буржуазній пресі та по імперіалістичних «радіоголосах» в ролі «захисників українського народу», вона намагається «обгрунтувати» одні з націоналістичних постулатів про начебто «включно російську сутність Радянської влади», а заодно знайти хоч би який виправдання своїй зрадницькій діяльності.

Русофобія, яку збанкрутілі політики намагаються приписати українському народові в минулому, буyno квітує в їхніх оцінках щодо «теперішніх часів», присвячених, зокрема, підготовці Києва до свята. Так, уніатська газетка «Нова зоря», перекируючи зміст статей з радянської преси, в яких йдеться про підготовку до 1500-річчя, робить категоричний висновок, нібито Києву «надають російського характеру». А ось і «підтвердження» цього глибокодумного висновку. Виявляється, присвоєння центральної площі міста імені Жовтневої революції, спорудження пам'ятника В. І. Леніну на ній — все це, по-наклепницькому твердить «Нова зоря» з-за океану, є «русифікація Києва». На такій «фундаментальній» аргументації побудоване й твердження про те, що «не тільки архітектурним оформленням Києву надають російський характер, але й самою історією площі» (Жовтневої революції.— О. В.). Клерикально-націоналістична преса всіляко паплюжить все те, що пов'язане з боротьбою за владу Рад у Києві, на Україні, з розгромом німецько-фашистських окупантів тощо. Так, спорудження музею Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років, — це, виявляється, теж «вияв русифікації», «пляма на обличчі Києва».

Що ж до «позитивної» програми, то тут серед націоналістичної еміграції та клериків немає єдності. Мабуть, значні прогалини в освіті закордонних «українознавців» є однією з причин розбіжностей в клерикально-націоналістичних інтерпретаціях історії Києва. Вище вже відзначалось, що, прагнучи довести «антиукраїнський характер 1500-річчя Києва», верховоди багатьох емігрантських угруповань намагалися переконати його вік. Однак і тут не обійшлося без казусів, особливо коли на пропагандистську авансцену виступили Омелян Прицак — директора так званої «кафедри українознавства» при Гарвардському університеті (США). Довжелезна стаття цього демонстративно нейтрального (чи то пак «понадпартійного») «українознавця» була надрукована відразу в кількох виданнях. Заперечуючи доведеній історичною наукою вік Києва, Прицак вирішив, сказати б, підмолудити «матір міст руських». За його «концепцією» літвора тисячоліття виповниться Києву десь років через п'ятсот. Прицак згадає і давньоруські літописи, і старовинні хазарські, візантійські документи тощо. І все це заради того, щоб «довести», що «перші свідчення про його (Києва.— О. В.) існування з'являються тільки у першій половині X століття». Що ж до виникнення Києва, то Прицак вважає, що «остання чверть IX сторіччя є найправдоподібнішою датою».

А про що говорять історичні документи, які, до речі, мав би знати фахівець з історії Київської Русі — а саме на таке ампула претендує

Пріцак? Візьмемо один з найважливіших літописів, що дійшов до нас — «Повість времінних літ». Вже під датою 882 р. — тобто у другій половині IX, а не X ст., як твердить Пріцак, — зустрічаємо розповідь про те, як новгородський князь Олег та його дружина «підійшли до гір київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд та Дір». Він звелів дружині вбити київських князів. «І сів Олег, — продовжує літопис, — княжачи в Києві й сказав Олег: «Хай буде (Київ) матір'ю (тут — столицею. — О. В.) містам руським».

Зрозуміло, що реально претендувати на першість серед усіх руських міст могло лише головне, найбільше місто — отож, в 882 році Київ був одним з найбільших східнослов'янських міст, яке виникло задовго до того, як Олег став київським князем, тобто задовго до другої половини IX ст. Приблизну відповідь на питання, коли виник Київ, дає літописна розповідь про заснування Києва братами — Кием, Щеком, Хорівом. Вже тоді, коли Нестор переписував її в свою «Повість времінних літ», були забуті хронологічні рамки описуваних в ній подій. Проте в результаті порівняльного аналізу давньоруських, давньовірменських літописів та інших документів радянські вчені — академік АН СРСР Б. О. Рибakov, доктор історичних наук П. П. Толчко, М. Ф. Котляр та інші дійшли висновку, що в переказі йдеться про реальні події, які відбувалися в кінці V або на початку VI століття³.

Ігноруючи ці загальновідомі та загальновизнані факти, Пріцак нанизує одну нісенітницю на іншу, називає історичні дати, переповідає історію міграційних процесів в ранньосередньовічній Європі. Всі ці задовгі розумування з приводу історичних подій знадобилися йому для того, щоб зробити висновок: «482 року не було ще геополітичних умов для того, щоб виник Київ, ані не було на території пізнішого міста людей, що зміли б і знали, як будувати місто».

Наукова вагомість цієї сентенції — мінімальна.

По-перше, ніхто не пов'язує 1500-річчя саме з 482-м роком. Кожен школяр знає, що міста з прадавніх давніх не відкривали так, як, скажімо, сьогодні дернісажі, а вбудовували протягом десятиліть, перш ніж з поселення виростало місто. До речі, Нью-Йорк голландські колоністи заснували у 1614 р. З 1626 р. він називається Новим Амстердамом, аж поки у 1664 р. його не захоплюють англіїці. Завойовники перейменовують його у Нью-Йорк і з сучасної англійської акуратністю лічать мешканців, а їх число, виявляється, тільки-но сягнуло тисячі чоловік. Отож, за півстоліття те, з чого потім виріє Нью-Йорк, пережило воєнні конфлікти, будувалося, росло — але чи можна на цьому відтинку часу точно визначити рік, а тим більше місяць і день заснування міста? Очевидно, що ні, хоча, здавалося б, йдеться й не про таку вже давнину: сімнадцяте століття — не п'яте! Тому-то й відзначення півтораста річчя ювілею Києва 26—28 травня 1982 року є до певної міри умовною, символічною датою, що, однак, зовсім не означає умовності півтораста річчя ювілею самого міста на Дніпрі!

Тепер щодо наявності «геополітичних умов». Питання про соціально-історичні передумови заснування Києва детально досліджене, зокрема, таким видатним спеціалістом з питань історії Київської Русі, як академік Б. О. Рибakov. У статті «Місто Кия» він переконливо довів, що в кінці V — на початку VI століття вже були наявні всі передумови для виникнення Києва. В 530-х роках почалася міграція деяких слов'янських племен на Балканський півострів, в результаті чого виникла третя група слов'ян — південні слов'яни. Міграційні потоки не могли оминути місто Кия, розташоване на горі біля Дніпра та гирла Десни. Київ, за тодішнім звичаєм, мав братів митю з тих, хто мандрував униз по Дніпру — на ті часи фактично єдиної транспортної артерії в цих краях. Значна кількість бронзових предметів, прикрашених емаллю, фібул, срібних браслетів тощо, знайдених радянськими археологами на великій території від гирла Десни до Росі, підтверджує припущення про збирання мита, а, отже, і про іс-

³ Див.: Рибakov Б. А. Город Кия. — Вопр. истории, 1980, № 5, с. 31—47; Котляр М. Ф. Тайна епонима. — Всесвіт, 1980, № 7, с. 186—194; Толчко П. П. Древний Киев. Киев, 1976, с. 14.

нування вже в ті часи міста Києва та міст, супутних йому. Зрозуміло, сили і авторитетності для збирання мита місто могло набути, тільки ставши справжньою фортецею — отак воно й було засноване, так і розбудовувалося протягом попередніх кількох десятиліть.

Про те ж, що вже й на ті часи були люди, які «вміли і знали як будувати місто», свідчать дані археологічних розкопок, проведені в Києві останніми роками. Керівник Київської археологічної експедиції П. П. Толочко у своїх працях та виступах наводить багато доказів зародження Києва в кінці V ст. Виявлені не лише окремі речі цього періоду, а й цілі житлові та господарські комплекси. Поблизу Державного історичного музею УРСР експедиція дослідила залишки житла; керамічний посуд так званого корчакського типу за аналогією з керамікою, знайденою на Житомирщині, віднесено до кінця V ст. Таке безперечне свідчення того, що саме в названому районі вже з кінця V — початку VI ст. формувалося історичне ядро стародавнього Києва. І якраз відтоді простежується археологічно підтверджена безперервність існування Києва як міста⁴.

Слід відзначити, що археологи знайшли давноруські предмети на всіх трьох горах, згадуваних Нестором. У «Повісті времінних літ» говориться, що Кий з братами: «сиділи» кожен «на своїй горі», і даються координати цих київських гір. Так само відповідають історичній правді і Несторові слова про будівництво «городка Кня». Археологи виявили на Старокиївській горі городище, укріплене ровом і валом. Ці фортифікаційні споруди оточували його з півдня і південного заходу. З півночі ж та зі сходу «городок» був захищений стрімкими схилами й урвищами. На цьому городищі збереглися і свідчення ремісничо-торговельної діяльності населення⁵.

Академік Б. О. Рибаків відзначає ще одну істотну деталь: виникнення Києва збігалось зі створенням сотень інших городищ, тобто з початком зародження феодалізму на східнослов'янських землях⁶. Це підтверджує загальну закономірність, розкрити основоположниками наукового комунізму: міста виникають лише на певному етапі розвитку людського суспільства, з формуванням класів та зародженням держави. «Недаремно,— писав Ф. Енгельс,— височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти досягають уже цивілізації»⁷.

Як бачимо, заснування і зміцнення Києва наприкінці V — на початку VI ст. зумовлене цілою низкою соціально-історичних чинників: і тодішньою міграційною ситуацією у слов'янському світі, і зміцненням родової знаті, з якої формується клас феодалів, і розвиненістю ремесел, наявністю широкого торгового обміну і, нарешті, військово-політичними мотивами, необхідністю протистояти набігам з півдня, зі степу, захищати від таких набігів навколишні слов'янські племена, гуртувати їх навколо Києва як центру влади в стародавній Русі.

Ці та численні інші факти — вперта річ, і перекидати їх на п'ятсот років ближче до наших часів (як намагається зробити Прицак), чи на 500—1000 років углуб історії (як подіймаємо в інших буржуазно-націоналістичних «теоретиків») — невдячна й безперспективна справа.

Немає потреби влаштовувати екскурсії по всіх буржуазно-націоналістичних доктринах історії Києва, України та християнства на Русі. Досить познайомитися тільки з найновішими їх політичними висновками, де націоналістична «ідея-фікс» («протиставність України та її тисячолітньої державності» — «азійській Росії з її одвічним потягом до експансії») інтерпретована вже «на сучасний манір» і де подейкують вже про «радянську воєнну загрозу», про «радянську російську експансію» тощо.

⁴ Див.: Джерело встановлення дати: Розмова з начальником Київської археологічної експедиції П. П. Толочком.— Культура і життя, 1982, 3 січня.

⁵ Див.: Котляр М. Ф. Тайна споніма.— Всесвіт, 1980, № 7, с. 193—194.

⁶ Див.: Рибаків Б. А. Город Кня.— Вопр. історії, 1980, № 5, с. 40.

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженням Льюїса Г. Моргана.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 159.

Так, часто зустрічаємо тут твердження про «несправедливість Ялтинської конференції 1945 року», де, як відомо, союзники по антигітлерівській коаліції прийняли низку рішень щодо післявоєнного устрою Європи, щодо покарання воєнних злочинців та ін. Здається, важко — чи навіть неможливо — провести яку б то не було логічну лінію, що єднала б ці дві події — півторатисячолітньої давності зародження Києва і тридцятисемилітньої давності переговори в Криму. Однак, виявляється, що там, де не спрацьовує логіка й здоровий глузд, закордонним клерикально-націоналістичним «українознавцям» цілком вистачає їхньої ненависті до СРСР, Радянської влади, до соціалізму. От тоді й виникають справді рідкісні пісенітніці — на зразок тієї, що її подарував світові все той же журнальчик «Сучасність»: нібито задля збереження свого панування в Східній Європі СРСР виступає за мир і розрядку. «Перший крок, — зухвало заявляє націоналістична преса, — легалізація теперішнього стану, відбулася в Хельсінкі 1975 р., коли заключний акт гарантував непорушність тодішніх (1975 р.) кордонів». Нібито «після цього і виникла нагальна для Радянської Росії потреба довести історичні права СРСР на панування в Східній Європі», використавши 1500-річчя Києва. Націоналістичні «теоретики» підтасовують факти: «Колишні кордони слов'ян в кінці V століття майже точно збігаються з теперішніми кордонами між Західною і Східною Німеччиною». Ці розумування намагаються видати за «цілу історичну лінію», яка нібито підтверджує упродовж віків «традиційну для слов'ян — росіян — СРСР» «звичку підкорювати східну частину Європи» і «владарювати» на цій території.

Увесь цей карколомний псевдонауковий атракціон вигаданий, передусім, на замовлення диригентів антирадянської політики і слугує «теоретичною основою» для ідеологічних диверсій імперіалізму. І що за біда клерикально-націоналістичним ідеологам, що в їхніх вигадках не сходяться кінці з кінцями, що, скажімо, вони ігнорують загальновідомий факт про існування ще в часи Київської Русі окремої етнічної групи — західних слов'ян, чий історичний розвиток відбувався окремо від східнослов'янських племен. Західні слов'яни до складу давньоруської держави, яка в епоху її розквіту простягалася від Прибалтики до Чорномор'я і від Волги до Карпат, не входили. Одного цього факту досить для розвінчання спроб націоналістичних фальсифікаторів пов'язати ювілей Києва з «теперішніми кордонами між Західною і Східною Німеччиною».

Щоб довести міфічний «експансіонізм» Росії, клерикально-націоналістична преса посилено експлуатує також доктрину «Москва є третій Рим». Як відомо, ця богословська «теорія» виникла в другій половині XVI століття в середовищі російського православ'я. Написана в той час «Повість про розорення Царграда безбожними агарянами» стверджувала, що «два Рима падоша», третій стоїть, а четвертому не бути⁸. Під першим Римом малася на увазі Римська імперія, яка розпалася під ударами войовничих варварів. Другий Рим — Візантія — був захоплений в XV ст. турками, третім Римом богослови-ідеологи нарекли Москву.

Клерикально-націоналістична преса часто використовує теологічну тезу «Москва — третій Рим» як доказ «відвічного прагнення Росії до поширення своєї влади на весь світ». Згадують її і в зв'язку з ювілеєм Києва: мовляв, «фабрикування» ювілею зумовлене «бажанням Москви перенести своє теперішнє панування над слов'янським світом на V сторіччя, коли перший Рим скінчив свою історичну долю». «Отже, тут, — продовжує «Сучасність» коментувати 1500-річчя Києва, — зразу перехід від першого Риму до Радянського Союзу. Концепція Третього Риму перевищена: не треба Візантії!»

Тут якраз можна схопити за руку ідеологічних диверсантів, які саме вдаються до свого улюбленого прийому — до ототожнення Радянської держави — з Російською імперією, радянської політики — з політикою царського уряду. У кожній здравомислячій людини постає питання: який стосунок має Київ до теорії «Москва — третій Рим»? Та й взагалі: де Крим, де Рим, а де XX століття з його проблемами..

⁸ Цит. за: Религія и церковь в истории России. М., 1975, с. 124.

які так мало схожі на примітивні вправи націоналістичних клерикалів? Однак і на це «знайшлося» пояснення. Оскільки, мовляв, Радянська Росія не могла «дозволити собі перенести виникнення Москви» на V століття, то спочатку начебто «русифікують Київ, зображуючи його попередником Москви» (чи, ба, навіть Радянського Союзу, бо для української контрреволюційної еміграції це одне і те ж). А потім, продовжує розвивати свою «концепцію» «Сучасність», «Радянська влада переносить виникнення Києва на V століття».

Київ обраний для цієї мети тому, пояснює націоналістичний журнал, що він «загалом має репутацію (хоча науково не оправдану) найстарішого міста в Європі». А щоб відкинути звинувачення в неосвізаності з найвищими археологічними знахідками, які свідчать про існування в Києві ремісничих майстерень ще в кілці V.—на початку VI ст., тобто про давність Києва як міста, «Сучасність» заодно розправляє і з археологією як наукою: «Археологічні знахідки німі (горшки, черепки, кістки), вони не говорять і не мають ніяких усталених текстів». Ясна річ, «археологам, що ніколи не вели розкопок» на Україні, «здалеку видніше». За такою логікою, людство взагалі не може що-небудь знати про себе до виникнення писемності та до появи сучасних клерикально-націоналістичних просвітників. Між тим секретів тут немає. Знахідки археології німі для невігласів або для тих, хто не бажає визнавати історичні факти, які не вкладаються в прокрустове ложе антирадянських, клерикально-націоналістичних «концепцій». А справжні вчені по «горшках, черепках і кістках», а також по інших археологічних матеріалах розшифровують історію людської цивілізації з найдавніших часів. Що ж до доктрини «Москва — третій Рим», то тут слід сказати, що на неї за царату посилалися як на «доказ божественної милості до російських царів». Вона використовувалась як «теоретичне обґрунтування» непорушності та вічності самодержавства, а, значить, безрезультатності боротьби трудящих за його повалення. Виходить, закордонні «українознавці» знову тут дещо переплутали, довівши, що тамтешні «історики» не багато кращі тамтешніх «археологів». Вихопивши шмат історії дореволюційної Росії, коли православ'я було державною релігією, зробивши вигляд, що вони ніколи не чували, що поява лозунгу «Москва — третій Рим» була зумовлена внутрішньополітичними факторами, і зокрема амбіцією самих церковників, а не «зовнішньополітичною експансією», закордонні «спеціалісти» терміново зліпили з цієї мішанини ще одну отруйну ідейку.

Нагадаємо, що одним з чинників появи згадуваної доктрини було намагання церковників зберегти «чистоту віри», запобігти виникненню «ересей». Головну причину занепаду перших двох «Римів» російське православне духовенство вбачало в їхньому відході від «істинної віри» (православ'я). В першому Римі релігійники «відсахнулися від первісного християнства», «в результаті чого виник католицизм». А щодо «другого Риму», то «Константинополь і церкви божі непорушно стояли,— писав московський митрополіт Філіп,— поки благочестя в ньому сяяло, як сонце. А як залишив істину, та' поєднався цар і патріарх Йосиф з латинною...⁹, так Царград попав в руки поганих турок»¹⁰.

Доктрина «Москва — третій Рим» мала на меті і зміцнити внутрішньополітичне становище в Росії того часу — а це були, згадаймо, роки правління Івана IV, опричнина, становлення абсолютної монархії, що викликало запеклий опір з боку удільних князів та бояр. Підступав тяжкий для Росії період правління Бориса Годунова, остаточного закріпачення селянства, неймовірного зубожіння народу, голоду. За таких умов правителям Росії потрібне було ідеологічне обґрунтування непорушності їхньої влади. Одним з таких обґрунтувань і стала доктрина «Москва — третій Рим», ідея «вічності Москви», тобто вічності царської влади. До речі, саме при Годунові ця теорія вперше дістала своє відображення в офіційному урядовому документі і таким чином перетворилася на офіційну доктрину¹¹.

⁹ Мається на увазі Флорентійський собор 1439 р., на якому імператор Візантії і патріарх змушені були, заради обіцяної їм воєнної допомоги проти турок, підписати унію з католицькою церквою.

¹⁰ Цит. за: Релігія і церковь в истории России, с. 123.

¹¹ Див.: Гольдберг А. Л. Три «послання Філофея». — В кн.: Вопросы истории русской средневековой литературы. Л., 1974, с. 68—92.

Звідси випливає висновок, що клерикально-націоналістичні інтерпретації цієї теорії як «претензії Росії на світове панування» цілком безпідставні. Чи можна вважати, що Росія при Годунові претендувала на роль центру світової імперії, спадкоємиці Давнього Риму і Візантії, зважаючи на те, що Росія зазнала поразки в Лівонській війні, з усіх боків її тиснули вороги? Отже, «на час появи доктрини «Москва — третій Рим» було не до претензій на світове панування, бо насамперед треба було захищати свої кордони та відвоювати втрачені російські території»¹².

Мабуть, відчуваючи немічність вимученої ними «ідеї», «історики» від українського буржуазного націоналізму намагаються «підкріпити» її твердженням про зверхність «європейського Києва» (і України) «над азійською Московією» (і Росією). Для цього висувається ще одна вигадка, нібито «Росія вирішила урочисто відсвяткувати ювілей українського Києва», щоб «довести всьому світові свою приналежність до Європи». «І тому, — стверджується в одній із статей, — немає нам причини захоплюватися... 1500-річчям Києва та довголітністю Київської держави».

А щоб «каналізувати» святкувальні пориви націоналістичної еміграції, її «теоретики» й намагаються протиставити 1500-річчя Києва майбутньому 1000-літтю введення християнства в Київській Русі і спрямувати всі сили на прославлення останнього. «Цей ювілей (1000-ліття християнства. — О. В.) не фантом, а справжній, — пише націоналістична преса й багатозначно додає, — крім того не без привабливості».

Здавалося б, 1500-річчя Києва та 1000-ліття введення християнства в давньоруській державі не мають жодного стосунку один до одного. По-перше, між ними відстань в 500 років, що вже саме по собі виключає їх протиставлення. По-друге, це різнопланові події. 1500-річчя є ювілеєм міста, столиці східнослов'янської держави, яка відіграла велику роль в консолідації давньоруської народності, міста, що стало навіть символом єднання російського, білоруського і українського народів-братів. Майбутнє ж 1000-ліття введення християнства, яке до того ж виповниться в 1988 році, тобто через шість років після ювілею Києва, є, в основному, подією у галузі історії релігії, яка, що правда, відіграла певну роль в історичному розвитку східних слов'ян.

Проте, незважаючи на ці історичні реалії, серед реакційної української еміграції робляться спроби «пояснити» святкування 1500-річчя Києва ще й такою «причиною», як якесь бажання «затъмарити тисячолітню історію християнства на східнослов'янських землях».

Зазначимо передусім, що спроби емігрантсько-клерикального журнальчика пов'язати «партійну інтерпретацію» з якоюсь уявною політичною кон'юнктурою. — марні. «Партійна інтерпретація» чи, правильніше кажучи, партійна оцінка «подій нашого, тисячоліття» (і зокрема, введенню християнства) давалася комуністам вже неоднораз і протягом досить тривалого часу, — в тому числі, і за роки Радянської влади, тобто й тоді, коли ще не було тих наукових даних щодо датування заснування Києва, які ми маємо нині. Ця оцінка — принципова і зважена, вона враховує дійсне історичне значення введення християнства і відображає свідоме ставлення комуністів і атеїстів до цієї події. Отже, «підсовувати» її «під плащиком» немає ніякої потреби. Тим більше, що згадуваний «плащик» що не день експлуатують самі клерикально-націоналістичні ідеологи — особливо, коли, прикриваючись гаслом «ідейного демоплоралізму», кожен з них намагається «підсунути» цілком очевидний особистий чи корпоративний інтерес. Так учинив вже згадуваний нами Омелян Прицак, так роблять його буржуазно-націоналістичні колеги. Одні — щоб увійти в історію, інші — щоб вийти з неї чистими, задля чого вони ладні її просто перелицювати. Наприклад, «під плащиком» релігійної трікотняви перетлумачується соціально-історичний зміст громадянської війни в нашій країні, яка зображується дубоєм «між богом і сатаною», а становлення Радянської влади на Україні — перемогою «нечистої сили», наслідком того, що «люди забули

¹² Скрынников Р. Г. Учреждение патриаршества в России. — Вопросы научного атеизма. М., вып. 25, с. 80—98.

бога». «...У безнастанних релігійних переслідуваннях,— пише, наприклад, уніатський офіціоз — газета «Християнський голос» (1981, 15 лют.),— була втрачена самостійність». Недоброї пам'яті «життя отців» Петлюри та Бандери прибирають вигляду невсипущого піклування про «чистоту віри» та «божественний промисел». Може статися, протягом найближчих шести років з'являться й їхні «життєписи» в такому дусі, бо, скажімо, сюжет про «боротьбу бога і сатани», з яких перший ототожнюється з «вільним Західним світом», а другий — із соціалізмом, уже став стереотипом серед українських буржуазних націоналістів за кордоном.

Звернення до релігії, містики є характерною рисою усіх збанкрутілих соціально-політичних сил. Вони прагнуть скористатися реакційними, антинауковими ідеями для одурманювання народних мас і тим самим продовжити своє існування. На цю тенденцію — використання містики реакцією — неодноразово вказував В. І. Ленін¹³. Нині на прикладі тісного співробітництва буржуазних націоналістів і клерикалів маємо можливість простежити і процес поєднання клерикальної та націоналістичної фразеології, їх поступового злиття і політичного ототожнення. Сьогодні відбувається процес визрівання клерикально-націоналістичного симбіозу, затятим прихильником якого є, зокрема, нинішній «фюрер» бандеревців Я. Стецько. З усякої нагоди він виголошує промови про «поєднання національно-патріотичної ідеї з релігійною», про «національно-релігійну ідею» як «великий двигун» антирадянської підривної діяльності («Визвольний шлях», 1979, № 1, с. 14, 15). Вже нині чітко простежується головна мета цього симбіозу — створити, маніпулюючи історичними фактами та фальсифікуючи суть подій далекого минулого, апологетичну, буржуазно-націоналістичну ідеологію, додати до ікон націоналістичні псевдоідеали, котрі змогли б «прилучити до буржуазного націоналізму широкі верстви українців». «Ми прогайнували велику історичну нагоду (мається на увазі громадянська війна — О. В.),— говорилося, наприклад, у «Зверненні» керівництва бандерівської ОУН до своїх послідовників у 1979 р.,— бо не мали великої, всеохоплюючої української ідеї і ідеології» («Визвольний шлях», 1979, № 2, с. 132). Тепер, судячи з усього, за кордоном зробили ставку на клерикально-націоналістичну «ідею» як на штандарт для гуртування реакційної еміграції. Очевидна відсутність «великої, всеохоплюючої ідеї» спонукає націоналістичних верховодів все частіше звертати погляди до далекого минулого, зокрема до історії християнства на Україні, та всіляко апологетизувати його значення для розвитку українського народу. Щоб знайти «аргументи», які «виправдали» б існування емігрантських клерикально-націоналістичних організацій, їх ідейні наставники і шукають у давнині «велику, всеохоплюючу українську ідею», яка «обгрунтувала» б їхні маніакальні плани, спрямовані на ерозію соціалізму в СРСР, а в кінцевому підсумку — на реставрацію капіталістичного ладу на Україні. Підкреслимо ще раз: не «ідея» породила політичні організації та підривну антирадянську діяльність клерикально-націоналістичної еміграції. Навпаки, самі організації, що вже давно пройшли, так би мовити, сім кіл некла емігрантського політичного життя, включаючи тероризм і службу імперіалістичним розвідкам, шукали протягом останніх двох десятиліть (і, здається, таки надібали!) «ідею» для своїх, звиклих до «діла», а не до «ідей» членів. Це слід враховувати, аналізуючи сучасну ситуацію.

Значним кроком на шляху до утворення клерикально-націоналістичного симбіозу та розроблення ерзац-ідеології має стати, за планами

¹³ Див., напр: Ленін В. І. Наші скасовувачі. (Про п. Потресова і В. Базарова).— Повне зібр. творів, т. 20, с. 122; Ленін В. І. Відстала Європа і передова Азія.— Там же, т. 23, с. 161; Ленін В. І. Організація мас німецькими католиками.— Там же, с. 180; Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні.— Там же, т. 24, с. 377 та ін.

націоналістичних верховодів, 1000-ліття введення християнства в давньоруській державі. Підготовка розпочалася кілька років тому, і нині вже визначилися її напрями. Основні з них — твердження, що християнство «створило український народ», його державність, культуру тощо. А з ототожнення українського народу з християнством робиться висновок про «чужорідність марксизму-ленінізму українській нації».

А. Г. Великий, один з клерикально-націоналістичних верховодів, вхожий навіть у вищі ешелони влади у Ватікані, написав не один товстезний опус на цю тему. Його писання передавалися і через «Радіо «Ватикан» на Україну. У них він безсоромно приписує українцям, що вони, мовляв, «по своїй тисячолітній традиції, духовності і вихованню — є релігійні; отож усякі теоретичні і практичні намагання арелігійності й атеїзму вважаються в світлі українського процесу злом» («Християнський голос», 1979, 7 лист). Про це ж твердять у своїх рішеннях і різні націоналістичні об'єднання. Так, III СКВУ, який відбувся в кінці 1978 року, в одній зі своїх резолюцій записав, що «християнство... вросло органічно в духовність українського народу» (газ. «Свобода», 1979, 5 квіт.), а тому, зокрема, «держава не сміє проголошувати так звану свободу совісті і релігій» («Християнський голос», 1978, 2 лип.).

Як бачимо, хоч з якого боку заходять закордонні «спеціалісти по українському процесу», а опиняються на тій самій колії ідеологічних диверсій й прямого втручання у наші внутрішні справи. Повчаючи Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що вона «сміє чинити по своїй волі», буржуазні націоналісти і клерикали прямо-таки на очах втрачають чуття політичної реальності. Добалакались до того, що «не можна допустити втручання Росії у святкування 1000-ліття хрещення України». «Наші науковці (1), — зухвало заявила націоналістична газета «Вільний світ», — повинні... показати всьому світові, що росіяни не мають права до 1000-ліття хрещення України. бо коли хрещено Україну, росіяни на карті Європи ще не було» («Вільний світ». 1980, 6 жовт.).

Націоналістичні клерикали намагаються також використати авторитет Києва як одного з найстаріших слов'янських міст для поширення іншого клерикально-націоналістичного міфу — про «київське християнство», «київську духовність» тощо. Для його «теоретичного» обґрунтування залучають, зокрема, псевдонаукову «спадщину» таких «титанів», як професор Кнівської духовної академії П. Юркевич, який відзначився в історії філософської думки на Україні тільки тим, що висунув чимало містичних та відверто попівських ідей. Націоналістична ж газетка «Свобода» (17.07.1979 р.) силкується створити з нього образ «одного з найбільших мислителів» всіх часів і народів. «Він також, — пише газета, — ґрунтовно розбив основи марксизму: його матеріалістичний світогляд». Як же це так трапилось, залишається запитати, що після того як Юркевич «розбив основи марксизму», це вчення стало історичною і соціальною реальністю майже в двох десятках країн світу, а число членів марксистських партій досягло вже кількох десятків мільйонів? Що ж до «пророка Юркевича», то про нього нині знають хіба що фахівці — історики та філософи...

Свого часу основоположники марксизму наголошували: чим більша існує розбіжність між інтересом буржуазії, який вона видає за загальний інтерес, і об'єктивним суспільним розвитком, тим більше вона спускається до рівня пустих ідеалізуючих фраз, свідомої ілюзії, навмисного лицемірства. Але чим більше їх облудність викривається життям, тим рішучіше вони обстоюються, тим усе більше лицемірною, моральною і священною стає мова, якою обстоюється «святість» спотворених уявлень про світ¹⁴.

Ці слова найкраще характеризують пустопорожню емігрантську фразеологію, зокрема щодо якогось «героїчного християнства», нібито характерного для Києва, і вигаданого у зв'язку з цим конфлікту між «божественним Києвом і безбожною Москвою».

Спекуляції навколо ювілею Києва використовуються для розпалювання реваншистських настроїв серед націоналістичної еміграції. На кількох її збіговиськах лунали побрехеньки про «звільнення Києва від безбожної московської влади». Зі шпальт клерикально-націона-

лістичної преси знову зачулося сичання про можливі зміни в міжнародних відносинах, а насправді — про третю світову війну. Часом подейкують навіть, що це має статися до 1988 року — і тоді, як сподівається бандерівська зграя, святкування 1000-ліття християнства відбудеться вже в самому місті на Дніпрі. Так, наприклад, на одному з клерикально-націоналістичних зібрань уніатський єпископ Ісидор Борецький, закликаючи додержуватися релігійних приписів, стверджував, що тоді, мовляв, «дійдемо до Києва». Гасло «київського героїчного християнства», підкріплене містицизмом, використовується для виправдання підготовки нової світової війни.

Заклики до нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу, що лунають із-за кордону, з таборів націоналістичних запроданців, надають їхнім претензіям на роль вершителей долі українського народу відверто комічного вигляду. Ординарні найманці імперіалістичних спецслужб, вигадавши собі «історичну роль», тут же уявили клерикально-націоналістичну еміграцію реальною силою — мало не суб'єктом розвитку міжнародних подій. І от ця так звана сила сучасності заявляє зі шпальт націоналістичної газети «Свобода» (1979, 17 лп.), нібито «не Вашингтон є ідейним і політичним протиставленням Москві», а Київ і якесь «київське християнство», «покликане Всевишнім для знищення СРСР». Недаладна бундючність закордонних «спеціалістів по українському процесу» стає просто вбивчою для них.

Аналіз клерикально-націоналістичних фальсифікацій 1500-річчя Києва дозволяє зробити висновок, що їх метою є не стільки заперечення самого 1500-річчя, скільки прагнення реакційної еміграції нав'язати свою інтерпретацію нашої стародавньої історії. Причому йдеться не про абстрактно-теоретичні розумування, а про відверті спроби використати фальсифіковану історію східнослов'янських народів для досягнення ганебних політичних та ідеологічних цілей української буржуазно-націоналістичної еміграції. Тут, гадаємо, доречно нагадати слова Ф. Енгельса: «Буржуазія все перетворює в товар, а значить, також і історію. Через саму її природу, через умови її існування їй властиво фальсифікувати всякий товар: фальсифікувала вона також і історію. Адже найкраще оплачується той історичний твір, в якому фальсифікація історії найбільше відповідає інтересам буржуазії»¹⁴. Виходить, що цей висновок Ф. Енгельс зробив, спостерігаючи саме за буржуазно-націоналістичними «українознавцями» — настільки влучно відображає він їхнє ідейно-політичне кредо. Ці «горе-теоретики» й «горе-політики» тільки повторюють все те, що давно вже сказали. Так само давно вони дістали і недвозначну відповідь українського народу, який раз і назавжди викинув їх геть з нашої країни. Історії не потрібні їхні базікання, бо не вони її творять. Історія ж потрібна їм тільки для того, щоб утриматися на поверхні, щоб потрапити в поле зору правлячих у капіталістичних країнах кіл. Звично паразитуючи на патріотичних почуттях і національній самосвідомості окремих громадян, на передсудах і забобонах, на релігійних пережитках тощо, вони готові спотворити й фальсифікувати будь-що — і минуле, і сучасне, і майбутнє.

Тим важливіше завдання послідовної наступальної боротьби проти підступів українських буржуазних націоналістів та клерикалів. Кожна їхня спроба вдатися до підгасовки, фальсифікації історії, сучасного життя народів СРСР, до дискредитації наших планів, майбутнього, яке будують радянські люди, — повинна діставати рішучу й аргументовану відсіч, принципову марксистсько-ленінську оцінку. Роз-

¹⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 270.

¹⁵ Енгельс Ф. З фрагментів до праці «Історія Ірландії».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 501.

вінчання й викриття політичної спрямованості та ідейної сутності кожної ідеологічної диверсії українських буржуазних націоналістів та клерикалів, протиставлення їй науково обгрунтованого, марксистського підходу до проблем націй та національних відносин, пропаганда ленінської національної політики, творчої сили інтернаціоналістської дружби радянських людей — усе це важливі чинники комуністичного виховання, формування нової людини, патріота й ітернаціоналіста.

* * *

Дружба народів СССР имеет давние традиции. Исторические истоки братского единения русского, украинского и белорусского народов коренятся в их общей исторической судьбе, которую они ведут от древнерусской народности, со времен Киевской Руси.

1500-летний юбилей Киева продемонстрировал нерушимое интернациональное единство советских людей. Его празднование стало ярким свидетельством торжества ленинских принципов пролетарского, социалистического интернационализма. Оно показало безуспешность попыток антикоммунистов и антисоветчиков использовать этот юбилей как повод для массированных идеологических диверсий, для пропаганды буржуазно-националистических и клерикальных идей и концепций, нацеленных на подрыв дружбы народов СССР.

В статье анализируются доктрины украинских буржуазных националистов и клерикалов, которые пытаются фальсифицировать историю Киева, Киевской Руси, становление украинского и русского народов. Их исторические изыски, не имеющие ничего общего с наукой, продиктованы ненавистью к СССР, к народу Советской Украины. В угоду империалистическим кругам, реакции украинские буржуазные националисты и клерикалы фальсифицируют и историю нашего народа, и современность.

Досвід методичної роботи кафедр філософії вузів республіки

Редакція звернулася до керівників кафедр філософії вузів республіки з проханням поділитися досвідом організації навчально-виховного процесу. Починаємо публікацію циклу статей під новою рубрикою.

В. П. КЛЮЧНИКОВ

МЕТОДОЛОГІЧНА І СВІТОГЛЯДНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЛЕКЦІЙ ІЗ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

(Із досвіду роботи кафедри філософії
Української сільськогосподарської академії)

Усебічне теоретичне осмислення діалектики нинішнього етапу розвитку суспільства зрілого соціалізму, нових явищ життя вимагають дальшого піднесення теоретичного рівня і практичної ефективності розробок у галузі суспільствознавства. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їзду партії підкреслювалось, що «далеко не все в галузі суспільних наук викликає задоволення. Не подолано ще схильності до схоластичного теоретизування, про що говорилось і на XXV з'їзді. Філософи часто вважають за краще доводити доведені замість того, щоб осмислювати нові явища життя. Немало проблем, які чекають свого розв'язання, нагромадилось в політичній економії соціалізму. Більше уваги потребують соціальні наслідки науково-технічної революції. Глибше і сміливіше слід аналізувати явища політичного життя суспільства. Слабо ще вивчається громадська думка. І це — тільки частина питань, якими треба буде зайнятись»¹. У реалізації цього комплексу завдань велика роль належить діяльності кафедр суспільних наук вузів країни, які повинні вміти об'єднувати і спрямовувати зусилля інших кафедр у проведінні ідеологічної, політико-виховної роботи, формуванні політичної і світоглядної культури студентів.

Найпершим обов'язком кафедр суспільствознавства, як зазначалось на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук у жовтні 1981 р., є підготовка спеціалістів, які добре володіють марксистсько-ленінською теорією, вміють застосовувати її на практиці, ясно усвідомлюють цілі нашої партії і беззавітно віддані її великій справі. Прилучення студентської молоді до глибокого освоєння марксизму-ленінізму, історичного досвіду КПРС слід вести в тісній єдності з практикою комуністичного будівництва. Звідси — першорядне значення підвищення ідейно-теоретичного викладання марксистсько-ленін-

ського вчення. Проте рівень і ефективність діяльності в галузі марксистсько-ленінської освіти і виховання спеціалістів, підкреслювалось на згаданій нараді, ще не повною мірою відповідають зростаючим вимогам партії, запитами практики комуністичного будівництва. Основну причину недоліків слід бачити в слабкому врахуванні нових умов і обставин у житті радянських людей, слабкому використанні того величезного арсеналу засобів виховання, які виробила партія і перевірила в своїй політико-виховній діяльності. Все це висуває велике завдання всебічного вдосконалення існуючих і творчої розробки нових форм і методів виховання студентської молоді. Однією з таких форм є світоглядно-методологічна спрямованість лекцій із спеціальних дисциплін.

Підготовка професійно і політично грамотних спеціалістів для будь-якої галузі соціалістичного виробництва потребує поєднання у практиці викладання природничих, суспільних і технічних наук. Адже лише на основі єдності цих сфер знання можливе всебічне і глибоке розуміння як виробничо-технологічних, так і соціальних процесів. Важливе місце у забезпеченні такої єдності належить марксистсько-ленінській філософії, яка формує у студентів науково-матеріалістичний світогляд, озброєно діалектичним методом пізнання.

Лекція, побудована відповідно до принципів марксистсько-ленінської методології, дає змогу виділити головне в потоці наукової інформації, органічно поєднати емпіричну і теоретичну сторони у викладі матеріалу, розкрити діалектику природних і суспільних процесів, об'єктивного і суб'єктивного в них. Фактичний матеріал, використаний у лекції, за умови її методологічної спрямованості виводиться на рівень світоглядних узагальнень. Це сприяє не тільки міцному засвоєнню його, здобуттю необхідного мінімуму професійних знань, а й формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду, підвищенню культурного, ідейного рівня майбутніх спеціалістів, зокре-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. с. 93.

ма тих, що працюватимуть у галузі сільськогосподарського виробництва. Нині для нього характерні даліше піднесення механізації і автоматизації, ускладнення технології, розвиток агропромислової інтеграції і кооперації. Ті величезні завдання, що їх поставили перед сільським господарством XXVI з'їзд КПРС, листопадовий (1981 р.), травневий (1982 р.) і листопадовий (1982 р.) Пленуми ЦК КПРС, вимагають від працівників цієї галузі матеріального виробництва не тільки знання своєї справи, а й вміння аналізувати і узагальнювати досвід роботи, бачити тенденції розвитку тих чи тих технологічних процесів, управляти ними, здійснювати науковий прогноз. Саме від цього суб'єктивного фактора сільськогосподарського виробництва багато в чому залежить успішне виконання Продовольчої програми.

В Українській сільськогосподарській академії останніми роками проведена певна робота в напрямі підвищення світоглядно-методологічного рівня лекцій із спеціальних дисциплін. Наказом міністра вищої освіти УРСР їй надано правове статусу, вироблено її організаційні форми. Викладачі Академії об'єднані у семінари з тих або тих спеціальностей. Таких семінарів створено дев'ять, тобто — на кожному факультеті і окремих для викладачів фізики і вищої математики. Керівниками семінарів згідно з наказом ректора призначені декани або провідні вчені факультетів, а консультантами — викладачі кафедри марксистсько-ленінської філософії. Загальне керівництво семінарами здійснюють проректор з навчальної роботи, а також методологічна секція науково-методичної ради. До її складу входять професори і доценти спеціальних кафедр і кафедри марксистсько-ленінської філософії. Семінари проводяться чотири рази на рік, вони не регламентовані у часі. У спеціально виданих методичних розробках з питань семінарів розкриваються загальні положення їх роботи, тематика рефератів, доповідей, план роботи кожного семінару на п'ять років.

Головна увага на семінарах приділяється вивченню законів і категорій матеріалістичної діалектики, які становлять ядро марксистсько-ленінської методології. Аналіз процесів, які вивчаються під кутом зору законів і категорій діалектичного і історичного матеріалізму, є функціональним виявленням методології. Слід зазначити, що методологічна роль законів і категорій марксистсько-ленінської філософії роз'яснюється як щодо змісту всього курсу лекцій, так і окремих розділів. Наприклад, у вивченні курсу «Землеробство» основна увага звертається на співвідношення законів матеріалістичної діалектики з законами землеробства. Останні (закони незмінності і рівнозначності факторів життя, закон мінімуму, оптимуму і максимуму, закон сукупної дії факторів життя) визначають життєдіяльність рослини. Розкриваючи їх дію, треба завжди пам'ятати, що вони діалектично взаємодіють один з одним. Так, рослині для її розвитку потрібні світло, вода, тепло, живлення. Тільки за їх діалектичної єдності організм нормально функціонує. Жоден з них не може бути замінений іншим. Збіль-

шення або зменшення дії кожного фактора припустимі до певного мінімуму або максимуму (вихід за межі цієї міри може спричинити загибель організму). Діалектична єдність багатоманітних факторів розкривається за допомогою закону їх сукупної дії. Світоглядно-методологічний аспект даного питання полягає в обґрунтуванні об'єктивності законів землеробства.

Єдність діалектичного методу і науково-матеріалістичного світогляду виявляється й у трактуванні тих чи тих понять спеціальних дисциплін. Наприклад, у курсі «Селекція і насіннезнавство» дається визначення поняття гетерозису як процесу збільшення стійкості і життєздатності гібридів першого покоління порівняно з батьківськими формами (Див.: Гуляев Г. В., Жуков Ю. Л. Селекція і семеноводство полевих культур.— М., 1978, с. 172). Постає питання: чи є гетерозис об'єктивним процесом і яка роль людини у його реалізації? Відповідь передбачає застосування діалектики суб'єкт-об'єктних відношень, принципів матеріальної єдності світу, розвитку та ін.

Робота семінарів має на меті глибоке вивчення загальнонаукових методів пізнання і їх використання у сільськогосподарській науці. Остання відзначається своїми методами пізнання (це, зокрема, вегетаційний, польовий, лабораторно-аналітичний, статистичний та ін.). Вони виступають як певне заломлення загальнофілософських методів пізнання: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування тощо. Опанування останніх дає змогу всебічніше застосувати спеціальнонаукові засоби освоєння дійсності.

Значна увага на семінарах приділяється розкриттю методологічної ролі загальнобіологічних теорій і законів (еволюційна теорія Дарвіна, закон гомологічних рядів Вавілова та ін.), новітніх досягнень природознавства у розвитку сільськогосподарської науки.

На семінарах агробіологічного профілю розглядаються світоглядно-методологічні проблеми сучасного природознавства і сільськогосподарських наук (проблеми виникнення і сутності життя, спадкоємності, єдності організму і середовища, об'єктивної основи класифікації сільськогосподарських наук). Передбачено також обговорення питань, пов'язаних з методологічною спрямованістю курсів лекцій в цілому («Агрохімія», «Організація виробництва на сільськогосподарських підприємствах» та ін.) і окремих тем («Гетерозис і його використання в селекції», «Хімічний склад і живлення рослини», «Агрохімічні якості ґрунту»). Планується обговорення методологічних аспектів підручників зі спеціальних дисциплін.

На факультеті агрохімії і ґрунтознавства вже відбувся такий обмін думками з приводу підручника професора С. І. Лебедева «Фізіологія рослини» (друге видання).

Головна мета методологічних семінарів — з'ясування методологічної і світоглядної спрямованості лекцій з профілюючих дисциплін, які закладають основи професійної досконалості майбутнього спеціаліста. Передбачається видання методичних розро-

(Закінчення на с. 120)

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ФУНКЦІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ ФІЛОСОФАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1976—1981)

(Закінчення. Початок — у № 4 за 1982 р.)

У марксистсько-ленінській філософії визначення світоглядного змісту практики і діяльності є методологічною основою осмислення як питань, пов'язаних зі з'ясуванням категоріальної структури наукового світогляду, так і проблем, що виникають у процесі конкретизації поняття світогляду (відношень «людина — природа», «людина — історія», «людина — суспільство»).

Вузловими категоріями світогляду як форми суспільної самосвідомості виступають «людина» і «світ»¹.

З погляду діалектичного матеріалізму людина і світ у структурі практики постають як збірні і водночас протилежні сторони предметно-практичної діяльності. З появою у процесі природної еволюції суб'єкт-об'єктного відношення єдиний процес об'єктивних взаємозв'язків дійсності розпадається на «зовнішню природу» (В. І. Ленін) і цілопокладальну діяльність людини, у матеріальній дійсності утворюється практичний епіцентр, до якого немовби стягуються всі мінуси, теперішні і потенційні стани сущого. У такий спосіб об'єктивна дійсність структурується навколо матеріально-практичних суб'єкт-об'єктних відношень, набуваючи статусу людського світу².

Наукове осмислення змісту поняття «світ людини», поряд з власне теоретичним, має важливе ідеологічне значення — для критики сучасних немарксистських уявлень про «життєвий світ», «тут-буття» тощо. Предметно-змістові виміри останніх понять, як вважають представники сучасної буржуазної філософії, перебувають поза рамками «заінтересованого» (тобто теоретико-пізнавального або практичного) відношення людини до світу, утворюючи особливу сферу «дореклексивних» і «допрактичних» установок суб'єкта. Власне кажучи, тут піддається онтологізації буденно-практична сфера життєдіяльності людини, на основі чого заперечуються всі спеціалізовані види діяльності як «неістинні». На протизвагу цьому поняття «світу людини» спирається на марксистське положення про предметно-практичну діяльність як спосіб людського буття, завдяки чому усувається дилема «детермінізм — телеологія», що завела у глухий кут класичну буржуазну філософію, й антиномія між практикою і пізнанням та між сферою матеріально-виробничої діяльності і науковим пізнанням. Поняття людського світу як світу предметно-практичної реалізації цілей та ідеалів людського буття, як

світу людської культури є вихідним принципом у розгляді питань про становлення людського відношення до світу у процесі антропосоціогенезу, про роль практики у формуванні історичної реальності, становленні і розвитку культури, з'ясуванні діалектики цілопокладання в конкретно-історичних формах практики.

Категорії «людина» і «світ», як відзначалось, відображають сутність світогляду як форми суспільної самосвідомості. Світогляд у своїй функції практично-духовного освоєння світу описується за допомогою понять наявного і належного буття — світу предметно-практичної життєдіяльності і світу за межами безпосередньої життєдіяльності. Основою такого подвоєння світу виступає утворення образів бажаної реальності у процесі цілопокладальної людської діяльності, формування ідеалів майбутнього. Проте лише ті з них є орієнтирами революційно-практичного перетворення світу, що формуються на основі марксистсько-ленінського, принципів комуністичного світогляду³.

Дослідження світоглядного змісту принципів діалектичного та історичного матеріалізму є органічною, послідовною реалізацією діялісно-практичного підходу до всіх аспектів предмета філософської науки. Це означає передусім аналіз філософських принципів з погляду фундаментальних проблем людини, суспільного розвитку, крізь призму яких розглядаються питання про пізнання, цілопокладання, свободу, про цінності людського буття, його ідеали, цільові орієнтири тощо. Іншими словами, йдеться про виведення кожної з філософських проблем на рівень світоглядних узагальнень.

За такого підходу філософські принципи постають як узагальнення всього досвіду людського освоєння світу. Формуючись в різноманітних сферах матеріальної і духовної життєдіяльності суспільства, вони стають вихідним пунктом (і регулятивом) наступної діяльності. В діалектико-матеріалістичній філософії такими є принципи комуністичного ідеалу, партійності, практики.

³ Див.: Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения. — В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектического материализма, с. 11—25; Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма. — Вопр. философии, 1981, № 3, с. 50—52.

¹ Див.: Человек и мир человека, с. 32.

² Там же, с. 97.

комуністичного гуманізму в нерозривній єдності з принципами матеріалістичного монізму, розвитку, детермінізму та ін⁴.

Осмилення цих проблем під кутом зору єдності трьох фундаментальних способів освоєння світу людиною — практичного, пізнавального і практично-духовного — виявляє «точки перетину» між такими напрямками досліджень, які ще донедавна розроблялись нарізно. Це дає можливість подолати гевне розмежування у вивченні онтологічних, гістосоціологічних та логічних аспектів матеріалістичної діалектики, зробити новий крок у напрямі органічного поєднання філософських та світоглядних узагальнень.

Принцип практики дозволяє пов'язати логіко-гістосоціологічний та загальносоціологічний підходи, його комплексний розгляд у взаємозв'язку з принципами матеріалістичного монізму, єдності діалектичного та історичного матеріалізму, партійності, розвитку та іншими утворіює цілісний контекст філософської проблематики. Розкриття будь-якого окремого питання (скажімо, про творчий характер людської свідомості) передбачає його включення до цього контексту. Тому послідовне проведення матеріалізму, тобто розуміння його як діалектичного матеріалізму, неможливе без розгляду його як матеріалізму історичного і навпаки.

Запропонований авторами підхід здійснюється у руслі фундаментальних розробок проблем марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі, однією з яких є проблема подолання певної роз'єднаності праць в галузі діалектичного і історичного матеріалізму.

«Соціально-філософське знання, — зазначалося у редакційній статті журналу «Комуніст», — має розглядатися як сфера не тільки застосування законів і категорій діалектичного матеріалізму, але й їх розробки. Така постановка питає передбачає глибше розуміння взаємовідношення загального і особливого. Своєрідність закономірностей розвитку суспільства і мислення недостатньо розглядати лише як окремі випадок загальних закономірностей, тільки як особливий їх вияв. Подібно до того, як вищі форми соціального розвитку є ключем до розуміння нижчих, так і пізнання загальних законів самої соціальної сфери в цілому може й повинне бути ключем до більш глибокого і всебічного розуміння загальних закономірностей розвитку, до розробки проблем методології і логіки наукового пізнання»⁵.

Отже, з того, що немає двох різних матеріалізмів (діалектичного і історичного), а є дві характеристики одного й того самого марксистсько-ленінського, комуністичного світогляду, зовсім не впливає, що припустимі змішування їхньої проблематики, хибне уявлення про їх абстрактну єдність. Єдність ця — конкретна, вона створює те «загальне освітлення», в якому специфічні філософські питання модифікуються в їхніх особливостях (К. Маркс). Іншими сло-

вами, йдеться про чітке усвідомлення дослідниками «галузевої належності» конкретних суспільствознавчих проблем (особливо філософських), необхідності виводити висновки своїх розробок на рівень світоглядних узагальнень, виявляти їх зв'язок з корінними потребами суспільної практики. Світоглядно-методологічні принципи марксистсько-ленінської філософії, втілені у соціально-гуманітарних дослідженнях, відіграють роль своєрідних «силових ліній» організації матеріалу та граничних основ осмилення кінцевих результатів. Робота, розпочата в цьому напрямі, показала перспективність обраного шляху.

З'ясування світоглядного змісту всієї філософської проблематики, принципів та базисних положень діалектико-матеріалістичної наукової програми становить фундамент дослідження великого комплексу питань, пов'язаних з осмиленням світоглядних та соціально-історичних аспектів законів і категорій матеріалістичної діалектики, їхнього розвитку та функцій у системі сучасного наукового знання. Категорії вивчаються нині у психології, лінгвістиці, кібернетичній, мовознавстві та інших науках. Спеціалізація та інтеграція наукового знання актуалізувала проблему співвідношення спеціалізаційних понять і категорій філософії. Постає питання про нефілософські типи категорій та їхню специфіку, про шляхи поєднання розробки теорії категорій на матеріалі природничонаукових дисциплін з власне філософською теорією категорій в широкому контексті історії пізнання, культури, практичного освоєння світу.

Донедавна у філософському розгляді категорій діставали перевагу то онтологічний, то гістосоціологічний, то логічний підходи. Це призводило до односторонності в аналізі категорій. Крім схематизму, така ситуація спричинила відтворення в модернізованому вигляді деяких рис моделі дослідження категорій у класичному раціоналізмі.

Подолання такої односторонності забезпечується розглядом категорій не лише як форм мислення, але й як форм предметно-практичного світовідношення, як форм самосвідомості та цілепокладання. Обґрунтування зазначеної позиції міститься в ряді досліджень,⁶ де розкривається суспільно-практична зумовленість форм людського світосприйняття; зв'язок категорій із світосприйняттям; їх відображувальний та діяльнісний характер, зумовленість практичною діяльністю людей; способи та механізми з'ясування єдності категорій з життєдіяльністю суспільства; співвідношення історико-філософського процесу і категорій; методологічна і світоглядна функція категорій в науковому пізнанні.

Передумовою такого підходу до вивчення категорій було з'ясування генезису питання про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання в історії діалектики, розкриття значення кардинальної переорієнтації, здійсненої основоположниками марксизму-ленізму в галузі теорії пізнання, виділення ос-

⁴ Див.: П р а к т и к а — познання — мировоззрення.

⁵ О с т о я н н и й і н а п р а в л е н н я х ф і л о с о ф с ь к и х п е с л е д о в а н н я й. — Комуніст, 1979, № 15, с. 73.

⁶ Див. праці «Соціально-історичне і мировоззренческіе аспекти філософських категорій», «Категорії діалектики, їх розвиток і функції», які вже згадувалися.

повних принципів такої переорієнтації⁷.

Дослідження в цьому напрямі дозволили накреслити основні контури діалектико-матеріалістичної теорії категорій, насамперед, експліцитно розгорнути положення про зв'язок її логіко-гносеологічних та соціально-практичних основ у структурі світогляду. Останній поєднує у собі пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, комунікативну та інші форми усвідомлення та відношення до світу, тобто світосприйняття у широкому розумінні слова. Саме у структурі світогляду спочатку виникають і розвиваються категорії, які відображають дійсність і виступають загальними засобами її перетворення. Перш ніж стати об'єктом філософського дослідження, вони функціонують у масовій свідомості та світосприйнятті стихійно, як смислові мотивації безпосереднього життєвого процесу, вплетені в систему практичного та духовного життя. Соціально-історичний підхід до вивчення категорій передбачає виведення їх з предметно-практичної діяльності і форм людського спілкування, з усієї сукупності суспільних відносин. Послідовність «категорій—система категорій—принципи системи—практика» показує укоріненість логічних форм у соціально-історичній діяльності людства⁸.

Проведений аналіз дозволив дослідникам пітити до розв'язання проблем генезису і функцій категорій філософії на основі узагальнення даних конкретних наук про соціальний, культурно-історичний розвиток людства. На потребу розкрити соціально-історичні фактори розвитку пізнавальної діяльності звертав увагу ще В. І. Ленін. У «Філософських зошитах» пріоритет у розгляді галузей знання, з яких має складатися діалектика і теорія пізнання, віддається історії пізнання, історії філософії, розумового розвитку дитини, мови, техніки⁹⁻¹⁰. З методологічного погляду це означає, що історичні науки мають становити основу дослідження категорій в їх розвитку. В. І. Ленін відзначив основні пункти програми дослідження пізнання і категорій у зв'язку з позагносеологічними—соціально-культурними—контекстами їх становлення і функціонування у конкретних галузях знання¹¹. Цей підхід до категорій реалізовано у праці «Категорії діалектики, їх розвиток

і функції», де вперше в радянській філософській літературі зроблена спроба проаналізувати категорії у психологічному, мовному та інших планах. Проблема полягала як у з'ясуванні питання про категорії в різних галузях знання (в концептуальному апараті якого вони часто-густо фігурують, маючи інші найменування), так і у виробленні певного загального визначення категорій, яке дозволило б, не підмінюючи соціально-наукових досліджень, розкрити нові сторони і закономірності явищ, що вивчаються психологією, історією мови і техніки. Завдання, отже, було двоплановим—це, по-перше, виділення з низки проблем, що належать конкретним галузям знання, тих, які мають власне філософський характер, і, по-друге, узагальнення даних не тільки природничих, але й суспільних і технічних наук

Результати аналізу дозволяють вести річ про загальну теорію категорій, у якій категорії філософії є тільки одним з видів цих форм пізнання. Як правило, до них предіують ще категорії, що відіграють роль загальнонаукових універсалій і розробляються у спеціальнонаукових галузях знання¹².

Вельми важливим видається виділення якісно відмінних типів категорій і засобів категоризації дійсності, що притаманні не тільки науці, але й буденній свідомості, осягнення ступенів їх розвитку, вироблення визначення категорій, які відображають усі названі види категоріального пізнання і мислення, конкретне дослідження становлення і формування категорій на основі предметно-практичної діяльності і соціального спілкування¹³.

Зазначений підхід до вивчення категоріальної проблематики дозволив з'ясувати низку нових аспектів традиційних філософських категорій. Так, наприклад, був проаналізований культурно-історичний зміст категорій простору і часу; всебічно досліджене поняття історичної реальності як сфери суспільно-історичної практики людини; в аспекті неперервності пізнавального досвіду в його культурно-історичному контексті розглянуті категорії «видимість» та «сутність»; як синтез гносеологічних і аксеологічних аспектів у світоглядному аспекті виступала проблема істини; діалектика кінечного і безкінечного постала як характеристика вимірів власне людського членування природної і культурно-історичної реальності; проблема розуміння розглядалась як культурно-історичний аспект пізнавального відношення¹⁴.

Своєрідним підсумком цього етапу розробки світоглядних аспектів матеріалістичної

⁷ Шинкарук В. І. Теорія познання, логика и диалектика И. Канта.—Киев, 1974.—335 с.; його ж: Единство диалектики, логики и теории познання. Введение в диалектическую логику.—Киев, 1977.—366 с.; див. також: Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии.—Киев, 1974.—270 с.

⁸ Див.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий.—Киев, 1978.—339 с.; Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания.—Киев, 1976.—216 с.; його ж: Логические категории и понятия.—Киев, 1981.—235 с.

⁹⁻¹⁰ Див.: Ленин В. І. Конспект книги Лассалля про філософію Геракліта.—Повне збір. творів, т. 29, с. 296.

¹¹ Див.: Ленин В. І. Конспект «Навчки логіки». Вчення про поняття.—Повне збір. творів, т. 29, с. 148.

¹² Див.: Семенову Э. П. Общенаучные категории и подходы к познанию.—Львов, 1977.—175 с.

¹³ Див.: Категории диалектики, их развитие и функции, с. 17—18.

¹⁴ Див.: Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство».—Киев, 1978.—с. 135 с.; Есипчук Н. М. Историческая реальность как предмет познания.—Киев, 1978.—143 с.; Звиглянич В. А. Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видности и сущности.—Киев, 1980.—151 с.;

діалектики та визначення перспектив подальшого дослідження цієї проблеми став Всесоюзний симпозиум «Світоглядні аспекти законів і категорій матеріалістичної діалектики» (Київ, 1979). У роботі симпозиуму взяли участь провідні науковці з Москви, Ленінграда, Алма-Ати, Ростова, Одеси та інших наукових центрів СРСР¹⁶.

Дискусії, що відбулися на симпозиумі, продемонстрували інтерес його учасників насамперед до таких проблем: класово-партійний характер світогляду; діалектичний та історичний матеріалізм — філософсько-теоретична основа комуністичного світогляду; принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання з погляду концептуального узагальнення історії суспільної практики; поняття світогляду і його функцій у системі духовної культури розвинутого соціалізму; категоріальне членування світу і місце філософських категорій, у структурі світоглядної свідомості; філософське розуміння світу у співвідношенні з категоріями «буття», «реальність», «дійсність», «матерія»; роль законів і категорій матеріалістичної діалектики у створенні філософської теорії і системи комуністичного світогляду; спадкоємність історії з погляду зародження і утвердження принципів комуністичного гуманізму; особливості перетворення природи на матеріальний і духовний світ людської культури; соціокультурна масштабність діалектико-матеріалістичного принципу практики, особливості практичної зумовленості духовного освоєння світу; взаємозв'язок світоглядних і методологічних аспектів законів і категорій діалектики; світоглядна функція категорій як універсальних форм інтеграції знання, самосвідомості і цілепокладання; соціально-практична і світоглядна зумовленість пізнання і її відображення у понятійному змісті категорій матеріалістичної діалектики як логіки і теорії пізнання; детермінованість категоріальних структур мислення способом буття людини, культурно-історичним процесом; діалектика культурно-історичної варіативності та інваріантності змісту категорій; категорії марксистсько-ленінської філософії як форми і засоби інтеграції духовної культури соціалістичного суспільства; роль категорій як форм освоєння сукупного суспільно-історичного досвіду на різних етапах соціалізації особи; значення осмислення соціально-світоглядного змісту принципів, за-

А н д р о с Є. І. Пізнавальні та оцінні аспекти істини. — Філософ. думка, 1978, № 1, с. 62—68; його ж: Мировоззренческий аспект категории истины. — В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики, с. 350—366; Звиглянич В. А. Мировоззренческие аспекты категорий конечного и бесконечного. — Там же, с. 254—271; Быстрицкий Е. К. Познание и миропонимание. — Там же, с. 317—336.

¹⁶ Див.: Звиглянич В. А., Табачковський Й. В. Мировоззренческие аспекты материалистической диалектики. — Вопросы философии, 1980, № 8, с. 156—161; Быстрицкий Е. К., Никонова Л. В. Диалектика и світогляд. — Філософ. думка, 1980, № 5, 6; 1981, № 3.

конів і категорій матеріалістичної діалектики для критики сучасної буржуазної філософії¹⁶.

Питання, пов'язані з формуванням революційного світогляду, ідейних переконань будівника комунізму, активної життєвої позиції радянської людини, зміцнення єдності партійності і об'єктивності діалектико-матеріалістичної філософії, критикою сучасних буржуазних концепцій з проблем діалектики, світогляду, пролетарського інтернаціоналізму та національних відносин, розглядалися на республіканській науковій конференції, присвяченій 110-й річниці від дня народження В. І. Леніна¹⁷.

Теоричні колективи республіки докладають великих зусиль у галузі координації розробок світоглядних аспектів марксистсько-ленінської філософії. Приклад цього — республіканська наукова конференція на тему «Єдність світоглядної та методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії» (Київ, 1980), на якій обговорювалися питання про матеріалістичну діалектику як єдиність комуністичного світогляду і наукової методології; світоглядну і методологічну функції категорій, принципів і законів марксистсько-ленінської філософії; світоглядні і методологічні проблеми формування особи; інтегративні тенденції у розвитку суспільних, природничих та технічних наук; про взаємодію світоглядних і методологічних аспектів історико-філософських досліджень і критики буржуазної філософії. Матеріали конференції дістали відображення у публікації доповідей учасників¹⁸.

Поглиблене вивчення світоглядної проблематики марксистсько-ленінської філософії привело до важливого висновку, що сферою, де функціонує світогляд, є культура. (Світогляд і культура виступили як важливі засоби інтерпретації філософських категорій і законів.) Проблема культури, як і цивілізації, суспільства, належить до таких, що постійно потребують уваги філософії. Але саме у ХХ столітті, як підкреслюється у передовій статті журналу «Вопросы философии», ця проблема перетворилася на одну з найживотрепетніших. Відкриття своєрідних «незахідних» культур, непередбачених вплив технічної цивілізації на природу, виникнення таких потворних явищ духовного життя, як буржуазна «масова культура», теорія і особливо практика руху контркультури, зростаюче відчуження особи в сучасному капіталістичному суспільстві, загальна (в тому числі і культурна) криза його і, навпаки, соціалістична культурна революція, що відображає прогрес нового суспільства, процес становлення комуністичної цивілізації, — це і багато подібних явищ

¹⁶ Див.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — 367 с.

¹⁷ Див.: Ленинизм — революционное знамя нашей эпохи. Матер. респ. науч. конф., посвящ. 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина. — Киев, 1980. 434 с.

¹⁸ Див.: Единство у мировоззренческой и методологической функций марксистско-ленинской философии. / Респ. науч. конф., 28—30 окт. 1980 г. Тез. докл. и выступ. — Киев, 1980, вып. 1—IV.

висувають проблему культури в центр сучасних філософських досліджень. У процесі поглибленого аналізу культури філософія визначає своє місце в її структурі, шукає і досліджує взаємодію різних її сфер»¹⁹.

Комуністичне суспільство розвиває прогресивні здобутки культури, що склалися у досоціалістичних формаціях, на якісно нових соціальних засадах, в інтересах реалізації сутнісних рис людини²⁰. Тому важливе методологічне значення має дослідження не лише тих особливостей, що відрізняють комуністичну культуру від попередніх культур, але й розкриття фундаментальних, загальнолюдських рис, що їх поєднують. У виступах учасників «Круглого столу» зазначалося, що в історичному генезисі та різноманітності культур зберігаються такі «наскрізні» виміри культури та цивілізації, як предметно-перетворююча діяльність народних мас²⁰. «Комуністичну цивілізацію слід розглядати не тільки як якісно нове соціально-культурне явище, але водночас і як продовження культури, створеної людством, і тим самим підкреслювати момент спадковості»²¹.

Одним з питань, від правильної відповіді на яке, на думку дослідників, залежить напрям подальшого вивчення проблеми, є з'ясування теоретичного змісту і методологічної ролі поняття «культура». Нині налічується близько 250 визначень і багато підходів до культури (технологічний, енциклопедичний, структуралістичний, феноменологічний тощо). Отже, культура — це цілісний суспільний продукт, що припускає різноманітність власних описів від кутом зору специфічної дослідницької дисципліни. Але як відшукати «наскрізне» розуміння культури, що проймає всі підходи до її дослідження, як досягти якісно вищого рівня її аналізу, де культура виступає не засобом ілюстрації спеціально-наукових положень, а сама по собі стане об'єктом дослідження? Для цього, як вважають автори, потрібно дотримуватися найважливіших кількох обов'язкових умов.

Однією з них є відповідність методу дослідження і об'єкта. Якщо аналізується культура взагалі (в єдності її матеріальних та духовних форм), то і метод її вивчення має бути всезагальним за змістом своїх основоположень. Такий метод — метод матеріалістичної діалектики як науки про загальні закономірності природи, суспільства і людського мислення. З його позицій можливо осягнути об'єктивний статус і місце у житті людини такого специфічно суспільного продукту, як культура.

Наступною умовою є відповідність засобів або знарядь аналізу закономірностям об'єкта, що досліджується, — культури. Та-

кими знаряддями — конкретними провідниками філософського методу — є категорії матеріалістичної діалектики, які, за свідченням результатів досліджень, у своєму історичному розвитку спираються на весь масив матеріальної і духовної культури людства, що уможливило адекватне ставлення до культури як об'єкта пізнання.

Нарешті, важливою умовою вивчення певного об'єкта є його значущість для суспільної людини. Культура з цього погляду дає чи не найсприятливіший матеріал щодо дослідницького інтересу. Усі феномени матеріальної і духовної культури уособлюють різноманітні творчі здатності людини, всі вони виникли в результаті розв'язання певних життєвих завдань, проблем. Культура з цього погляду є матеріалізацією універсальної здатності людини до творчого перетворення навколишньої дійсності згідно з суспільно виробленими цілями та ідеалами. Отже, осягнути культуру як ціле можливо лише за умови філософсько-світоглядного її аналізу, вивчення культури як необхідної передумови творчого саморозвитку людських сутнісних сил.

Специфіка філософського розуміння культури пов'язує її генезис і функціонування з основами людського буття, діялісно-практичними за своєю суттю. Тому культура виступає об'єктивною умовою розвитку людської особистості як у процесі філо-, так і онтогенезу, є чинником неперервності розвитку пізнання у різних пізнавальних системах, становить базисну основу категоризації світу та з'ясування спільності і відмінності категоріальних структур філософії, світогляду і культури. Аналіз культури важливий для висвітлення співвідношення її з поняттями практики і технології, в контексті дослідження світоглядних передумов соціалізації особи.

Нині філософами республіки розгорнуто дослідження філософських проблем теорії культури — діялісної, соціально-практичної природи культури, методологічних передумов аналізу всезагальності культури та критеріїв своєрідності її конкретно-історичних типів і підтипів, динаміки речово-технологічних та соціально-комунікативних аспектів практики і культури та ін. На основі ленинських положень про категорії як ступені виділення людини з природи досліджуються культурно-історичні передумови категоріального осягнення світу людиною, співвідношення категорій філософії, категорій світогляду та категорій культури — під кутом зору їх «вплетеності» у практичну життєдіяльність. Одним із вузлових питань названого тематичного циклу є розкриття місця світогляду в системі культури і шляхів формування світоглядної культури особи²².

Серед магістральних напрямів філософських досліджень, від яких значною мірою

¹⁹ Творческий характер марксистско-ленинской философии. Перед. ст.— Вopr. философии, 1981, № 1, с. 16.

²⁰ Див.: «Круглий стіл» Спілки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка» «Про роль філософії та літератури у формуванні людської особистості». — Філософська думка, 1981, № 2—4.

²¹ Див.: Творческий характер марксистско-ленинской философии, с. 18.

²² Див.: Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду. — Філософська думка, 1980, № 4, с. 16—24; Іванов В. П. Аналіз К. Марксом діяльності як способу буття людини. — Філософська думка, 1977, № 3, с. 55—56; Кримський С. Б. Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного. — Філософська думка, 1980.

залежить як методологічне забезпечення спеціальнонаукових, так і подальший розвиток загальнофілософських розробок, велике місце посідає багатосторонній аналіз історії і теорії діалектики, вивчення гносеологічних, світоглядно-методологічних функцій, законів і категорій матеріалістичної діалектики²³.

Світоглядний аспект марксистсько-ленінської філософії виявляє свою евристичну значущість у дослідженнях з філософських питань сучасного природознавства, логіки та методології науки. Нині розвиток спеціальних наук надає більше спонукань їх до філософського самоосмислення. Виходячи на рівень професійної філософії, підкреслюється у цитованій вище передовій журналу «Вопросы философии», представники конкретних наук стикаються з новим, незвичним для них колом понять, з новими типами гносеологічних зв'язків, з іншими способами абстрагування, осмислення і концептуалізації знання. Цим самим вони вводяться у поле ідейно-філософської боротьби в широкому розумінні цього слова. Це особливо наочно постає у процесі осмислення співвідношення гносеологічних і ціннісних аспектів теоретичного природознавства, зв'язку соціальних аспектів сучасної НТР з сучасними тенденціями в природничих науках, аналізі світоглядних і методологічних функцій діалектичного методу в сучасному природознавстві, матеріалі новітньої фізики та космології²⁴.

У дослідженнях з логіки і методології науки за період з 1976 по 1981 р. чітко намітилась тенденція до розгляду логико-гносеологічних проблем у широкому культурно-історичному контексті як відповідей на питання, що виникають у процесі історичного генезису матеріального і духовного виробництва певних соціальних епох²⁵. Названа тенденція зумовила постановку і роз-

№ 4, с. 45—54; Звіглянич В. О., Парнюк М. О. Діалектика кінцевого і безкінечного у соціально-культурному контексті.— Філосо. думка, 1981, № 4, с. 68—78; Булатов М. А. Категорії в контексті культури.— В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики, с. 220—234; Табачковский В. Г. Практика и культура.— Там же, с. 66—96; Тарасенко М. Ф. Технология и культура.— Там же, с. 96—116; Табачковский В. Г. Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури: (Межі гносеологічного тлумачення категорій).— Філосо. думка, 1982, № 4, с. 21—34.

²³ Див.: Суб'єкт і об'єкт як філософська проблема.— Киев, 1979.— 303 с.

²⁴ Див.: Методологические вопросы теоретического естествознания.— Киев, 1978.— 403 с.; НТР и современное естествознание.— Киев, 1978.— 456 с.; Методологическая функция материалистической диалектики в современном естествознании.— Киев, 1978.— 135 с.; Ф. Энгельс и современное естествознание.— Киев, 1979.— 355 с.

²⁵ Попович М. В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте.— Киев, 1979.— 243 с.; Логико-фило-

робку перспективних проблем, що відбивають динаміку формування і розвитку нового знання в умовах сучасної НТР, діалектику ведення і розуміння в генезисі знання, логико-гносеологічний статус розуміння у зв'язку з поясненням, мовою, спілкуванням, пізнанням. Єдність світоглядних і методологічних питань науки і ідеології — риса, характерна для сучасного етапу розвитку наукової діяльності²⁶.

Питання про формування наукового світогляду радянських людей вивчається в органічній єдності з такими, як сутність людини, смисл її існування, зв'язок світогляду з системою індивідуальних переконань особистості. Основне соціальне завдання наукового світогляду — забезпечувати перетворення знань на свідомі переконання особи, відповідати на кардинальні проблеми, пов'язані з визначенням ідеалів і смислу життя людини²⁷.

Евристичність осмислення світоглядних аспектів діалектики виявляється також у

софській аналізі понятійного апарата науки.— Киев, 1977.— 226 с.; Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления.— Киев, 1980.— 339 с.; Актуальные проблемы логики и методологии науки.— Киев, 1980.— 335 с.

²⁶ Див.: Попович М. В. Розуміння як логико-гносеологічна проблема.— Філосо. думка, 1981, № 3, с. 77—87; Крименський С. Б. Розуміння і світорозуміння: Логико-гносеолог. аспект.— Там же, с. 88—98; Кузнецов В. И. Мировоззренческий смысл и категориальные композиции научного знания.— В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики, с. 336—350; Дученко Н. В. Познание и идеология.— Киев, 1980.— 110 с.

²⁷ Див.: Капто О. С. Роль наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні трудящих.— Філосо. думка, 1978, № 2, с. 28—38; Василенко В. Л. Людина і світогляд: До проблеми формування наукового світогляду радянських людей.— К., 1974.— 262 с.; його ж: Гуманістична сутність комуністичного світогляду.— Філосо. думка, 1977, № 6, с. 20—29.

²⁸ Див.: Семенов Э. П. Общенаучные категории и подходы к познанию.— Львов, 1978.— 175 с.; Кікець Г. О. Проблеми інтеграції суспільствознавства і природознавства.— К., 1978.— 176 с.; Мамалуй А. А. Методологія «Капіталу» К. Маркса і системна єдність діалектичного і історичного матеріалізму.— Харків, 1979.— 176 с.; Йордан И. Наука как логическая и общественная система: Познавательная и прикладная функции современной науки.— Киев, 1979.— 296 с.; Пальчевский Б. А. Научное исследование: объект, направление, метод.— Львов, 1979.— 179 с.; Костюк В. П. Методология научного исследования.— Киев; Одесса, 1976.— 179 с.; Антоненко В. Г. Мировоззрение — идейная основа художественного творчества.— Киев, 1979.— 207 с.; Бабенко В. В. Марксистско-ленінська філософія і мировоззренческие убеждения человека.— Киев; Одесса, 1979.— 143 с.

дослідженнях ролі загальнонаукових універсальї у сучасному пізнанні, інтегративних процесів сучасного суспільствознавства і природознавства, в аналізі системної єдності діалектичного та історичного матеріалізму, під час з'ясування багатьох методологічних питань наукового дослідження та ін.²⁸

Важливі аспекти світоглядної проблематики марксистсько-ленінської філософії, її окремих принципів, законів і категорій розглядалися також у ряді інших праць, виданих у республіці, дослідженнях Г. Г. Вдовиченка, Г. І. Горак, М. Л. Злотоїної, В. О. Босенка, В. С. Горського, В. І. Мазепи, Є. М. Прищепія, В. А. Рижка, М. В. Дученка, Є. Є. Ледникова, С. О. Васильєва, В. М. Свириденка, І. К. Білодіда, М. В. Гончаренка, В. Ф. Безпальчого, І. В. Бичка, П. Ф. Йолона, Б. В. Починка (Чернівці), М. А. Рижка, М. І. Блецкана (Ужгород), В. Д. Губіна (Запоріжжя), О. Ф. Бухалова, О. Г. Берзина (Харків) та інших авторів²⁹.

Комплексне дослідження світоглядних та методологічних аспектів діалектико-матеріалістичної філософії, як засвідчив огляд праць з цієї проблеми, виданих в УРСР останніми роками, дозволяє дійти висновку про те, що в них здійснено теоретичне обґрунтування основних принципів, понять та проблем діалектико-матеріалістичного світо-

гляду як цілісної системи світоглядно-методологічного знання. Основні риси цієї системи відображують зв'язок світогляду і філософських знань з практикою комуністичного будівництва, з формуванням наукового світогляду радянської людини, з широким комплексом проблем духовної культури розвинутого соціалізму. Зв'язок понять «практика — культура — світогляд — філософія (теорія пізнання і категорії) — культура — особа» становить своєрідний проблемний епіцентр названої системи, до якого тяжіють розробки у цій галузі. Ними є: даліше вивчення проблем діалектики і культури, співвідношення категорій філософії і категорій культури, діалектичної єдності категоріальних структур практики і пізнання, взаємодії пізнання і культури; дослідження категоріальної інваріантності у соціально-культурному процесі, діалектики перетворення знань на світоглядні переконання і формування на цій основі активної життєвої позиції, дослідження діалектики формування світоглядної культури особи; широкий комплекс питань, пов'язаних з філософським осмисленням проблем людини — вивчення шляхів формування нової людини як головної продуктивної сили комуністичного суспільства, змістова розробка світоглядно-методологічних проблем творчості; критичний аналіз сучасної буржуазної філософії з проблем людини та з усього комплексу світоглядно-філософської проблематики.

*Наукова рада АН УРСР
«Проблеми діалектичного
та історичного матеріалізму»,
відділ діалектичного матеріалізму
Інституту філософії АН УРСР*

²⁹ Проблемы философии. Киев, 1976, вып. 37, 38; 1977, вып. 41, 42; 1978, вып. 44, 45; 1979, вып. 47; 1980, вып. 50, 51; Философия.— Киев, 1976, вып. 5; Питання методології наукового пізнання.— Х., 1977; Філософія.— К., 1977, вып. 9, та ін.

(Закінчення ст. В. П. Ключникова. Початок — на с. 114)

бок, а також кращих доповідей. Кожні два роки робота методологічних семінарів має завершуватись підсумковими конференціями по факультетах і в масштабах Академії. Такі ж конференції доцільно організовувати з періодичністю п'ять років.

Для викладачів сільськогосподарських вузів країни, які підвищують в Академії свою кваліфікацію, кафедра марксистсько-ленінської філософії розробила спецкурс «Методологічна спрямованість лекцій з спеціальних дисциплін» обсягом 16 годин (4 з них присвячено семінарам). Програма спецкурсу складена з урахуванням спеціалізації викладачів агробіологічного і економічного профілів. Кожний викладач за період навчання має написати реферат з обраної теми, який розглядатиметься на семінарських заняттях. Завершується спецкурс науково-методичною конференцією з методологічної спрямованості лекцій і практичних занять.

Однією з форм активізації методологічних функцій кафедри марксистсько-ленінської філософії Української сільськогосподарської академії є участь викладачів у

науково-виробничих конференціях спеціалістів-практиків. У минулому навчальному році співробітники кафедри вже взяли участь у багатьох науково-виробничих конференціях, організованих факультетом підвищення кваліфікації для різних категорій слухачів (у грудні 1981 року відбулася конференція на тему «Управління сільськогосподарським виробництвом» спільно з головою колгоспів республіки, в лютому 1982 року — на тему «Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в управлінні сільськогосподарським виробництвом» спільно з начальниками районних управлінь сільського господарства). На таких конференціях безпосередньо на практиці усвідомлюються цінність і значення методологічних принципів марксистсько-ленінської філософії.

Отже, форми і методи посилення марксистсько-ленінської спрямованості лекцій і семінарів різних контингентів слухачів і студентів багатоманітні. Їх осмислення і цілеспрямоване використання активізують навчальний процес, роблять його адекватнішим і дійовішим.

СВІТОГЛЯД І НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

Цій проблемі був присвячений Всесоюзний теоретичний семінар, що відбувся у травні 1981 р. у Чернівцях. У семінарі взяли участь більше ста науковців з Москви, Ленінграда, Києва, союзних республік.

На пленарному і секційних засіданнях заслухано понад 40 доповідей, ряд повідомлень та виступів. Учасниками семінару були не тільки фахівці-філософи, а й представники окремих галузей природознавства: біології — академік АН УРСР К. М. Ситник, члени-кореспонденти АН УРСР М. А. Голубець і Ю. Р. Шеляг-Сосонко, доктори біологічних наук М. А. Воїнственський, О. Г. Судьїна, Ю. Д. Холодова та ін.; фізики — доктори фізико-математичних наук Я. І. Грановський та Ю. М. Ломкадзе.

У вступному слові першого секретаря Чернівецького обкому Компартії України В. Г. Диксарова йшлося про ті соціально-економічні зміни у житті трудящих Чернівецької області, що сталися за роки радянської влади. Доповідач охарактеризував діяльність партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, всіх трудящих області про втілення в життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

З доповіддю «Актуальні проблеми розвитку філософських досліджень у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» виступив директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Шинкарук. Він підкреслив, що рішення партійного з'їзду орієнтують суспільство-знавців, зокрема філософів, на поглиблене вивчення проблем матеріалістичної діалектики, філософське осмислення тих соціальних змін, що сталися у житті нашої країни в умовах розвинутого соціалізму. Зокрема, потрібно поглибити теоретичний аналіз шляхів зближення всіх класів і соціальних груп соціалістичного суспільства, становлення безкласової структури суспільства в рамках зрілого соціалізму, перетворення ідеології, моралі, колективістської психології робітничого класу в надбання всіх верств радянського суспільства тощо. Доповідач спинився на програмі актуалізації наукових досліджень в галузі філософської науки, розроблених у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України Інститутом філософії АН УРСР.

З підсумками III Всесоюзної наради з філософських питань природознавства (квітень 1981 р., Москва) присутніх ознайомив М. В. Попович (Київ). Д. О. Гушнін (Ленінград) акцентував на досвіді роботи проблемної ради РРФСР по координації наукових досліджень в галузі матеріалістичної діалектики. П. О. Фольварочний (Чернівці) зробив на пленарному засі-

данні доповідь про політику КПРС як основу наукового соціального пізнання і управління в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

На семінарі працювали дві секції: «Світогляд і методологічні аспекти пограничних проблем природознавства» і «Структура сучасної наукової теорії і логіко-гносеологічні методи її дослідження».

Доповіді першої секції можна згрупувати навколо таких питань: 1) філософія, світогляд і наука; 2) загальні питання інтеграції наук і пограничних проблем; 3) пограничні проблеми і співвідношення різних галузей знань.

У доповіді Б. В. Ахлібінського і І. М. Шорохова (Ленінград) йшлося про вплив філософського світогляду і домінуючого типу суспільної практики на загальну структуру науки, способи її функціонування та розвитку. Про місце світогляду в історичних типах зв'язку філософії і науки розповів Ф. М. Канак (Київ). Конкретні проблеми зв'язку світогляду і наукового пізнання, роль принципів і категорій філософії у природничонауковому знанні проаналізували Л. В. Озадовська, В. Л. Храмова, Л. А. Соловей (Київ), В. Я. Чайковська та П. А. Петляков (Чернівці). В. І. Солдатов (Черкаси) спинився на спадкоємності в розробці світоглядних та методологічних проблем наукового пізнання. У доповіді С. Г. Каліберди (Тернопіль) висвітлено деякі особливості еволюції природничонаукового знання в напрямі його діалектизації.

Ряд доповідей присвячувались аналізу взаємозв'язку світогляду і конкретних наук, розкриттю світоглядного значення методів і концепцій таких наук. В. С. Лук'янець (Київ) розглянув зв'язок світогляду і математики, О. Я. Мороз (Київ) — світоглядні аспекти кібернетики, Н. В. Кивенко (Київ) — проблему формування системи методів біологічних досліджень, розкривши її світоглядні аспекти. Доповідь О. Г. Судьїної (Київ) присвячувалась світоглядним та методологічним проблемам біохімії. С. П. Рудая (Київ) розкрила світоглядне значення мікробіології в період її зародження. М. П. Бартоун (Дніпропетровськ) та О. М. Лощілін (Москва) висвітлили світоглядні проблеми технічного пізнання.

Значну увагу було приділено на секції пограничним проблемам сучасної науки, аналізу умов їх виникнення, сутності та функціонального статусу в пізнанні. Б. В. Починюк (Чернівці) вказав на суперечливий характер пограничних проблем, охарактеризувавши роль категорій «система», «структура», «випадковість» та «ймовірність» для визначення їхнього статусу. С. С. Гусев (Ленінград) наголосив на «синтетичному»

характері пограничних проблем, зумовленою, зокрема, процесами інтеграції різних галузей знання. Як підкреслила Н. Л. Попова (Львів), при цьому важливо врахувати процедуру екстраполяції, сутність якої полягає в перенесенні знання з однієї галузі в іншу, яка підлягає теоретичному освоєнню.

Про історичний зв'язок наукової картини світу та світогляду йшлося в доповіді М. В. Мостепаненка (Ленінград). На його думку, в розвитку світогляду можна вирізнити три етапи: 1) антропоморфно-міфологічний; 2) філософсько-ідеалістичний; 3) науковий, діалектико-матеріалістичний. У формуванні останнього важливу роль відіграє наукова картина світу — діалектико-матеріалістичне узагальнення досягнень фундаментальних наук про природу і суспільство. Доповідь проаналізував проблему єдності природничонаукової картини світу. У формуванні такої картини, підкреслив В. І. Передерій (Чернівці), чільне місце посідає діалектико-матеріалістичний принцип детермінізму. Про розвиток наукової картини світу у зв'язку з проблемою універсуму людського буття йшлося у доповіді П. П. Бобровського (Суми).

Про роль окремих принципів, понять, методів у розвитку інтегративних процесів у сучасній науці йшлося у доповідях Ю. Д. Холодової, В. А. Межжеріна та Л. І. Сидоренко (Київ).

В. В. Вербовський (Донецьк) присвятив свою доповідь проблемі субстанції, яка є, на його думку, пограничною для філософії і природознавства, і під кутом зору якої можна досягти побудови єдиної картини світу. С. М. Вовк (Чернівці) говорив про метод математичного експерименту, розглядаючи його як важливий чинник міждисциплінарної наукової інтеграції. В. М. Михайловський (Ленінград) спливає на висвітленні ґносеологічної ролі виміру в теоретичному освоєнні світу.

Ряд актуальних філософських питань сучасної біології проаналізувала в своїй доповіді Н. Т. Костюк. Вона підкреслила, зокрема, що проблема сутності життя може бути осмислена крізь призму діалектики єдиного і загального, врахування якої уможливило розкриття сутності живого. Розвиваючи цю думку, Т. Я. Сутт (Тарту) зазначив, що методологічною основою концепції унікальності життя є положення синтетичної теорії еволюції: принцип багатоспрямованості біологічної еволюції та принцип багатоманітності життя. Концепція унікальності життя на Землі по-новому ставить проблему співвідношення людини і природи, актуалізуючи її світоглядні, зокрема етичні, аспекти, В. І. Стрельченко (Ленінград) висловив думку, що можливість формування найвичерпнішого поняття сутності живого залежить не тільки від кількості, новизни і практичного значення охоплених ним фактів, але й від синтезу лаявного комплексу знань. У зв'язку з цим особливого значення набуває подолання альтернатив молекулярного та біологічного підходу до погляду поєднання еволюційного і структурно-функціонального аспектів досліджень.

доповіді віце-президента АН УРСР,

академіка АН УРСР К. М. Ситника і О. Г. Судьїної (Київ) охарактеризовано взаємозв'язок світоглядних і методологічних аспектів пограничних проблем біологічних наук, зокрема, зовнішніх і внутрішніх пограничних зв'язків в галузі біології. Зовнішніми пограничними науками тут виступають біохімія та біоенергетика з її екологічним аспектом. Біохімія зв'язує біологію з науками про неживу природу. Екологія включає біологію в загальну систему суспільних наук. Внутрішні межі в біології окреслені не так чітко, тому по суті всі її дисципліни можна вважати пограничними. Проблема інтеграції знання і методів пізнання в сучасній фітоценології розглядалась у доповіді члена-кореспондента АН УРСР Ю. Р. Шеляг-Сосонка і Я. І. Мовчана (Київ). Доповідачі наголосили, що на ці інтегративні процеси впливають уявлення, поняття, концепції суміжних наук, загальнонаукові і філософські уявлення: ймовірнісний підхід, концепція гомеостазу, адаптації, поняття «інформація», «зворотний зв'язок», «ландшафт» та ін. У свою чергу фітоценологія чинить значний вплив на суміжні науки.

Методологічним питанням еволюції екосистем і біосфери були присвячені доповіді М. А. Воїтвенського (Київ) і члена-кореспондента АН УРСР М. А. Голубця (Львів). М. А. Голубець вважає, що основними факторами еволюції є: 1) постійні зміни середовища існування живих систем; 2) зумовлена цими змінами та внутрішніми перешкодами спадкова мінливість і природний добір найбільш пристосованих осіб і 3) наявність в живих системах всіх рівнів організації значних запасів вільної енергії, що використовується для забезпечення всіх можливих структурно-функціональних перебудов. М. А. Воїтвенський розглянув крізь призму системного підходу питання про еволюцію екосистем і біосфери, характеризуючи її як спрямований процес прогресивного ускладнення структурно-функціональної організації цих систем, інтенсифікації обміну речовин, перетворення енергії і збільшення потоку інформації.

У доповіді Н. П. Депенчук (Київ) та Г. Д. Дроздової (Біла Церква) йшлося про соціокультурні аспекти екологічної ситуації. В кожну епоху освоєння природи, проголосили доповідачі, знавало впливу не лише соціально-економічних, але й усього комплексу культурно-ідеологічних факторів. Буржуазному суспільству притаманний прагматичний, утилітарний підхід до природи. Ті ж альтернативи, які виникають щодо нього в буржуазній свідомості, хвилюють на утопізм. У соціалістичному суспільстві, де ліквідовано передумови хижацького ставлення до природи, остання стає однією з загальнокультурних цінностей, раціональне ставлення до природи стає важливим чинником соціалістичного способу життя, сфери міжлюдського спілкування тощо. Методологічні аспекти екологічної етики розглянув В. М. Маковецький (Чернівці), на соціально-філософських аспектах екології спливає І. В. Огородник (Київ). М. М. Кисельов (Київ) акцентував на міждисциплінарному характері методологічних проблем сучасної екології. На дум-

ку О. Г. Періна (Свердловськ), у висвітленні міждисциплінарного статусу екології важливу роль відіграє розвиток змісту деяких її центральних понять, зокрема поняття «природне середовище». Особливого ж значення для синтезу сучасного екологічного знання, підкреслив В. С. Крисаченко (Київ), набуває ідея розвитку, яка виконує синтетичну функцію, по-перше, як філософська категорія, а по-друге, як категорія спеціальнонаукова.

Підбиваючи підсумки дискусії, яка розгорнулася з питань екології та екологічної етики, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Шнигарук вказав на некоректність останнього словосполучення, оскільки, очевидно, має йтися про морально-етичні основи раціонального (соціального) природокористування.

На семінарі було заслухано ряд доповідей, в яких аналізувалися пограничні проблеми, пов'язані з науками про людину (О. Г. Приймак — Київ, М. М. Сидоренко — Чернівці, І. З. Цехмістро — Харків). Пограничний характер проблеми людини як біологічного виду відзначили О. М. Аверін (Москва), О. С. Самарський (Київ), Ю. І. Стрельченко (Ленінград), як особи — В. П. Андрущенко (Київ).

Ю. О. Петров (Москва) розглянув гносеологічні аспекти співвідношення предметів природознавства, математики і логіки. На його думку, природничі науки досліджують тільки істотний для даної науки зміст об'єкта дійсності, математика — тільки форму, а логіка — виділені в чистому вигляді відношення притаманності цим об'єктам якогось змісту і якоїсь форми. Співвідношення математики і природознавства аналізувалося в доповіді Н. М. Смирнкової (Москва). В. Н. Стасишин (Львів) звернув увагу на інтегративні процеси, що відбуваються у математиці між теоретичною та прикладною її галузями.

На інтегративній ролі генетики в сучасній біології спинився в своїй доповіді Д. А. Микитенко (Київ). Про тенденцію інтеграції біологічного та медичного знання йшлося в доповіді Л. П. Дворниченка (Київ), методологічні аспекти співвідношення фізики й біології розглянув Д. В. Грузін (Київ). Л. А. Чекаля (Київ), В. І. Ярошовець (Київ), В. М. Вандиши (Суми) говорили про пограничні проблеми сучасної фізики, Г. Ш. Цибіков (Москва) — астрономії.

Значна кількість доповідей була присвячена загальним питанням розвитку теоретичного знання і структури теорії, особливостям конкретно-наукових теорій, логіко-гносеологічним аспектам дослідження сучасної наукової теорії.

Б. Г. Юдінін (Москва) показав співвідношення наукової теорії і наукової дисципліни в аспекті орієнтації знання на три різні контексти — освітній, практичного застосування, світоглядний. Загальний зміст структури наукової теорії, її типи аналізувалися у повідомленнях Л. П. Депенчук (Київ), Н. В. Карамішевої (Львів), М. Г. Дюкової (Ленінград), М. В. Рубая (Київ), В. Г. Капітона

(Дніпропетровськ) та О. М. Бекарева (Свердловськ). О. І. Кедровський (Київ) обґрунтував положення про предметну зумовленість логічної форми дедуктивної теорії, В. В. Папанов (Ленінград) — природу загальних вихідних понять теорії, В. М. Костев (Київ) — особливості еволюції ідеалу наукового знання.

В основі становлення й функціонування нових теорій у напрямі науки лежать певні положення, принципи тощо. Тому теорія має насамперед відобразити структуру об'єкта, відзначили К. С. Пак та О. І. Серова (Свердловськ). Для виникнення певної теорії має важливе значення наявність фундаментальної ідеї, поняття чи методу, наголосив В. О. Олійник (Львів). В. А. Любичанківський (Оренбург), М. І. Папанов (Москва), Є. О. Гурін (Київ), Ф. І. Гіренок (Москва) розглянули вихідні принципи функціонування і організації теоретичного знання (роль інтуїції, «поєднання протилежностей», наукового факту, діалектики поняття та ідеї тощо).

У доповідях, присвячених аналізу конкретних наукових теорій, значна увага приділялась питанням фізичної теорії (ФТ). В. М. Свириденко (Київ) розглянув роль принципів пізнавальності світу для ФТ. Взаємодію математичного, понятійного і категоріального апаратів в процесі становлення ФТ проаналізували Я. І. Грановський і В. М. Мельников (Донецьк). На полісистемну структуру обґрунтування ФТ звернув увагу О. М. Кравченко (Київ). Про структуру ФТ і вплив на неї революції в фізиці йшлося у виступах В. І. Кузнецова (Київ), Л. А. Чекаля (Київ). Концитуальний вплив математики на ФТ показав В. С. Ратников (Вінниця).

На проблемах логіки експлікаційної аксіоматики квантової теорії спинилися Ш. М. Ломсадзе та Ю. Ш. Ломсадзе (Орджонікідзе), які запропонували своє розв'язання парадоксу Ейнштейна — Подольського — Розена. Структуру сучасної квантово-фізичної теорії проаналізував О. В. Тягло (Харків), квантовохімічної — С. М. Войцеховський (Ленінград), лінгвістичної — С. О. Васильєв (Київ), біологічної в її зв'язках з математичною — М. О. Ожеван (Чернівці). На теорії підсвідомого у зв'язку з вивченням механізмів діяльності головного мозку спинилися Н. І. Авілова і Л. М. Попова (Харків), на деяких тенденціях розвитку сучасної теорії антропологієнезу — Ю. І. Єфімов (Ленінград).

Логіко-гносеологічні методи вивчення наукової теорії були проаналізовані у виступах М. В. Поповича, А. Т. Ішмуратова, В. Й. Омеляничка (Київ), Б. Т. П'ятницького (Москва) та ін.

Учасники семінару прийняли рекомендації, спрямовані на поліпшення роботи в галузі філософських питань сучасного природознавства і логіки наукового пізнання.

Н. П. ДЕПЕНЧУК,
В. С. КРИСАЧЕНКО

ЕСТЕТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНІ

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається: «На благодатному ґрунті зрілого соціалізму зростає і міцніє єдина інтернаціональна культура радянського народу, яка служить усім трудящим, виражає їх спільні ідеали. Вона вбирає в себе все загальноозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях національних культур». Духовному взаємозбагаченню і взаємозближенню народів СРСР сприяє і вивчення естетичної культури народів СРСР. В останні десятиріччя в нашій країні зріс інтерес до вивчення естетичної думки, що зумовлено як прагненням до глибшого осмислення всього розмаїття духовно-практичного освоєння дійсності, так і необхідністю спростування антинаукових доктрин буржуазних націоналістів та ревізіоністів.

З цього погляду, безперечно, важливе значення має серія нарисів з історії естетичної думки народів СРСР, що друкується московським видавництвом «Искусство». Черговою публікацією серії є книжка І. В. Іваньо «Нарис розвитку естетичної думки України»*. Це перша монографія, де цілісно відтворюється розвиток естетичної думки на Україні з часів Київської Русі до наших днів.

Розкриваючи панораму естетичної думки України, автор враховує ту обставину, що розвиток естетики здійснювався через подвійне її відгалуження як від філософії, так і від філологічних і мистецтвознавчих наук» (с. 8). Ось чому у монографії історія естетичної думки України досліджується в її різних зв'язках з філософією, художньою культурою України, політичними, моральними, релігійними, психологічними та лінгвістичними ідеями.

Намагаючись відтворити цілісну картину «руху естетичної думки як цілком окресленої галузі духовного життя і культури українського народу» (с. 15), І. В. Іваньо обрав шлях монографічного висвітлення естетичних концепцій, що дозволило максимумом відобразити індивідуальний внесок того чи іншого мислителя, митця в розвиток естетики.

Характерна особливість праці — органічне поєднання філософсько-естетичних узагальнень і аналізу джерел естетичної думки, пам'яток художньої культури. Такий підхід особливо важливий у тих випадках, коли видатні митці, що брали участь у розвитку естетичної думки, не залишили спеціальних теоретичних праць (наприклад, М. Коцюбинський). Це дозволило авторів розглянути такі моменти історії естетичної думки, які раніше випадали з поля зору дослідників.

* Іваньо І. В. Очерк развития эстетической мысли Украины. — М.: Искусство, 1981. — 423 с.

У праці вдало поєднується фактологічна скрупульозність із глибоким методологічним аналізом. Авторів вдовело вперше проаналізувати і дати оцінку естетичних поглядів ряду митців окремо і в контексті розвитку художньої та філософської культури їх часу. Ось чому дослідження естетичних ідей супроводжується часом короткими, але потрібними довідками про їх авторів, особливості їх світогляду та їх основні твори. Цікавою особливістю книжки є й те, що в ній вперше вивчені і проаналізовані рукописні пам'ятки XVII—XVIII ст. та окремі рукописні джерела XIX—XX ст.

Хронологічний принцип дослідження визначив і структуру монографії. Виклад матеріалу обґрунтовується запропонованою автором періодизацією розвитку естетичної думки на Україні відповідно до марксистського вчення про суспільно-економічні форми і ленінської періодизації визвольного руху в Росії.

Перші розділи праці присвячені висвітленню історії зародження естетичної думки, боротьби стародавнього міфологічно-язичницького і християнського світогляду в епоху розквіту і занепаду Київської Русі. У книжці аргументовано доводиться думка, що естетичні уявлення на основі міфологічної свідомості найвразливіше виявлялися в культурній, побутово-обрядовій практиці того часу, у фольклорі, у героїчному епосі. Простежується і спрямованість естетичних поглядів, заснованих на релігійно-християнському світогляді, які впливали і на розвиток архітектури, іконографії, настінного живопису, книжкової культури Київської Русі. Особливо підкреслюється зростання інтересу до розкриття духовної краси людини, краси творінь людського розуму і працьовитих рук народних майстрів. На основі аналізу визначних літературних пам'яток Київської Русі у праці розглядаються категорії образу, символу, канону та ін. Найцікавішими тут є сторінки, присвячені аналізу естетичного знання «Изборника Святослава» 1073 р. та «Слова о полку Ігоревім». Автор слухно акцентує думку на тому, що естетичні ідеї, які «вникли і функціонували в цей період, є загальним надбанням історії трьох східнослов'янських народів: російського, українського, білоруського» (с. 16).

Переконливо доводиться, що естетична думка на Україні з середини XIII — до середини XVII ст. в основному розвивалася в межах усної народної творчості (історичні пісні та думи) та полемічної публіцистики кінця XVI — першої половини XVII ст. Автор правильно схарактеризував своєрідність вираження естетичного й морального ідеалу, що відобразився в українських думах. Це дає підстав розглядати їх як своєрідне історико-філософське джерело, звичайно беручи до уваги, що

соціальна і національна свідомість тут відображена у формі естетичної оцінки історичних подій. На думку дослідника, відображений у думках та історичних піснях народний естетичний ідеал, уявлення про героїчне й піднесене не укладалися в рамки панівних понять середньовічної офіційної естетики, хоча і зазнавали на собі їх певного впливу (с. 50).

Аналізуючи естетичне значення «полемічної літератури», автор обгрунтовує думку про те, що у зв'язку з критикою католицизму та унії українськими полемістами ставилися і обговорювалися важливі питання розвитку суспільної і зокрема естетичної думки. Частина полемістів дотримувалася традиційних поглядів на мистецтво та філософію (І. Вишеський та його послідовники), інші виступали за необхідність творчого використання надбань античної філософії, європейської естетичної думки та ідейних традицій ренесансного гуманізму.

Центром духовної культури в добу зародження капіталістичних відносин, в період формування української буржуазної нації (середина XVII — кінець XVIII ст.), як показує І. В. Іванько, стала Києво-Могилянська академія, навколо якої в основному зосереджувалося філософсько-наукове та літературне життя.

Розробка естетичних проблем концентрується головним чином у курсах поетики та риторики, пов'язаних з досвідом розвитку теорії красномовства та шкільної віршової поезії і драми. Звідси й особливість естетичної орієнтації авторів риторик і поетик, яка визначала своєрідність естетичної думки цього періоду. В центрі уваги опинилися не тільки проблеми сутності прекрасного, естетичного переживання, скільки з'ясування «технологічних» і стилістичних проблем мистецтва, розуміння мистецтва як вміння та майстерності твору, краси його форми.

У праці відтілюється думка про те, що для вітчизняних письменників того часу школою віршування певною мірою стали традиції ренесансної гуманістичної науки та мистецтва, які наклали відбиток на ідейно-естетичний зміст і спрямування всієї художньої культури. Вдале, на наш погляд, і обгрунтування на прикладі портретного живопису XVII ст. закономірності секуляризації мистецтва, що посилило інтерес до розгляду проблем прекрасного, творчого вираження особистості автора в мистецтві. Особливо проаналізовано естетичні погляди Ф. Прокоповича. Висновки автора конкретизуються, зокрема, в процесі характеристики естетичної свідомості поета українського барокко І. Величковського, теорії партесного співу композитора М. Дилецького та ін., в яких найповніше відобразилися характерні риси естетичної теорії цього періоду.

Широкий конкретно-історичний матеріал залучає І. В. Іванько, характеризуючи естетичну думку України кінця XVIII — початку 60-х років XIX ст. У праці показано вплив суспільно-політичного життя цього періоду на розвиток естетичної думки. Проводиться думка про те, як в умовах переходу до світської освіти, боротьби за

просвітницькі ідеї в філософії проти реакційних тенденцій офіційної науки пробивали собі дорогу прогресивні ідеї, відбувався процес становлення естетики як науки і навчальної дисципліни.

Книжка містить ґрунтовний аналіз художньої культури цього періоду: розвиток українського театру, літератури, становлення нової української музики, з якими автор пов'язує основні ідеї естетичної думки цього часу. Особливу роль відіграла художня література на народній основі. Автор правий, виділяючи думку, що «літературне відродження України... потребувало філософського обгрунтування. Естетика виступала як філософія літератури і мови, що обгрунтовувала права, шляхи і можливості розвитку національної літератури» (с. 127). Тут також простежується еволюція естетичної свідомості на Україні, де відбувався процес швидкої естетичної переорієнтації від класицизму через утвердження в 30—50-х роках XIX ст. естетичного реалізму. Автор під цим кутом зору розкриває значення естетичної спадщини І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, С. Гребінки, І. Квітки-Основ'яненка та ін.

У монографії аналізується естетика Т. Г. Шевченка, яка сформувалася на основі його революційно-демократичного світогляду. З ім'ям великого поета і художника пов'язана вершина естетичної думки України як складової частини всеросійської матеріалістичної філософії. Автор правильно визначає історичне значення Т. Г. Шевченка, який сприяв утвердженню в мистецтві і в естетиці на Україні принципів критичного реалізму і матеріалістичного розуміння відношення мистецтва до дійсності.

У висвітленні наступного періоду естетичної думки у монографії зосереджується увага на боротьбі прогресивних і реакційних естетичних концепцій, яка визначала прогрес українського мистецтва і естетичної теорії. Боротьба матеріалістичних концепцій з ідеалістичними розкривається у книжці багатопланово. По-перше, дається обгрунтована критика ідеалістичних основ естетичних доктрин ідеологів українського буржуазного націоналізму (П. Куліш, Ом. Огоновський та ін.). По-друге, правильно охарактеризовані погляди поміркованих ліберально-буржуазних критиків та письменників (наприклад, П. Житецький, В. Горленко, І. Неучуй-Левіцький та інші). По-третє, досить докладно і глибоко висвітлюються естетичні погляди таких визначних діячів ліберально-буржуазного напрямку, як М. Драгоманов, П. Соколовський, О. Потебня. У праці високо оцінюється їх внесок у розробку проблем соціологічної критики, психології поетичної творчості.

Виразниками матеріалістичної естетики виступали революційні демократи І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка, які піднесли естетичну думку на новий історичний рівень відповідно до нових соціально-історичних умов, що визначили прогресивні тенденції хурожньої культури наприкінці XIX — на початку XX ст.

Автор виділяє центральні мотиви в цій боротьбі і цілком слушно саме на них зо-

середжує увагу читача. Послідовно і переконливо проводиться думка про те, що головні досягнення в розробці проблем естетики в цей період пов'язані з матеріалістичним напрямом естетики, яка захищала естетичні принципи реалізму, народності, ідейності, класовості мистецтва.

Це показано при висвітленні значення традицій і естетики російських революційних демократів в українській критиці 70-х років.

На основі всебічного вивчення творів українських революційних демократів у книжці дається докладний аналіз внеску в естетичну теорію кожного з визначних представників українських революційних демократів. Проаналізовані естетичні праці І. Франка, зокрема його стаття «Із секретів поетичної творчості». Автор доводить, що спроба І. Франка осмислити природу художньої свідомості, гносеологічні, соціальні та психологічні основи творчості «була подією, значення якої виходить за межі естетичної думки на Україні, оскільки І. Франко був одним із перших, хто звернувся до розробки проблем, у розв'язанні яких панував ідеалізм» (с. 260). Причому, характеризуючи естетику І. Франка, І. В. Іванько вразовує суперечливі оцінки його естетичної спадщини. На наш погляд, він успішно розкриває односторонність або необґрунтованість деяких історико-естетичних досліджень попередників. Саме такий підхід характерний і для оцінки естетики Лесі Українки, яка найбільшою мірою зазнала благотворного впливу марксизму і пізнала тенденції революційного оновлення мистецтва в умовах пролетарського визвольного руху.

Багатий фактичний матеріал проаналізований і критично осмислений у розділі, присвяченому естетиці України початку ХХ ст. Тут вдало відтворена атмосфера виникнення, утвердження і боротьби різноманітних матеріалістичних і ідеалістичних угруповань в українській естетиці, яка відбивала складні процеси розвитку філософії та мистецтва.

Висвітлення естетичної думки України дожовтневої доби у книжці завершується ґрунтовною характеристикою марксистсько-ленінських ідей. Автор розкриває величезне значення філософських і естетичних висловлювань В. І. Леніна для розвитку прогресивної естетики й художньої культури України, з одного боку, і для викриття реакційних поглядів (наприклад В. Винниченка), з другого. З цього погляду відображається й роль естетичних виступів соратників Леніна — А. Луначарського, В. Воробського, М. Ольмінського та великого пролетарського письменника М. Горького.

В останньому розділі показуються здобутки естетичної думки Радянської України, в розвитку якої виділяються три періоди, що характеризують розвиток її як системи і філософської теорії естетичного освоєння дійсності.

Автор висвітлює складність, суперечливість розвитку естетичної теорії, своєрідність ідейно-естетичної боротьби перших десятиріч після Жовтня. Не можна не погодитись з твердженням, що розкриття

ідейно-естетичної боротьби того часу у всій складності, без згладжування гостроти. Полеміки має принципове значення, оскільки фальсифікатори радянської суспільної думки, буржуазні націоналісти намагаються перекрутити цей процес (с. 370). У монографії проводиться думка про безплідність буржуазно-націоналістичних і естетичних тенденцій в естетичній думці, їх несумісність з марксистсько-ленінським світоглядом.

Охарактеризувавши складність і напруженість ідейно-естетичної боротьби в цей період на Україні, автор показує, як відбувався процес ідейно-естетичної консолідації та формування марксистсько-ленінського світогляду радянських митців як основи нового творчого методу. Правильно розкривається вплив на зміцнення єдності світоглядних основ марксистсько-ленінської естетики консолідації художньо-літературних угруповань. Це сприяло новим успіхам як самої соціалістичної художньої культури, так і діалектико-матеріалістичної методології її пізнання і оцінки. Загальну картину розвитку естетичної теорії цього періоду, її увагу до корінних проблем мистецтва автор конкретизує на прикладі аналізу творчої спадщини академіка АН УРСР В. Юрчиця і театрального режисера, народного артиста УРСР Леся Курбаса. Теоретичні ідеї і художня практика керіваного Л. Курбасом театру «Березіль» засвідчують, наскільки складними і суперечливими були шляхи утвердження марксистсько-ленінського світогляду в естетиці та нового творчого методу в мистецтві.

І. В. Іванько ще раз підтверджує ту істину, що визначні успіхи українського радянського мистецтва стали можливими завдяки оволодінню митцями марксистсько-ленінським вченням і утвердженню нового творчого методу соціалістичного реалізму. У книжці розкрито характерні риси розвитку філософської та естетичної думки у 40-х — початку 50-х років, хоча теоретичне осмислення іноді підмінялося популярзацією і інтерпретацією окремих, не завжди правильних положень. Водночас правильно показані успіхи, досягнуті в розробці естетичних проблем. По-перше, докладно розкривається і високо оцінюється внесок в естетику соціалістичного реалізму видатного письменника і кінорежисера О. Довженка, значення творчої спадщини якого виходить за межі України. По-друге, для цього періоду характерний дальший розвиток методології теоретичного і історичного мистецтвознавства. Саме в цей час у практиці мистецтвознавства завойовують міцні позиції принципи конкретного історизму, партійності в оцінці художньої спадщини. З цих позицій проводилась боротьба з помилковими тенденціями позаісторичного підходу до спадщини минулого. Досягнення у розв'язанні цих мистецтвознавчих проблем ілюструються на основі аналізу праць академіка О. Біленького.

З повною підставою говориться про істотне поглиблення філософсько-теоретичної розробки марксистсько-ленінської естетики в період розвинутого соціалізму, коли марксистсько-ленінська естетика остаточно

набула статусу відносно самостійної галузі філософського знання, науки, що характеризується чітко окресленим об'єктом дослідження. Авторіві вдалося показати дискусійну напруженість розвитку естетичної думки на Україні в цей період, коли жваво обмірковуються найважливіші естетичні проблеми: природа естетичного (дискусія «природників» і «суспільників»), генезис і сутність естетичної свідомості, співвідношення людської діяльності, пізнання, мистецтва, критика ідеалістичних концепцій та естетичних засад буржуазної художньої культури.

У такій багатоплановій книжці, яка охоплює розвиток естетики майже протягом десяти століть, та ще й за умови відсутності або недостатності вивчення естетичної думки ряду періодів, або напрямів, важко було написати всі розділи рівноцінними у фактичній основі і з теоретичного погляду. Недоліком її ми вважаємо надто конспективний виклад естетичної думки Київської Русі. Шкода, що автор, який має публікації про естетичні погляди Сквороди, обмежився лише короткими міркуваннями про нього на с. 72—75. На наш погляд, фрагментарно розглядаються і естетичні погляди такого визначного письменника-реаліста, як Панас Мирний, який заслужував спеціального розгляду, а не тільки у зв'язку з характеристикою відродження на Україні демократичної критики 70-х років.

Недоробкою нарисю є також відсутність аналізу внеску в естетичну думку видатного композитора М. Лисенка, не приділено належної уваги проблемам розвитку музичної та театральної естетики на Україні. Виявляються також певні неточності в конкретних оцінках. Під час розгляду естетичної думки XIX ст. в окремих параграфах аналізується матеріал, який безпосередньо не стосується філософсько-естетичної дум-

ки (див.: напр., розділ IV). Крім того, в кількох випадках назви параграфів не досить точно відображують проблематику, що в них розкривається.

Порівняно з попередніми публікаціями книг серії «Естетична думка народів СРСР» в рецензованій книжці містяться загальна характеристика естетичної думки періоду розвинутого соціалізму. Але цей розділ надто лаконічний. Є пропуски в характеристиці точок зору окремих естетиків у тексті і у списку літератури. Немає послідовності у посиланнях; основна частина їх вноситься за текст, а окремі подаються в тексті. Часом автор посилається на різні видання творів того самого мислителя, наприклад, на праці І. Франка, О. Білецького.

Праця супроводжується великим бібліографічним апаратом. Список літератури містить численні історіографічні дослідження і власне естетичні першоджерела, що характеризують розвиток естетичної науки протягом її історії. Найповніше подана бібліографія естетичної думки радянського періоду, що значною мірою доповнює лаконічність, а часом і фрагментарність аналізу самих естетичних праць сучасних українських дослідників. Вихід у світ праці І. В. Іваня, на нашу думку, сприятиме дальшому поглибленому аналізу історії художньої української культури з позицій марксистсько-ленінської методології. Монографія написана з додержанням вимог конкретного історизму та соціалістичної партійності. З цих позицій автор аргументовано критикує буржуазно-націоналістичні естетичні концепції, які висувалися в минулому. Об'єктивним науковим аналізом і правильною оцінкою складних історичних явищ він спростовує й сучасні фальсифікації історії художньої та філософської культури України.

Л. М. СТЕЦЕНКО

Філософи, лауреати Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки 1982 р.

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, присудили Державну премію Української РСР 1982 року групі учених і спеціалістів республіки. Серед відзначених:

Шинкарук Володимир Іларіонович, член-кореспондент Академії наук СРСР, директор Інституту філософії Академії наук УРСР, керівник роботи, **Іванов Вадим Петрович**, доктор філософських наук, заступник директора, **Табачковський Віталій Георгійович**, доктор філософських наук, завідуючий сектором, **Булатов Михайло Олександрович**, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, працівник того ж інституту, **Косолапов Віктор Васильович**, доктор філософських наук, заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР, **Яценко Олександр Іванович**, доктор філософських наук, завідуючий кафедрою Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка,— за цикл робіт «Світоглядні проблеми матеріалістичної діалектики і методологія соціального пізнання».

Цикл включає праці: Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. (Введение в диалектическую логику). К., Наук. думка, 1977; Категории диалектики, их развитие и функции (руководитель авт. кол-ва М. А. Булатов, отв. ред. В. П. Иванов). К., Наук. думка, 1980; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий (редкол.: В. И. Шинкарук, М. А. Булатов, В. П. Иванов, В. Г. Табачковский, А. И. Яценко). К., Наук. думка, 1978; Человек и мир человека. (Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения) (редкол.: В. И. Шинкарук, М. А. Булатов, В. П. Иванов, В. Г. Табачковский, А. И. Яценко). К., Наук. думка, 1977; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., Наук. думка, 1977; Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. К., Наук. думка, 1976; Булатов М. А. Логические категории и понятия. К., Наук. думка, 1981; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., Наук. думка, 1977; Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. К., Вища школа, 1977; Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования. К., Вища школа, 1981.

Наші автори

- АНДРОС**
Євген Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БИЧКО**
Ігор Валентинович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії філософії Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- ВАСИЛЬЄВА**
Ангеліна Васиївна — кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії Московського університету Дружби народів ім. Патріса Лумумби
- ВИНОГРАДОВ**
Вячеслав Григорович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Московського інституту інженерів залізничного транспорту
- ВОВК**
Олег Леонтинович — науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР
- ГОНЧАРУК**
Сергій Іванович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії при Президії АН СРСР
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КЛЮЧНИКОВ**
Валентин Павлович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Української сільськогосподарської академії
- КРАВЕЦЬ**
Василь Мусійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і наукового комунізму Івано-Франківського медінституту
- КУЛТАЄВА**
Марія Дмитрівна — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри філософії Харківського педінституту
- ЛИПА**
Олена Яківна — викладач Івано-Франківського медінституту
- МОУН**
Віктор Борисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник лабораторії соціологічних досліджень Одеського держуніверситету
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШЛЯХОВ**
Борис Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дніпропетровського держуніверситету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **В. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **Н. Г. Тараскіна**

Здано до набору 18.11.82. Підп. до друку 21.01.83. БФ 49498. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,25. Тираж 1450 пр. Зам. 2-811.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ-4, Репіна, 4.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 1, 1983, ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев Революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репина, 4.